

K R O P O T K I N P É T E R

**KÖLCSÖNÖS SEGÍTSÉG
MINT
TERMÉSZETTÖRVÉNY**

TELJES KIADÁS

FORDÍTOTTA

D^r. MADZSAR JÓZSEF

A NEPSZA BUDAPEST, 1924

KÖNYVKERESKEDÉS KIADÁSA
ERZSÉBET-KÖRUT 35

„Világosság” könyvnyomda rt. Budapest, VIII., Conti-u. 4.
Műszaki igazgató: Deutsch D.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
<i>Bevezetés</i>	5
<i>Első fejezet. Kölcsönös segítség az állatok között</i>	13
<p>Létért való küzdelem. – A kölcsönös segítség természet-törvény és elsőrendű tényező a fejlődésben. — Gerinctelenek. – Hangyák és méhek. – Madarak: társulás vadászatra és halászatra. – Társas érzés. – A madarak kölcsönös védelme. – Darvak, papagályok.</p>	
<i>Második fejezet. Kölcsönös segítség az állatok között (folyt.)</i>	32
<p>A madarak vándorlása. – Költő társaságok. – Őszi társaságok. – Az emlősök között kevés a nem társuló faj. – A farkasok, oroszlánok stb. vadásztársaságai. – A rágcsálók, kérődzők és majmok. – Kölcsönös segítség a létért való küzdelemben. – Darwin bizonyítékai a létért való küzdelemre a faj keretén belül. – A túlszaporodás természetes gátjai. – Az átmeneti alakok állítólag elpusztulnak. – A harc kiküszöbölése a természetben.</p>	
<i>Harmadik fejezet. Kölcsönös segítség a vad népek között</i>	60
<p>Állítólag mindenki küzd mindenki ellen. – Az emberi társadalom keletkezése a törzsből. – Az elkülönült családok későn lépnek föl. – Busmannok és hottentótták. – Ausztráliaiak és pápuák. – Eszkimók, aleuták. – A vad népek életének sajátosságait az európaiak nehezen értik meg. – A dajak fogalma az igazságról. – Közös jog.</p>	
<i>Negyedik fejezet. Kölcsönös segítség a barbárok között</i>	86
<p>A népvándorlások. – Beáll az új organizáció szüksége. – A faluközösség. – Közmunka. – Igazságszolgáltatás. – Jogviszony a törzsek között. – Bizonyítékok kortársaink életéből. – Burjátok. – Kabilok. – Kaukázusi hegyi lakók. – Afrikai törzsek.</p>	
<i>Ötödik fejezet. Kölcsönös segítség a középkori városokban</i>	110
<p>A tekintély megnövekedése a barbár társaságokban. – A jobbágság a falvakban. – A megerősített városok fejlődésük, felszabadulásuk, szabadságlevelük. – A céhek. – A középkor szabad városainak kettős eredete. – Igazságszolgáltatásuk és közigazgatásuk. – A munka tisztelete. – Kereskedés a céhek és a város útján.</p>	

<i>Hatodik fejezet. Kölcsönös segítség a középkori városokban</i> (folyt.).....	133
Hasonlóság és különbség a középkori városok között.– A kézművescének az államiság elemeivel bírnak. – A város viszonya a parasztokhoz; kísérletek fölszabadtításukra. – A hűbérurak. – A középkori városok sikerei a művészetek és a tudomány terén. – A hanyatlás okai.	
<i>Hetedik fejezet. Kölcsönös segítség napjainkban</i>	157
Néplázadások az államkorszak kezdetén. – Kölcsönös segítségre alapított berendezések napjainkban. – A falu- közösség: harca az állami eltörléssel szemben. – Szokások, amelyek a faluközösség életéből eredtek és a mai falvakban is megmaradtak. – Svájc, Franciaország, Németország, Oroszország.	
<i>Nyolcadik fejezet. Kölcsönös segítség napjainkban</i> (folyt.).....	182
Az állam szétrombolja a céheket, mire munkásegyséletek keletkeznek. - Harcaik. – Kölcsönös segítség a sztrájk- ban. – Szövetkezetek. – Szabad egyesülések különböző célokra. – Önfeláldozás. – Számtalan egyesület egyesített tevékenysége minden képzelhető irányban. – Kölcsönös segítség a munkásnegyedekben. – Személyes segítség.	
<i>Befejezés</i>	203

FÜGGELÉK

I. Lepke-, szitakötő-, stb. rajok	208
II. A hangyák	209
III. Fészekegyesülések	210
IV. Az állatok társulása	211
V. A túlszaporodás akadályai.....	212
VI. Alkalmazkodás a verseny elkerülésére	214
VII. A család eredete.....	216
VIII. A magántulajdon elpusztítása a síron	220
IX. A családszövetség.....	221
X. A céhek eredete.....	221
XI. A vásár és város a középkorban.....	224
XII. Kölcsönös segítséget szolgáló berendezések Németalföld falvaiban mai napság.....	225

BEVEZETÉS

Az állatok életéből két jelenet hatott rám erősen utazásaim közben, amelyeket fiatal éveimben tettem nyugati Szibérián és északi Mandzsúrián át. Az egyik, hogy a legtöbb állatfaj nagyon kemény harcot folytat *a zordon természettel*; az élőlények óriási méretekben pusztulnak, ezt időszakonként természetes okok idézik elő és ami ebből következik, az élőlények száma nagyon csekély azon a nagy területen, amelyen megfigyeléseimet végeztem. A másik pedig az, hogy sehol sem tudtam fölfedezni elkeseredett küzdelmet a létföltételekért *ugyanazon fajhoz tartozó állatok között*, még azokon a kivételes helyeken sem, ahol az állatvilág nagy számban él, holott ezt nagyon gondosan kutattam. Pedig ez az a küzdelem, amelyet a legtöbb darwinista – maga Darwin azonban egyáltalában nem mindig – a létért való küzdelem tipikus ismertető jelének és a fejlődés főtényezőjének tart.

Az északi Euráziában a tél derekán dühöngő borzasztó hóviharak, amelyeket gyakran még ónos eső is követ; a május második felében évente ismétlődő fagyok és hózivatarok, amikor a fák már teljes virágjukban állanak és előbújtak a rovarok, a korai fagyok és nagy hóesések, amelyek gyakran már júliusban vagy augusztusban beköszöntének és egy csapásra elpusztítják a rovarok millióit és a pusztákon a madarak második költését; a nagy esőzések – a monszun következményei –, amelyek az enyhébb éghajlatú vidékeket augusztusban és szeptemberben áradásokkal borítják, amilyeneket csak Amerika és Ázsia nyugati része ismer, úgy hogy a fensík országnyi területei válnak feneketlen mocsarakká; és végül a nagy hóesések, amelyek következtében gyakran akkora területeken, mint Németország vagy Franciaország, a kérődzők meg nem élhetnek és ezerszámra pusztulnak el – ezekkel a föltételekkel látam én küzdeni az állatéletet északi Ázsiában. Ezek a jelenetek korán megtanítottak arra, hogy a létért való küzdelemben mily túlnyomó jelentősége van annak a tényezőnek, amelyet Darwin »>a túlnépesedés természetes akadályainak” nevezett, ha viszonyítjuk ahhoz a küzdelemhez, amelyet ugyanazon faj egyes egyénei folytatnak a létföltételekért. Ez a küzdelem bizonyos mértékben itt-ott előfordul ugyan, de sohasem éri el az első momentum jelentőségét. Kevés élőlény nagy területeken, túl-

népesedés helyett a normálisnál is kevesebb, ez jellemezte leginkább a földnek ezt az óriási darabját – Észak-Ázsiát –, úgy hogy már akkor komoly kételkedés ébredt bennem, amelyet azután későbbi tanulmányaim megerősítettek, – kételkedés a táplálékért a fajon belül folyó borzasztó küzdelemben, amely a legtöbb darwinista számára dogma volt, sőt új fajok keletkezésénél is ez játszotta szerintük a döntő szerepet.

Másrészt azonban bárhol nyílt alkalmam szűk területre szorított dus állati életet megfigyelni, mint például a tavakon, ahol számtalan faj egyénei millió számban jönnek össze, hogy utódaikat fölneveljék; vagy a rágcsáló állatok telepeiben; vagy a vándormadaraknál, melyek abban az időben amerikai arányokban gyűltek össze az Uzuri mentén; vagy a dámvad vándorlásainál, amelyeket az Amur mellett figyeltem meg, amikor megmérhetetlen területekről ezrei gyülekeztek össze ezeknek az intelligens állatoknak, hogy meneküljenek a fenyegető hó elől és átléphessék az Amurt ott, ahoh legkeskenyebb: az ilyen állati élet jeleneiben, amelyek előttem játszódtak le, a *kölcsönös segítséget* és *kölcsönös támogatást* oly nagy mértékben tapasztaltam, hogy ebben kezdtem sejteni az élet- és a fajfentartás, valamint a továbbfejlődés legfontosabb tényezőjét.

Végül még azt láttam a Bajkálon tul, a félvad szarvasmarháknál és lovaknál, mindenütt a vad kérődzőknél, a mókusoknál és számos más esetben, hogy ha a főntemlitett okokból állatok a táplálék hiányával küzdelegnek, a fajnak az a része, amelyet a szerencsétlenség ért, a megpróbáltatásból egészségében és erejében annyira megtörve kerül ki, hogy *a fajnak semmiféle tökéletesedését, fejlődését nem lehet a heves küzdelmek ilyen periódusainak tulajdonítani.*

Ebből következik azután, hogy amikor később a szociológia és a darwinizmus közötti összefüggésre fordítottam figyelmemet, egyetlen könyvet sem találtam erről a fontos kérdésről, amellyel egyetértettem volna. Mindegyik azt akarta bebizonyítani, hogy az emberiség intelligenciájánál és tudásánál fogva csökkentheti ugyan a létért való küzdelem hevesességét az emberek között, de egyúttal fölállította azt a tételt is, hogy létföltételekért folytatott küzdelem az állatnál fajtájabeliek, az embernél embertársai ellen: „természettörvény”. Ezt az álláspontot nem oszthattam, mert ha elfogadjuk, hogy ez a kíméletlen polgárháború a faj határain belül csakugyan fönnáll és a fejlődés föltétele, akkor meggyőződésem szerint olyasvalamit fogadtunk el, ami nemcsak hogy nincs bebizonyítva, hanem amit még a közvetlen észlelés sem támogat.

Ezzel szemben nagyjelentőségű volt az én szememben el Z ci Z előadás, melyet Prof. Kessler, a híres zoológus és a pétervári egyetem dékánja, 1880. év januárjában tartott „a kölcsönös segítség törvényéről” az orosz természettudósok kongresszusán és amelyet 1883-ban olvastam el. A kérdést egészen új szempontokból vilá-

gította meg. Kesslernek az volt a véleménye, hogy a kölcsönös harc törvénye mellett a természetben a kölcsönös segítség törvénye is működik és hogy ez az utóbbinak a létért való küzdelem eredményére, de különösen a fajok fejlődésére, sokkal nagyobb befolyása van, mint a kölcsönös harcnak. Ez a gondolat voltaképpen csak továbbfejlesztése annak az eszmének, amelyet Darwin maga fejtett ki az „Ember származása” című művében, és ez előttem annyira helyesnek és oly nagyfontosságúnak látszott, hogy már akkor elkezdtem ennek a gondolatnak a továbbépítésére anyagot gyűjteni. Kessler előadásában csak rövid vázlatot adott, a részletes kidolgozást már nem végezhettem el, mert 1881-ben meghalt.

Egyetlen egy ponton nem oszthattam Kessler nézeteit. Szerinte a „szülői szeretet” és az utódokról való gondoskodás volna az állatoknál a kölcsönös hajlandóság forrása. Az a kérdés, hogy mennyiben volt ez a két érzés befolyással a szociális ösztönök fejlődésére és mennyiben hatottak más ösztönök is ugyanebben az irányban, véleményem szerint annyira új és messze kiható kérdés, hogy azt most még nem is vitathatjuk. Ha majd összegyűjtöttük a kölcsönös segítség tényeit a különböző állatfajoknál és kifejtettük ennek a segítségnek fontosságát a fejlődés szempontjából, csak akkor vehetjük vizsgálat alá, mennyit lehet a szociális érzések fejlődésében a szülői érzések vagy a tiszta szociális ösztön javára írni. Ennek az eredete kétségtelenül az állati élet fejlődésének legrégebb korszakaiban található, talán már a „kolóniaképződés” idején. Figyelmemet leginkább tehát arra fordítottam, hogy mindenekelőtt kimutassam a kölcsönös segítség jelentőségét a fejlődésben és későbbi kutatásokra bízom, hogy fölkutassák a kölcsönös segítség ösztönének az *eredetét*.

Goethének, a természettudományi lángésznek figyelmét természetesen nem kerülte el a kölcsönös segítség jelentősége, „ha csak általános voltát be lehetne bizonyítani”. Eckermann egyszer – 1827-ben – elbeszélte Goethének, hogy két kis, szárnyra kapott ökörszem elröpült és másnap egy vörösbecy fészében találta meg, ahol a vörösbecy a saját kicsinyeivel együtt táplálta őket. Ez a tény Goethét valósággal fölizgatta. Pantheista fölfogásának megerősítését látta ebben és így szólt: „Ha úgy volna, hogy az idegen táplálása általános törvényszerűség a természetben, akkor ez számos kérdés megfejtését jelentené.” Még ugyanaz nap újra visszatért erre az esetre és arra ösztökölte Eckermannnt, hogy a kérdést tegye mihamarabb külön tanulmány tárgyává és hozzáfűzte, hogy „megbecsülhetetlen eredményeket” fog elérni. Sajnos, ez a tanulmány sohasem készült el. Nem lehetetlen azonban, hogy Goethe megjegyzése buzdította Brehmet, aki munkáiban a kölcsönös segítségre vonatkozó adatoknak óriási tömegét halmozta föl.

Több jelentőségteljes munka jelent meg az állatok intelli-

genciájáról és szellemi életéről 1872 és 1886 között. Ezek közül három foglalkozik különösen a mi témánkkal, es pedig: Espinas: *Les sociétés animales* (Paris 1877); J. Lanessan előadása: *La lutte pour l'existence et l'association pour la lutte* (1881 április) és L. Büchner könyve: *Liebe und Liebesleben in der Tierwelt*, amelynek első kiadása 1879-ben, második, erősen kibővített kiadása 1885-ben jelent meg. Bármily kitűnőek is ezek a munkák, mégsem pótolnak olyan könyvet, amelyben a „kölcsonös segítség” nemcsak érvül szolgál az erkölcsi ösztönöknek emberelőtti eredetére, hanem mint természettörvény és a fejlődés tényezője esik vizsgálat alá. Espinas legfőképpen olyan állati társadalmakra fordította figyelmét, amelyek élettani munkamegosztáson alapulnak (hangyák, méhek); munkájában ugyan bőven van sokféle hasznos útmutatás, csak hogy olyan időben Íródott, amikor az emberi társadalmak fejlődését még nem lehetett az ismereteknek oly tömegével venni vizsgálat alá, amint azt ma tehetjük. Lanessan előadása inkább csak szellemes tervezete olyan munkának, amely a kölcsonös támogatás elvét fejtené ki, a tengerben álló sziklától kezdve a növény- és állatvilágon át egészen az emberiségig. Bármily érdekes és sokényt tartalmaz is Büchner könyve, mégsem érthetk vele egyet, éppen alapgondolata miatt. A könyv a szerelem dicsőnékével kezdődik és csaknem minden példa és fejtegetés az állatok közötti szeretet és rokonszenv létezését akarja bizonyítani. Ha pedig az állatok szociális ösztönét szeretetre és rokonszenvre vezetjük vissza, ezzel egyúttal csökkentjük jelentőségét és általánosságát megszorítjuk. A szeretetre és a személyes rokonszenvre alapított emberi erkölcsnek is csak az volt a hatása, hogy az erkölcsi érzés fogalmát nagyon szűk határok közé szorította. Ha segíték oltani az égő házat, nem a szeretet vezet szomszédom iránt, akit talán nem is ismerek; ennél sokkal többet átölelő, bár bizonytalan érzés: az emberi szolidaritás érzése és a szociális ösztön az, ami ösztökél. Ugyancsak így áll a dolog az állatoknál is. Amikor a kérődzők csordája vagy a lovak körbe állanak, hogy meghiúsítsák a farkasok támadását, nem a szeretet vagy rokonszenv vezeti őket; a farkasokat sem a szeretet hozza össze, amikor csoportosan indulnak vadászatra; nem a szeretet ösztönzi a játékra a fiatal macskákat vagy a bárányokat; a különböző fajtájú madarakat, amelyek nagy csoportokba verődve töltik az őszi napokat, szintén nem a szeretet tartja össze és az sem szeretet vagy személyes rokonszenv, ami a franciaországi területen szétszórta élő dämvadakat számos külön csordába tereli össze, amelyek mind. egy bizonyos hely felé törekednek, hogy ott együttesen lépják át a folyót. Sokkal általánosabb érzés ez mint a szeretet vagy a személyes rokonszenv – ösztön, amely az állatoknál és embernél a roppant hosszú fejlődés menete alatt fejlődött ki és megtanította az embereket és állatokat, hogy nagy erősség

a kölcsönös segítség gyakorlása és hogy a szociális életben milyen örömeiket találhatnak.

Aki tanulmányozta az állatok lélektanát és az emberi erkölcsöt, könnyen be fogja látni ennek a megkülönböztetésnek a fontosságát. Erkölcsi érzéseink előrehaladó fejlődésében kétségen kívül nagy szerepet játszik a szeretet, rokonszenv és önfeláldozás. De azért az emberi társadalom alapja nem a szeretet és nem a rokonszenv, hanem az emberi szolidaritás tudata, ha talán ez az öntudat még csak az ösztön fejlődési stádiumában van. A társadalom fölismerte, hogy mennyire megerősíti a kölcsönös segítség a társaság minden egyes tagját – ha talán ez a fölismerés nem is lépte át az öntudat küszöbét –, fölismerték, mily szorosan függ össze az összesség boldogsága az egyesével és mások jogának tisztelete hogyan fejleszti ki az egyénben az igazságosság vagy egyenlőség iránti érzéket. Ezen a széles és szükségszerű alapon fejlődött ki a magasabb rendű erkölcsi érzés. Ez a kérdés azonban nem tartozik ennek a munkának a keretébe, úgy hogy itt csak utalok előadásomra *Az igazságosságról és erkölcscről*, amely felelet Huxley *Etikájára*, ahol ezt a kérdést némileg részletesebben fejtettem ki.

Amikor mindezeket meggondoltam, arra az eredményre jutottam, hogy bizonyára hiányt fog pótolni egy olyan könyv, amely *a kölcsönös segítségről, mint természettörvényről és a fejlődés tényezőjéről* szól. Amikor Huxley 1888-ban kiadta *A létért való küzdelem* manifestumát (*Struggle for Existence and its Bearing upon Man*) – véleményem szerint igen helytelen eltorzítását a természet jelenségeinek, amint azt erdőn és mezőn megfigyelhetjük – megkérdeztem a *Nineteenth Century* kiadóját, vajjon írhatnék-e az ő lapjában alapos feleletet ennek a híres darwinistának. James Knowles ur ajánlatomat nagy rokonszenvvel fogadta. Elmondtam tervemet W. Bates urnak is. Azt válaszolta: „Kétségtelenül, ez az igazi darwinizmus. Borzasztó, hogy mit csináltak Darwinból. Írja meg ezeket a cikkeket és ha majd megjelentek, átadok önnek egy levelet, hogy azt is közölje.” Sajnos, hét évig tartott, amíg ezeket a cikkeket megírtam és amikor megjelent, Bates már nem volt az élők között.

Természetes, hogy amikor már letárgyaltam cikkeimben a kölcsönös segítség jelentőségét az állatok különböző osztályában, meg kellett világítanom ennek a tényezőnek a jelentőségét az emberiség fejlődésében is. Ez a munka annál fontosabb, mert a fejlődési elmélet számos követője elismeri ugyan a kölcsönös segítség jelentőségét az állatoknál, de mint például Herbert Spencer, tagadja az emberiségnél. Azt állítják, hogy a primitív ember számára az élet törvénye volt minden egyesnek harca az összesség ellen. A barbárokról és a vadakról szóló fejezetben igyekszem mindazzal, amit az emberiség fejlődésének legelső stádiumairól tudunk megvilágítani, hogy mennyiben állja meg

helyét ez a Hobbes óta minden kritika nélkül minduntalan ismételt állítás.

A vad és félvad tömegek teremtő szelleme a kölcsönös segítség számos és fontos intézményét teremtette meg már a legkorábbi időkben, amikor a társadalom formája a törzs volt és még inkább később, a faluközösség idején. Amikor azt láttam, hogy ezek a korai intézmények milyen óriási hatással voltak a későbbi fejlődésre mind a mai napig, ez a megismerés arra ösztönzött, hogy kutatásaimat kiterjesszem későbbi történelmi időszakokra is, különösen pedig a középkori szabad városi köztársaságok nagyon érdekes korszakára, amelyeknek általános elterjedését és a mai civilizációra való hatását még nem eléggé ismerik. Végül még utaltam arra a fontos szerepre, amelyet a kölcsönös támogatás ösztöne még a mai társadalmunkban is játszik – akár szerzett ez az ösztön, akár a fejlődés elképzelhetetlenül hosszú ideje alatt átöröklött – és amelyről fölteszik, hogy azon az elven nyugszik: „mindenki önmagáért és az állam mindenkéért”, amelynek azonban sohasem sikerült és nem is fog sikerülni ezt tökéletesen megvalósítani.

Ez ellen a könyv ellen föl lehet hozni azt a kifogást, hogy úgy az állatok, mint az emberek nagyon kedvező megítélésben részesülnek benne, hogy különös súly esik szociális képességeikre, ellenben antiszociális ösztöneik és az egyéni önfentartás ösztöne alig szerepelnek. Ezt azonban nem lehetett elkerülni. Oly sokat hallottunk az utóbbi években arról a „létért való kemény, elkeseredett küzdelem”-ről, amelyet minden egyes állat az összes többi állat ellen, minden „vadember” az összes többi „vadember” ellen és minden civilizált ember minden polgártárs ellen folytat, hogy végre is egyszer célszerű lesz ezzel szembeállítani az olyan tények hosszú sorozatát, amelyek az ember és állat életét más világításban mutatják be. Rá kellett mutatni arra a túlnyomóan fontos jelentőségre, amellyel a szociális szokások a természetben, az állatfajok és az emberi lények fejlődésében szerepelnek, be kellett bizonyítani, hogy a szociális szokások az állatoknak ellenségeikkel szemben hatásos védelmet biztosítanak, gyakran megkönnyítik a táplálék megszerzését (téli raktárak, vándorlások), hosszú életet és a szellemi tulajdonságok kifejlődésének nagyobb lehetőségét biztosítják számukra és hogy az embernek ezek mellett az előnyök mellett azt is lehetővé tették, hogy létrehozza azokat az intézményeket, amelyeknek alapján megállhatta helyét a természettel folytatott nehéz küzdelemben és sorsa változó folyása mellett is folyton előre haladhatott. Ez a könyv a kölcsönös segítség törvényéről szól, mint a fejlődés egyik legfontosabb tényezőjéről, nem pedig a fejlődés *összes* tényezőiről és azok értékéről. Előbb, ezt a könyvet kellett megírni, majd csak azután lehet a másikat.

Nem tartozom azok közé, akik kicsinylik azt a szerepet, amelyet az egyén önfentartása játszott a fejlődésben. Ebben a

kérdésben azonban mélyebbre kellene hatolni, mint az eddig történt. Az emberiség történetében az egyéni önfentartás egészen más volt és egészen más ma is, sokkal szélesebb körű, mélyebb valami, mint az a kicsinyes, balga rövidlátás, amelyet az írók hosszú sora mint „individualizmust”, vagy „önfentartást” ismer. És utóvégre azok az egyének, akik befolyással voltak a történelem alakulására, nem tartoztak mindnyájan az embereknek abba az osztályába, ahová a historikusok a hősokeket csoportosítják. Éppen ezért, ha a körülmények majd megengedik, külön könyvben szeretném kifejteni azt a szerepet, amelyet az egyén önfentartása játszott a fejlődésben. Itt csak néhány általános megjegyzésre szorítkozhatom. Mihelyt a kölcsönös segítség intézményei – a törzs, a faluközösség, a céhek, a középkori város – a történelem folyása alatt elvesztik eredeti jellemvonásaikat és parazitikus növekedés által szétesnek, úgy hogy akadályai lesznek a fejlődésnek, ezek ellen az egyének forradalma két különböző alakban folyt le. Az egyik rész azért kelt föl, hogy megtisztogassa a régi intézményeket, vagy hogy a közösség magasabb formáira térjen át éppen a kölcsönös segítség elve alapján. Így példának okáért megkísérelték, hogy a *lex talionis* helyébe a „kártalanítást” tegyék, vagy később, hogy az osztály érdek alapján szabályozott kártalanítást helyettesítsék a botlások megbocsátásával, vagy az emberi lelkiismeret előtti egyenlőség még magasabb rendű ideáljával. Ugyanabban az időben azonban az egyéni forradalmároknak más csoportja mindig azon dolgozott, hogy a kölcsönös segítség védő intézményeit lerombolja azért, hogy saját gazdagságát és saját hatalmát gyarapítsa. A történelem igazi tragédiája abból a küzdelemből áll, amelyet ez a három komponens egymás ellen folytatott, a forradalmár egyének két csoportja és a meglévő védelmezői. Azonban ennek a küzdelemnek és annak a szerepnek vázolására, amelyet e három tényező mindegyike az emberiség fejlődésében játszott, legalább is annyi esztendőre volna szükség, mint ahányat e könyv megírásával eltöltöttem.

Meg kell említenem néhány könyvet, amelyek körülbelül ugyanezzel a tárgykörrel foglalkoznak és azóta jelentek meg, mióta én a kölcsönös segítségről szóló cikkeimet közzétettem: *The Lowell Lectures on the Ascent of Man* Henry Drumond-tól (London, 1894) és *The Origin and Growth of the Moral Instinct* A. Sutherland-tól (London, 1898). Mindkettő lényegében ugyanazon az utón halad, mint Büchner könyve és a másodsorban említett munka kimerítően foglalkozik a szülői és családi érzéssel, mint az egyedül működő erővel az erkölcsi érzés fejlődéstörténetében. Még egy harmadik könyv is foglalkozik ugyanebből a szempontból az emberrel, még pedig: Prof. F. A. Giddings, *The Principles of Sociology* című munkája, amelynek első kiadása 1896-ban jelent meg New-Yorkban és Londonban, de a szerző alap gondolatát már 1894-ben vázolta egy füzetben. A

megegyező pontok szembeállítását és az egyezések és ellentétek kimutatását ezen munka és az én könyvem között, a kritikára kell bíznom.

Ennek a könyvnek a fejezetei először a *Nineteenth Centuryben* jelentek meg. („Kölcsönös segítség az állatok között” 1890 szeptember és november. „Kölcsönös segítség a vad népeknél” 1891 április. „Kölcsönös segítség a barbároknál” 1892 január. „Kölcsönös segítség a középkori városokban” 1894 augusztus és szeptember. „Kölcsönös segítség a mai emberek között” 1896 január és július.) Amikor könyvformában adtam ki, eleinte az volt a szándékom, hogy azt az anyagot és néhány alárendelt pont kifejtését, amelyet a folyóiratcikkekben el kellett hagynom, külön függelékben gyűjtöm össze. Időközben azonban kiderült, hogy ez a függelék a könyv terjedelmét megettőzte volna, úgy hogy le kellett mondani a kiadásáról, vagy legalább is el kellett halasztani. A szövegbe csak annyi új anyagot vettem be, amennyit a mű szerkezetének változtatása nélkül tehettem.

Bromley (Kent) 1902.

Peter Kropotkin.

I. FEJEZET

Kölcsönös segítség az állatok között

Létért való küzdelem. – A kölcsönös segítség természettörvény és elsőrendű tényező a fejlődésben. – Gerinctelenek. – Hangyák és méhek. – Madarak: társulás vadászatra és halászatra. – Társas érzés. – A madarak kölcsönös védelme. – Darvak, papagályok.

A létért való küzdelem elve, mint a fejlődés egyik tényezője, amelyet Darwin és Wallace soroztak be a tudományba, lehetővé tette, hogy a jelenségek óriási területét foglaljuk össze egyetlen általános fogalomba, amely mihamar filozófiai, biológiai és szociológiai gondolkozásunk alapelvévé lett. A legkülönbözőbb tények óriási tömegét, amelyeket azelőtt a legkülönbözőbb okokra vezettünk vissza, Darwin egyetlen általános fogalomban egyesítette, mint például: organikus lények alkalmazkodása a környezethez életműködésükben és szerkezetükben; élettani és bonctani fejlődés; szellemi haladás, sőt még az erkölcsi továbbfejlődés is. Úgy fogtuk föl ezeket, mint folytonos fáradozást – mint harcot az ellenséges körülményekkel – egyének, fajok, fajták és társadalmak között, amint azt az élet nagy tökéletességgel, különbözőséggel és intenzitással létrehozta. Meglehet, hogy eleinte maga Darwin sem látta tisztán általános voltát ennek a tényezőnek, amelyet kezdetben csak arra használt, hogy a tények egyetlen sorozatát: az egyéni különbözőségek fölhalmozódását a keletkezőfélben levő fajknál megmagyarázza. Csakhogy ő már eleve tisztában volt azzal, hogy ez a kifejezés, amelyet ő vitt be a tudományba, elveszítené filozófiai és egyedül igaz jelentőségét, ha azt csak szűkebb értelemben lehetne alkalmazni – mint harcot a különböző egyének között a pusztá létföltételekért. Híres munkájának már a legelején hangsúlyozta, hogy ezt a kifejezést „tág és metaforikus értelemben” kell fölfogni, hogy „hozzátartozik az egyik lény függősége a másiktól és (ami fontosabb) nemcsak az egyén életére vonatkozik, hanem az utódok hátrahagyásának lehetőségére is”.¹

Mialatt ő maga ezt a kifejezést saját különleges céljai szerint a szűkebb értelmezésben használta, követőit óvta attól a

¹ Fajok keletkezése, 3. fejezet.

tévedéstől (amelyet úgy látszik egyszer ő maga is elkövetett), hogy túlbecsüljék ezt a szűkkörű értelmezést. *Az ember származásáról* szóló munkájában néhány oldalon döntő módon illusztrálja ennek a kifejezésnek valódi, tágkörű értelmét. Kimutatja, mint tűnik el számos állati társadalomban az egyes egyének között a létfeltételekért folytatott küzdelem, mint helyettesíti ezt a küzdelmet az *együtműködés* és mint vezet ez végül a szellemi és erkölcsi képességeknek olyan kifejlődéséhez, amely biztosítja a fajnak az életbenmaradás szempontjából a legkedvezőbb feltételeket. Hangsúlyozta, hogy ezekben az esetekben nem azok a legalkalmasabbak, akik testileg a legerősebbek vagy legravaszabbak, hanem azok, akik megtanultak társulni, hogy egymást, akár erősek, akár gyöngék, támogassák a közösség érdekében. „Azok a közösségek, amelyek az egymással harmonizáló tagok lehető legnagyobb számát foglalták magukba”, fejlődtek a legjobban és azokban volt az utódok száma a legnagyobb. Az a kifejezés, amely az összes egyének közötti versenynek szűkkörű malthusi fölfogásából eredt, elvesztette szűkösségét az olyan ember gondolkodásában, aki ismerte a természetet.

Szerencsétlenségre azonban ezeket a megjegyzéseket, amelyek nagyon termékeny kutatások alapjául szolgálhattak volna, elhomályosította a tények nagy tömege, amelyeket abból a célból gyűjtöttek, hogy illusztrálják a létért való valóságos harc következményeit. Azonkívül Darwin sohasem vette külön-külön pontosabb vizsgálat alá azt a két megjelenési formát, amelyekben a létért való küzdelem az állatorszámban jelentkezik és nem írta meg azt a könyvet, amelyet a túlszaporodás természetes akadályairól akart írni, pedig ez a könyv döntötte volna el a vitát az egyének közötti küzdelem valóságos jelentősége fölött. De sőt ugyanazonokon az imént említett oldalakon, a szűklátóköri malthusi fölfogást cáfoló adatok között mégis újra kitör a régi malthusi méreg, –még pedig Darwin megjegyzéseiben, amelyek szerint a mi civilizált társadalmunkra nézve a „testileg és szellemileg gyöngék” fönmaradása állítólag káros volna. (5. fejezet.) Mint hogyha az az ezeryi testileg gyöngé és beteges költő, tudós, föltaláló és újtó, az ismét ezeryi úgynevezett „bolonddal” és „gyöngelméjű entuziasztával” együtt, nem éppen az a csoport volna, amelyre az emberiségnek a létért szellemi és erkölcsi fegyverekkel vívott harcában szüksége van, amelyek szükségét éppen Darwin hangsúlyozta oly lelkesen ugyanazon fejezeteiben *Az ember származása* című művének.

Darwin elméletének is az lett a sorsa, ami minden elméletnek, amely valamiképen emberi berendezésekre is vonatkozik. Ahelyett, hogy azt a szerző útmutatásai alapján mindjobban tágtánák, a tanítványok még szűkebb körre szorították. És mialatt Herbert Spencer, aki külön, bár szomszédos utakon haladt, megkísérelte, hogy a kutatást azzá a nagy kérdéssé szé-

lesítse ki: „Kik a legalkalmasabbak!” – különösen a *Data of Ethics* harmadik kiadásának függelékében – azalatt Darwin számtalan követője a létért való küzdelem fogalmát mind szűkebbre szorította. Végre is odáig jutottak, hogy az állatok világát úgy képzelték, mint örökös harc színhelyét éhenhaló egyének közt, amelyek mindegyike a másik véréért szomjazza. A modern irodalomban fölhasant a csatakiáltás: „*Jaj a legyőzöttnek*”, mintha ez a modern biológia kétségbevonhatatlan eredménye volna. Az egyéni előnyökért folytatott „kíméletlen” küzdelmet biológiai alapelvvé tették, melynek kell hogy az ember is alávesse magát, mert különben az a veszedelem éri, hogy a kölcsönös pusztításra alapított világban alul kerül. De még ha nem is vesszük figyelembe a nemzetgazdákat, akik a természettudományból éppen csak a népszerű könyvekből vett *schlagtt'oriókat* tanulták meg, el kell ismernünk, hogy maguk a darwinizmus legegyszerűbb védelmezői is megtették mindent, amit csak ezekért a hamis eszmékért tehettek. Valóban, ha Huxleyt olvassuk, aki kétségtelenül egyik legkiválóbb magyarázója a fejlődés elméletének, ő is az tanítja *A létért való küzdelem és jelentősége az emberre* című művében, hogy:

„a moralista szemével nézve, az állatvilág körülbelül ugyanazon a színvonalon áll, mint a gladiátorok harca. A küzdőket jól táplálják és úgy bocsátják a küzdelembe, amelyben az erősebb, ügyesebb és ravaszabb életben marad, hogy már másnap újra harcoljon. A nézőnek nem kell jelt adni hüvelykujjával, mert nincs kegyelem.”

Vagy alább ugyanebben a cikkben azt mondja, hogy amint az állatok, úgy a primitív emberek között is:

„a leggyöngébbek és a legbutábbak húzzák a rövidebet, míg a legkitartóbbak és legravaszabbak, akik legjobban voltak felszerelve a külső körülményekkel vívott küzdelemre, életben maradnak, még ha egyébként nem is ők a legjobbak. Az élet állandó, vad küzdelem volt és a családhoz való korlátolt és ideiglenes ragaszkodás kivételével a lét normális formája a Hobbes-féle harc volt: mindenkinek harca mindenki ellen.”

A következőkben be akarom mutatni az olvasónak, mennyiben alapul a természetnek ilyenét föl fogása tényeken, különösen az állatvilágra és a kezdetleges emberre való vonatkozásban. Azonban már itt meg kell jegyezni, hogy Huxley föl fogása a természetről épp oly kevésbé tekinthető tudományosan bizonyítottnak, mint Rousseau ellenkező nézete, aki a természetben csak szeretetet, békét és összhangot látott, amelybe csak az ember vitte be a rombolást. Az első séta az erdőben,

valamely állati társadalom egyszerű megfigyelése, vagy akár csak az állatok életéről írott valamely komoly könyv tanulmányozása (akár D'Órbigny, Audubon vagy Le Vaillant) kell hogy gondolkozóba ejtse a természetbúvárt, milyen nagy szerepet játszik az állatok életében a társasélet és így lehetetlenné teszi, hogy a természetben ne lássunk egyebet csatatérnél, vagy pedig, Rousseau fölfogása értelmében, csupa összhangot és békét. Rousseau abba a hibába esett, hogy nem vette figyelembe a csőrök és karmok harcát. Huxley pedig az ellenkező tévedést követte el. De sem Rousseau optimizmusát, sem pedig Huxley pesszimizmusát nem tekinthetjük a természet pártatlan magyarázatának.

Mihelyt nemcsak a laboratóriumban és múzeumokban tanulmányozzuk az állatokat, hanem az erdőben és a mezőn, a pusztákon és a hegyek között, tüstént észre kell vennünk, hogy a különböző fajok és különösen az állatok különböző családjai között rettenetes pusztító harcok folynak ugyan, de egyidőben és ugyanolyan, vagy talán még nagyobb mértékben találjuk meg a kölcsönös támogatást, kölcsönös segítséget és kölcsönös védelmet azok között az állatok között, amelyek ugyanahhoz a fajhoz, vagy legalább is ugyanahhoz a csoporthoz tartoznak. A társulás épp úgy természettörvény, mint a küzdelem. Természetesen rendkívül nehéz volna a tények ezen kettős sorozatának relatív fontosságát számokban, akár csak közelítőleg is, megállapítani. De ha közvetve akarunk bizonyítani és megkérdezzük a természetet: „melyek az alkalmasabbak: azok-e, amelyek folytonos harcban állanak egymással, vagy pedig azok, amelyek egymást támogatják”, akkor tüstént meggyőződünk arról, hogy kétségtelenül azok az alkalmasabbak, amelyek megszokják a kölcsönös segítséget. Ezeknek több lehetőségük van az életbenmaradásra és ezek érik el az illető osztályokban az intelligencia és a testi szervezethez legmagasabb kifejlődését. Ha figyelembe vesszük azt a számtalan tényt, amivel ezt a fölfogást támogatni lehet, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy a kölcsönös segítség éppen olyan törvény az állatvilágban, mint a kölcsönös küzdelem; a kölcsönös segítség azonban a fejlődésnek hatalmasabb tényezője, amennyiben olyan szokások és sajátságok kifejlődését mozdítja elő, amelyek nemcsak a fajnak fönmaradását és továbbfejlődését, hanem egyúttal minden egyes számára a legnagyobb jólétet és a legkisebb erőfeszítéssel az élet legtökéletesebb élvezetét biztosítják.

Darwin tudományos követői közül, tudtommal, az ismert orosz zoológus, Prof. Kessler, a pétervári egyetem elhunyt dékánja volt az első, aki fölismerte a kölcsönös segítségnek, mint *természettörvénynek és a fejlődés főtenyezőjének* egész horderejét. Gondolatait abban az előadásban foglalta össze, amelyet halála előtt néhány hónappal, 1880-ban, tartott az orosz természetbúvárok kongresszusán, de ez a fontos értekezés csak-

nem teljesen ismeretlen maradt, mint sok más, ami csak orosz nyelven jelenik meg.²

„Mint régi zoológus” úgy érezte, kötelessége tiltakozni egy kifejezés – a létért való küzdelem – helytelen használatá, vagy legalább is jelentőségének túlbecsülése ellen, mert ez a kifejezés az állattanból származik. Az állattan és az emberrel foglalkozó tudományok mindig csak azt hangsúlyozzák, amit a létért való könyörtelen küzdelemnek neveznek. Megfelelnek azonban arról, hogy van még egy másik törvény is, amelyet a kölcsönös segítség törvényének nevezhetünk és amely törvény, legalább is az állatoknál, fontosabb, mint az előbbi. Hangsúlyozta, hogy az állatokat szükségképen összehozza az utódok létrehozatalának szüksége és „mennél jobban összetartanak az állatok, annál jobban támogatják egymást és annál több a valószínűség, hogy a faj fönmarad és tovább halad az intellektuális fejlődés útján”. Azután így folytatta: „Az állatoknak minden osztálya, de különösen a magasabbrendű állatok, gyakorolják a kölcsönös segítséget” és ezt a gondolatot a temetőbogarak életéből, valamint a madarak és némely emlősök társaséletéből vett példákkal szemléltette. Csak néhány példát említett föl, amennyit a beszéd rövidsége megengedett, de tisztán leszögezte a főpontokat és miután megemlítette, hogy az emberiség fejlődésében a kölcsönös segítség még sokkal jelentékenyebb szerepet játszott, Kessler professzor így fejezte be előadását:

„Természetesen nem tagadom a létért való küzdelmet, de azt határozottan állítom, hogy az állatország és különö-

² Tousseneltől, Féetől és sok más Darwin előtti kutatótól eltekintve, már 1880 előtt több munka jelent meg, amelyekben a kölcsönös segítségre meglepő példák vannak, igaz, hogy inkább az állatok értelmének illusztrálására, Megemlítem Houzeau „Les facultés mentales des animaux” 2 kötet, Brüsszel 1872; L. Büchner „Aus dem Geistesleben der Tiere”, 2. kiad., 1877; és Maximilian Perty „Über das Seelenleben der Tiere”, Leipzig, 1876 című munkáit. Espinas 1877-ben adta ki kiváló művét „Die Gesellschaft der Tiere”, amelyben kiemelte az állattársadalmak jelentőségét és befolyását a fajfönntartásra és ehhez a társadalom eredetére vonatkozólag igen értékes fejtegetéseket fűzött. Espinas könyve tényleg tartalmazza mindazt, amit a kölcsönös segítségről azóta írtak és azonkívül még sok más jót. Kessler beszédét azért említem meg mégis külön, mert ő a kölcsönös segítséget oly törvényvé emelte, amely fontosabb fejlődésben, mint a kölcsönös harc. Ugyanezen eszméket a következő évben (1881 áprilisában) J. Lanessan fejtette ki egy fölolvasásban, amelyet 1882-ben „La lutte pour l'existence et l'association sur la lutte” cím alatt ki is adott. G. Romanes főműve: *Animal intelligence*, 1882-ben jelent meg, amelyet a következő évben „The Mental Evolution in Animals” című műve követett. Ugyanebben az időben adott ki Büchner egy másik könyvet „Liebe und Liebesleben in der Tierwelt” címmel, amelyből 1885-ben második kiadás jelent meg. Láthatjuk, hogy az eszme a levegőben volt.

sen az emberiség fejlődését sokkal jobban elősegítette a kölcsönös segítség, mint a kölcsönös harc... Minden élőlénynek két főszükséglete van, a táplálkozás és a fajföntartás. A táplálkozás szüksége harcra és kölcsönös pusztításra ösztökéli, ellenben a fajföntartás szükséglete kölcsönös közeledésre és támogatásra bírja őket. Hajlandó vagyok azt hinni, hogy a szerves világ fejlődésében – a szerves lények előrehaladó változásában – az egyének közötti kölcsönös segítség sokkal fontosabb szerepet játszik, mint a kölcsönös küzdelem.”³

Ezeknek a nézeteknek helyességét belátta a legtöbb jelenlévő orosz zoológus és Szivercsoff, akinek munkássága a geográfusok és ornitológusok előtt jól ismert, pártjára kelt ennek a véleménynek és néhány újabb példával illusztrálta. Súlyomfajtákat emiitett föl, amelyek csaknem ideálisan alkalmasak a rablásra és mégis kihalófélben vannak, míg más súlyomfajták, amelyek kölcsönösen segítik egymást, szaporodnak. „Nézzük másrészt a társasán élő kacsát – szólt –, amelyet egészben véve szegényesen szerelt föl a természet; de ez a faj gyakorolja a kölcsönös segítséget és számtalan változatban és fajtában terjed el csaknem az egész föld kerekéségén.”

Az a készség, amellyel az orosz zoológusok Kessler nézeteit fogadták, magától értetődik, mert csaknem mindegyiküknek volt alkalma megfigyelni az állatvilágot Ázsia északi és Oroszország keleti részének nagyterjedelmű lakatlan területein. Aki ezeket a vidékeket kutatja, lehetetlen, hogy ne jöjjön ugyanerre a gondolatra. Még jól emlékszem arra a hatásra, amelyet Szibéria állatvilága gyakorolt rám, amikor a Vitim vidékét kutattam át oly kitűnő zoológus társaságában, mint Poljakoff barátom volt. Mindketten *A fajok eredete* friss hatása alatt állottunk, de hiába kerestük a vad harcot ugyanazon faj egyénei között, amelyet Darwin munkáinak olvasása után vártunk, még ha figyelembe vettük a 3. fejezet megjegyzéseit is. Számtalan alkalmazkodást találtunk az éghajlat mostohaságával, vagy a számtalan ellenséggel – igen gyakran közösen – vívott küzdelemre és Poljakoff sok találó megfigyelést jegyzett föl a hűsevők, kérődzők és rágcsálók kölcsönös függéséről a földrajzi elterjedésben; a kölcsönös segítségnek számtalan esetét figyeltük meg, különösen a madarak és kérődzők vándorlása alatt; de még az Amur és az Uszuri vidékén is, ahol pedig csak úgy nyüzög az állati élet, nagyon ritkán figyelhettem meg ugyanazon fajtába tartozó magasabbrendű állatok között ellentétet vagy küzdelmet, pedig gondosan kutattam ilyen adatok után. Ugyanezt a benyomást találjuk meg a legtöbb orosz

³ A Pétervári Természettudományi Társaság emlékiratai (Trudi), XI. köt., 1880.

zoológus munkájában és valószínűleg ez az oka annak, hogy az orosz darwinisták Kessler nézeteit oly nagy tetszéssel fogadták, amikor Nyugat-Európában Darwin követői között az ilyen eszmék egyáltalában nem népszerűek.

Amikor a létért való küzdelmet mindkét szempontból – közvetlen és átvitt értelemben – vizsgálat alá vesszük, először is az tűnik föl, hogy a kölcsönös segítség nagyon gyakran jelentkezik és pedig nemcsak az utódok fölnevelése céljából, amit a legtöbb evolucionista elismer, hanem épp oly mértékben az egyén biztonságaért és táplálékkal való ellátásáért. Az állatország széles rétegeiben a kölcsönös segítség az uralkodó. Már a legalsórendű állatoknál akadunk kölcsönös segíségekre és el kell készülnünk arra is, hogy egyszer csak a nagyítóüveg alatt a mikroorganizmusok életében is akadunk az öntudatlan kölcsönös segítség eseteire. A gerinctelenek életéről természetesen keveset tudunk, kivéve a természetet, hangyákat és méheket; mégis följegyezhetünk néhány tényt még az alsórendű állatok teljesen bebizonyított összeműködéséről is. A sáskák, lepkék és szöcskék tömegtelen egyénből álló csoportosulásai, sajnos, egyáltalában nincsenek még kikutatva; de már létre jövetelük ténye is azt bizonyítja, hogy ugyanazon elv alapján keletkeztek, mint a hangyák és méhek ideiglenes egyesülései a vándorlás alatt.⁴ Ami a rovarokat illeti, jól megfigyelt tények bizonyítják, hogy a temetőbogarak (*nekrophoras*) kölcsönösen segítik egymást. Ezek a rovarok tojásaikat rothadó szerves anyagba helyezik el, hogy álcáiknak elegendő táplálékuk legyen, de éppen ezért ennek az anyagnak nem szabad nagyon gyorsan elrothadnia. Ezért a jártukban-keltükben talált mindenféle kis állatkáknak a hulláját elássák a földbe. Kendszerint külön-külön élnek, de ha valamelyik döglött egeret vagy madarat talál, amelyet egyedül nem tudna eltemetni, négy, hat, sőt esetleg tíz társát is odahívja, hogy egyesült erővel végezzék el a munkát. Ha kell, más helyre cipelik a hullát, ahol lazább a talaj, azután kényelmesen eltemetik és nem veszekednek azon, hogy melyiknek van joga tojását előbb rakni az eltemetett hullába. Mikor Gleditsch egy madár hulláját két pálcikából készített keresztre erősítette, vagy békát a földbe szúrt bothoz kötött, akkor ezek a kis bogarak megint ugyanolyan barátságos módon igyekeztek egyesíteni intelligenciájukat, hogy legyőzzék az ember mesterkedését. A ganajtúró bogaranknál is észlelték az erők ilyen egyesítését.

De még valamivel alacsonyabb szervezetű állatoknál is akadunk hasonló példákra. Keletindióban és Északamerikában több olyanfajta rák él, amelyek nagy rajokba verődnek össze, amikor a tengerbe vándorolnak, hogy ikrájukat lerakják; pedig az ilyen vándorlás előfeltétele az összeműködés, egymás

⁴ L. Függelék I.

megértése és segítése. Magam is meg voltam lépetve, amikor (a brightoni akváriumban 1882-ben) láttam, hogy a molukki rákok (*Limulus*), ezek a nehézkes állatok, inly nagy mértékben segítik bajbajutott társukat. Egyik közülök a medence sarkában hátára fordult és nehéz hátpajzsa megakadályozta abban, hogy visszaforduljon, annál is inkább, mert a sarokban még egy vasrúd is akadályozta a kísérletet. Társai segítségére jöttek és teljes óra hosszat' néztem, hogyan igyekeznek bajtársukon segíteni. Kettő együtt fölemelte és nagy erőfeszítéssel sikerült is fölegyenesíteni, de a vasrúd megakadályozta, hogy a mentés munkáját befejezzék és a rák még egyszer a hátára pottyant vissza. Sok hiábavaló kísérlet után az egyik rák visszatért a medencébe és még két rákot hozott magával, akik friss erővel kezdtek meg a fölegyenesítés munkáját. Több mint két óra hosszat maradtunk az akváriumban és mikor eltávozás előtt még egy pillantást vetettünk a medencébe a mentés műve még nem volt befejezve. Amióta ezt láttam, el kell hinnem Erasmus Darwin megfigyelését, hogy „a közönséges rák a páncél váltása idején örszemül kiállít olyan rákot, amely nem vedlik, vagyis a páncélja kemény, hogy az ellenségeket megakadályozza a védtelen rákok megtámadásában”.⁵

A hangyáknál, természetknél és ménéknél a kölcsönös segítséget bizonyító tények olyannyira általánosan ismeretesek, különösen Romanes, Bücher és Lubbock műveiből, hogy megjegyzéseimet néhány utalásban foglalhatom össze.” Ha megnézzük a hangyabolyt, akkor azt látjuk, hogy nemcsak mindenféle munkát – mint az utódok gondozását, építkezést, levéltetvek ápolását stb. – az önkéntes kölcsönös segítség elve alapján rendeznek be, hanem el kell ismernünk Forel igazát is, aki sok hangyafaj életének lényeges és alapvető vonását abban a tényben látja., hogy minden egyes hangyának kötelessége táplálékát, ha már lenyelte, sőt részben meg is emésztette, a közösség minden tagjával megosztani, ha az igényt tart arra. Két különböző fajtájú vagy ellenséges bolyba tartozó hangya kikerüli egymást, ha véletlenül találkoznak. De ha ugyanabba a bolyba, vagy ugyanahhoz a telephez tartozó hangyák közelednek egymáshoz, megérintik egymást csápjaikkal és „ha valamelyikek éhes vagy szomjas, rögtön táplálékot kér”, különösen ha a má-

⁵ George J. Romanes: *Animal Intelligence*, első kiad., 233. old.

⁶ Pierre Huber: *Les fourmis indigènes*, Genf, 1891; Forel: *Recherches sur les fourmis de la Suisse*, Zürich, 1874 és J. T. Moggridge: *Harvesting ants and Trapdoor Spiders*, London, 1873 és 1874; ezen könyveket minden fiúnak és lánynak ismernie kellene. L. még Blanchard: *Metamorphoses des Insectes*, Paris, 1868; J. H. Fabre: *Souvenirs entomologiques*, Paris, 1886; Ebrard: *Études des mœurs des fourmis*, Genf, 1864; Sir John Lubbock: *Ants, Bees and Wasps* stb.

sik jóllakott. A fölszólított egyén sohasem vonakodik; széttátja állkapcsait, sajátságos tartást vesz föl és egy csöpp átlátszó folyadékot ad ki, amelyet az éhes hangya mohón fölnyal. A tápláléknak újra való kiadása annyira jellemző a szabadon élő hangyáknál, úgy az éhes társ, mint az álcák táplálására, hogy Forel szerint a hangyák emésztő szerve két külön részből áll, amelyek közül a hátulsó az egyén saját használatára szolgál, míg az elülső főként a köz szükségleteit elégíti ki. Ha egy jólakott hangya annyira önző, hogy megtagadja társának táplálását, akkor úgy bánnak vele, mint ellenséggel. Ha az ilyen vonakodás azalatt történt, mialatt társaik valamely más fajjal harcot vívtak, akkor hevesebben támadnak a fősvény egyénre, mint az ellenségre. Ha pedig egy hangya nem vonakodott más, ellenséges fajhoz tartozó hangyát táplálni, akkor ennek a rokonai barátságosan bánnak vele. Mindezeket nagyon pontos megfigyelések és döntő kísérletek bizonyítják.⁷

Az állatországnak ebben az óriási osztályában, amelyhez több mint ezer faj tartozik és amely oly elterjedt, hogy a braziliaiak szerint Brazília a hangyáké és nem az embereké, egyáltalában nincsen küzdelem ugyanannak a bolynak vagy telepnek egyénei között. Bármennyire dühöngjön is a harc különböző fajok között, bármilyen kegyetlenek is a hangyák a háborúban, a közösség keretén belül a kölcsönös segítség, a szokássá vált odaadás, sőt gyakran a közjóért való önfeláldozás a törvény. A hangyák és a természetek lemondtak a hobbesi harcról és ezzel nagyon, jól jártak. A csodálatraméltó boly, az építmények, amelyeknek relatív nagysága fölülmúlja az emberi építményeket, sima útjaik és boltozott folyosóik, tágas csarnokaik és magtáraik, gabonaföldjeik, az aratás és a magvak ma-iatázása,⁸ észszerű módszereik, tojásaik és álcáik gondozására, ahogy külön fészkeket építenek a levéltetvek tenyésztésére, amelyeket Linné oly találóan nevezett a hangyák teheneinek, és végül bátorságuk, ravaszságuk és magas intelligenciájuk – mindez természetes következménye a kölcsönös segítségnek, amelyet munkáséletük egész folyamán szem előtt tartanak. Ugyanez az életmód fejlesztette ki szükségkép a hangyák életének másik jellemző vonását: az egyéni kezdeményezés óriási

⁷ Forel „Recherches” 244., 275., 278. old. Huber gyönyörűen írja le ezt a folyamatot. Utalás is van benne az ösztönök eredetére. (Népszerű kiadás 158., 160. old.) L. Függelék II.

⁸ A hangyák földművelése oly csodálatos, hogy sokáig kételkedtek benne. De most már Mr. Moggridge, Dr. Lincecum, Mr. Mac Cook, Sykes és Dr. Jerdon minden kétségen fölül bebizonyították. L. a bizonyítékok pompás összeállítását Romanes munkájában. L. még: Alf. Moeller „Die Pilzgärten einiger südamerikanischer Ameisen”. (Schimper „Botan. Mitteilungen aus den Tropen, VI, 1893.)

fejlettségét, amely ismét a megfigyelőket bámolatba ejtő magas és sokoldalú intelligencia kifejlődését eredményezte.⁹

Ha semmi egyebet nem tudnánk az állatok életéből, mint amit a hangyákról és a természetekről tudunk, már akkor is hátrázottan arra kellene következtetnünk, hogy a kölcsönös segítség (ami kölcsönös bizalomra vezet, s ez a bátorság első föltétele) és az egyéni kezdeményezés (a szellemi képesség fejlődésének első föltétele) az állatország fejlődésében összehasonlíthatatlanul értékesem) tényezők, mint a kölcsönös küzdelem. A hangyák csakugyan nagyon jól élnek, anélkül hogy valami védő alkalmazkodásuk volna, amit egyedül élő állatok nem nélkülözhetnek. Színük föltűnik az ellenségnek és számos faj hatalmas építménye a mezőn és az erdőben messze látszik. Nem védi őket kemény páncél és fullánkjuk csak akkor veszedelmes, ha százával döfik az ellenség testébe, az egyes egyén védelmére nem sokat ér; tojásaik és lárváik pedig az erdő számos lakójának keresett nyálánsága. És mégis, a hangyák ezreinek alig ártanak a madarak, de még a hangyaevők se nagyon és sokkal erősebb rovarok is félnek tőlük. Forel egyszer a mezőn kiöntött egy zsák hangyát, mire „a tücskök elmenekültek lyukaikból, amelyeke}; a hangyák kiraboltak, a szöcskék mindenféle iramodtak, a rovarok és pókok otthagyták zsákmányukat, hogy maguk ne essenek áldozatul”; sőt még a darázsészket is meghódították véres csata után, amelyben a közjóért számos hangya pusztult el. Még a gyorsablábú rovarok sem tudnak előlük elmenekülni és Forel gyakran látta, hogy a hangyák lepkéket, szünnyogokat és legyeket megfogtak és megöltek. Az ő erősségük a kölcsönös segítség és bizalom. És ha a hangyák, eltekintve a még fejlettebb természetektől, szellemi képességeik tekintetében a rovarok egész osztálya élén állanak, ha bátorságukkal csak a legbátrabb gerinces állatokét lehet összehasonlítani, ha agy velejük, mint Darwin mondja, „a világ legcsodálatosabb anyaga, talán még csodálatosabb mint az ember agyveleje”, vajjon nem azért van ez így, mert a hangyák közösségeiben a kölcsönös segítség teljesen kiszorította a kölcsönös küzdelmet!

Ugyancsak ez áll a méhekre is. Ezeknek a kis rovaroknak, amelyek oly könnyen esnek a madaraknak zsákmányul, amelyek mézét az állatország oly sok tagja kedveli a rovaroktól a medvékig, ezeknek sincs semmiféle védőberendezésük, amely nélkül az izoláltan élő rovarok aligha tudnának megmenekülni

⁹ Ezt a második elvet nem mindjárt ismerték föl. Régebbi megfigyelők gyakran királyokról, királynőkről vezérekről, stb. beszéltek; de mióta Huber és Forel pontos megfigyeléseiket nyilvánosságra hozták, kétségtelen, hogy mindenben, amit a hangyák csinálnak, még a háborúban is, minden individuális iniciatívának szabad játékot engednek.

a teljes elpusztulástól és mégis a kölcsönös segítség lehetővé tette, hogy az egész világon elterjedjenek és kifejlésszék csodálatraméltó intelligenciájukat. A közös munka megsokszorozza az egyéni erőt és az időleges munkamegosztás útján, amely mellett minden egyes méh mindenféle munkát el tud végezni, a jólétnek és biztonságnak oly magas fokát éri el, amelyre még a legerősebb és legjobban fölfegyverzett, de izoláltan élő állat sem juthat el. Kombinációikkal gyakran nagyobb sikereket aratnak, mint az ember, ha elmulasztja, hogy fölhasználja a jól berendezett kölcsönös segítség előnyeit. Így például, amikor az új méhraj készülődik a kas elhagyására, új lakást keresni elindul előre egy kis csapat, hogy fölkutassa a környéket, és ha alkalmas lakhelyet találnak, például ócska kast vagy ilyesmit, akkor elfoglalják, kitisztítják és gyakran egész héten át őrzik mindaddig, amíg a raj megérkezik s letelepszik. Ezzel szemben hány kivándorló megy tönkre az új hazában, csak azért, mert nem fogták föl az erők egyesítésének előnyeit. Azáltal, hogy egyéni intelligenciájukat összekapcsolják, legyőznek kellemetlen, előre nem látható és egészen szokatlan körülményeket is, mint például a párisi kiállításon a méhek, amelyek gyantás viaszokkal beragasztották a kas falába alkalmazott üvegablakot. Azonkívül nincsen meg bennük az a vérmes ösztön és haszontalan veszekedésre való hajlam, amellyel az egyes írók az állatokat oly készséggel fölruházzák. A bejárat őrei könyörtelenül megölik a rabló méheket, amelyek a kasba akarnak jutni, de nem bántják azokat, amelyek véletlenül jutnak a kashoz, különösen ha meg vannak rakva virággporral, vagy ha még fiatalok és ezért könnyebben tévednek el. Nem háborúskodnak többet, mint amennyi okvetlenül szükséges.

A méhek társas élete annál tanulságosabb, mert rablási ösztön és lustaság még mindig akad a méneknél, és pedig mindig olyankor, amikor szaporodásukat különös körülmények nagyon elősegítik. Tudvalévő, hogy mindig vannak egyes méhek, amelyeknek a rabló életmód jobban tetszik a dolgozó méh munkás életénél, és hogy úgy a szükség, mint a rendkívüli bőség idején a rablók osztálya megszorodik. Aratás után, amikor a mezőkön alig van mit gyűjteni, több rabló méhet találunk, de az indiai cukornádültetvények és az európai cukorárak közelében mindig nagyon közönséges a méhek között a rablás, lustaság, sőt iszákosság is. Látjuk tehát, hogy még mindig vannak antiszociális ösztönök a méneknél, de ezt a természetes kiválasztás mindjobban kiirtja, mert végeredményében a szolidaritás előnyösebb a fajra, mint az olyan egyének fejlődése, amelyekben rablójajlamok dolgoznak. A legravasabbak és a legveszedelmesebbek kipusztulnak azoknak a kedvéért, amelyek megértik a társas élet és a kölcsönös segítség előnyeit.

Kétségtelen, hogy sem a méhek, sem a hangyák, sem a termeszek nem jutottak el az egész fajt átölelő magasabb szolidari-

tás fogalmáig. Ebben a tekintetben tehát nem érték el a fejlődésnek azt a fokát, amelyet még mi magunk is hiába kerekünk még politikai, tudományos és vallási vezetőink között is. szociális ösztöneik aligha terjednek a kason vagy a bolyon túl. Be azért talált Forel a Mont Tendre-n és a Mont-Salève-n olyan hangyatelepeket is, amelyekben nem kevesebb, mint kétszáz boly volt s amelyekben két különböző fajhoz tartozó hangya lakott (*Formica exsecta* és *F. pressilabris*), és Forel azt állítja, hogy ennek a telepnek minden egyes tagja a telepnek minden más tagját megismeri és mindnyájan résztvesznek a közös védekezésben. Mac Cook Pennsylvániában egész nemzeteket látott a gátépítő hangya 1600-1700 telepéből, amelyek mind teljes egyetértésben éltek. Bates leírta a természetes dombalakú fészkeket, amelyek egész mezőket borítanak el, ahol egy-egy telepben két-három faj is lakott és a legtöbbet boltozott folyosók kötötték össze egymással.¹⁰ Egy-egy lépest tehát már a gerinctelen állatok is tettek a faj egyes nagyobb csoportjainak összeolvasztására közös védelem céljából.

Ha most áttérünk a magasabbrendű állatokra, sokkal több példát találunk, amelyek bizonyítják a kétségtelenül tudatos kölcsönös segítséget mindenféle cél elérésére; bár tüstént észre kell vennünk, hogy még a magasabb rendű állatok életét is csak nagyon tökéletlenül ismerjük. Számos elsőrendű megfigyelő a tények nagy tömegét szedte össze, de emellett vannak az állatországnak tág területei, amelyekről úgyszólván semmit sem tudunk. A halakról alig találunk hitelt érdemlő megfigyelést, részint azért, mert a megfigyelés nagyon nehéz, részint mert erre a kérdésre még senki se fordított különösebb figyelmet. Az emlős állatokra nézve már Kessler megjegyezte, hogy életükről és szokásaikról nagyon keveset tudunk. Sok emlős állat éjjeli életet él, mások a föld alatt laknak, azok a kérődzők pedig, amelyeknek társasélete és vándorlásai különösen érdekesek volnának, nem engedik az embert csordáik közelébe. Legtöbbet aránylag a madarokról tudunk, de még itt is számos faj társasélete csak nagyon tökéletlenül ismeretes. A következőkből mégis az fog kitűnni, hogy pontosan megállapított tények hiányáról nem panaszkodhatunk.

Nem kell foglalkoznom a hímek és nőstények egyesülésével, amely azért történik, hogy az utódokat ápolják és táplálékkal lássák el a fejlődés első idején; nem beszélek a vadászatra való egyesülésekről sem, csak mellékesen említem, hogy az ilyen egyesülések még a legkevésbé társuló hűsevő állatok és ragadozó madarak között is előfordulnak; pedig ezek különösen érdekesek, mert itt találjuk a gyöngédebb érzelmek első nyomait ezeknél a különben nagyon kegyetlen állatoknál.

¹⁰ H. W. Bates: The Naturalist on the Kiver Amazons, II, 59. old. és tov.

Hozzátehetjük még azt is, hogy az ilyen, a családi kereteken túlterjedő egyesülések ritkaságát a húsevő állatoknál és a ragadozó madaraknál éppen az a mód magyarázza, ahogyan táplálékukat szerzik, bizonyos határig azonban kétségtelenül annak a változásnak az eredménye, amelyet az állatvilágban az ember gyors elszaporodása hozott létre. Mindenesetre említésre méltó, hogy bizonyos fajok sűrűn lakott vidékeken izoláltan élnek, míg ugyanezek a fajok, vagy legközelebbi rokonaik, lakatlan vidékeken csordákat alkotnak. Például fölemlíthetjük a rókákat, a farkasokat és több ragadozó madarat.

Az olyan egyesülések azonban, amelyek nem terjednek túl a család keretén, a mi szempontunkból aránylag kevésbé érdekesek, mert nagyon sok olyan társulást is ismerünk, amely sokkal általánosabb célokat szolgál, mint például a vadászat, a kölcsönös védelem, sőt az élet kellemesebbé tétele. Már Audubon említette, hogy a sasok vadászatra gyakran összeállanak és méltán ismeretes pompás leírása arról a két halászó sasról, az egyik him volt, a másik nőstény, amelyeket a Mississippi figyelt meg. A legértékesebb megfigyelések egyike mégis Szivercsofftól ered. Az orosz puszták állatvilágának kutatása közben egy társaséletet élő sast (fehérfarkú sas, *Haliaeetus albicilla*) látott magasra emelkedni. Körülbelül félórán át csendesen írta a levegőben nagy köreit, amikor hirtelen hangos kiáltást hallatott. Erre nemsokára egy más sas felelt, amely hamarosan oda is érkezett, azután jött a harmadik, negyedik és így tovább, míg kilenc vagy tíz sas gyűlt össze, amire mindnyájan eltűntek. Szivercsoff délután fölkereste azt a helyet, ahova a sasok leszállottak; óvatosan közeledett egy kis emelkedés mögött és észrevette, hogy egy ló hullájánál gyűltek össze. Az öregek, amelyek rendszerint először lakmároznak – ez az ő illemszabályuk – már a közeli szénakazlakon ültek és örködtek, míg a fiatalok még ettek, környezve a varjuk seregétől. Ebből és más hasonló megfigyelésekből Szivercsoff azt következteti, hogy a féhérfarkú sasok szövetkeznek a vadászatra; ha kellő magasságra emelkedtek, tizen át tudnak tekinteni legalább 40 négyszögkilométernyi területet és mihelyt az egyik valamit fölfedez, rögtön hívja a többit. Persze ez ellen föl lehetne hozni, hogy az első sasnak egyszerű ösztönszerű kiáltása, vagy pedig a mozgása már ugyanezt a hatást idézheti elő, hogy tudniillik több sast gyűjt össze a zsákmány körül. Ebben az esetben azonban a hívás kétségtelenül be van bizonyítva, mert hiszen a tíz sas előbb összegyűlt és csak azután szálltak le a prédára és Szivercsoffnak¹ még többször volt alkalma megfigyelni, hogy a féhérfarkú sasok mindig együttesen fogyasztják el a dögöt és hogy néhányan, először a fiatalok,

¹ Szivercsoff: Periodikus jelenségek az emlős állatok életében: madarak és hullók Voronéj-ban. Moszkva 1885 (oroszul).

örkődnek, míg a többiek táplálkoznak. A fehér farkú sas egyike a legmerészebb és legjobb vadászoknak, valóban teljesen társas állat és Brehm azt mondja, hogy a fogságban nagyon gyorsan köt barátságot öreivel.

A társaséletre való hajlamot nagyon sok ragadozó madárnál megtaláljuk. A brazíliai vörös kánya egyike a „legszemtelenebb” rablóknak és mégis társas állat. Vadászcsapataikat Darwin és mások is leírták és tény, hogy ha olyan nagy zsákmányra tett szert, amellyel egyedül nem bír, odahívja öt-hat társát, hogy elcipeljék. A fáradtságos nap után ezek a kányák, mikor éjjeli nyugalomra térnek, mindig összegyűlnek egy fán tíz és több mérföldnyiről is és gyakran állanak össze más madarakkal, keselyűkkel, különösen a Percnopterus-fajjal, amelyek, mint D'Orbigny mondja, nagyon jó barátaik. Más világ-részben, a Kaspi-tengeren túl fekvő pusztákon, Zarudnyj szerint, ugyancsak megtartják a közös fészkelés szokását, A társas keselyű egyike a legerősebbeknek, nevét is a társasélet szeretetétől kapta. Nagy rajokban röpködnek mulatságból a magasba. »Úgy látszik, mondja Le Vaillant, a telep egyes tagjai a legjobb egyetértésben élnek. Egy barlangban néha két-három fészket láttam szorosan egymás mellett.»¹² A brazíliai urubukesyű olyanféle társas életet él, mint a varjak.¹³ A kis egyiptomi keselyűk szoros barátságban élnek egymással. Rajokban röpködnek a levegőben, együtt töltik az éjszakát és reggel is összetartanak, együtt keresik táplálékukat és sohasem civódnak; ezt megerősíti Brehm is, akinek bőven volt alkalma őket megfigyelni. A vörös vérese ugyancsak nagy rajokban tanyázik Brazília erdeiben és egy sólyomfaj, a *Tinnunculus cenchrus*, mikor Európát elhagyja, télen Ázsia erdeiben és pusztáin nagy társaságokba verődik össze. Déloroszország síkságain Nordmann nagy rajokban találta más sólyomfajtákkal együtt (*Falco tinnunculus*, *F. oesulon*, *F. subbuteo*), amelyek szép időben minden nap délután négy órakor összejöttek és együttes mulatozásuk az éjszakába is húzódott. Mindnyájan egyszerre egyenes irányban röpködtek valamely cél felé és amikor elérték, rögtön ugyanabban a vonalban visszatértek és ezt a röpködést többször ismételték.¹⁴

Mindenféle madár szokott csapatokban röpködni, tisztán a multság kedvéért. „A Humber vidékén, írja Ch. Dixon, augusz-

¹² A. Brehm: Tierleben, 3. kiad., VI, 449. old.

¹³ Bates: 151. old.

¹⁴ Démidoff: Voyage című művében: Catalogue raisonné des oiseaux de la faune pontique. Rablómadarak vándorlásuk közben gyakran egyesülnek. Egy csapat, amelyet H. Seebohm a Pyreneusok fölött repülni látott, a következő különös társaságból állt: „nyolc kánya, egy daru és egy vándorsólyom”. (Die Vögel Sibiriens, 1901, 417. old.)

tus vége felé gyakran nagy csapatokban jelennek meg a vörösbegyek a mocsaras helyeken és télire ott maradnak... Mozgásaik nagyon érdekesek, mert egy nagy raj éppen olyan pontosan fordul, oszlik és sorakozik ismét, mint a betanított csapatok. Gyakran van közöttük egy-egy fenyérfutó és petytyes lile.”¹⁵

Lehetetlenség a madarak különböző vadásztársaságait mind felsorolni, de a pelikánok halásztársaságai mindenesetre említésre méltók a föltűnő rend és intelligencia miatt, amelyet ezek a nehézkes állatok kifejtenek. Mindig nagy rajokban mennek vadászni és amikor alkalmas öblöt találtak, a parttal szemben félkörben helyezkednek el, a kört mind szűkebbre vonják, miközben a part felé gázolnak és így megfogják minden halat, ami éppen a körbe szorult. Szűk folyókban és csatornáknak két részre is oszlanak, mindegyik rész egy-egy félkört alkot és addig gázolnak, míg egymást el nem érik, éppen úgy, mintha két csapat halász két hálót vet ki és előrenyomul, hogy megfogja a halakat, amelyek a két háló közé kerültek. Az éjszaka beálltával nyugvóhelyükre röpködnek – mindegyik csapat mindig ugyanarra a helyre – és még senki sem látta őket az öbölért vagy a nyugvóhelyért verekedni. Délamerikában 45-50.000 főből álló rajban verődnek össze és míg az egyik rész alszik, a másik őröködik, a harmadik halászik.¹⁶ Végül nem volnék igazságos a sokat szidott verebekkel szemben, ha föl nem említeném, mily hűségesen megosztja mindegyik amit talál, a társaságnak minden tagjával, amelyhez tartozik. Ez a tény már a görögök előtt ismeretes volt és az utókorra is maradt egy szónok beszédében (emlékezetből idézem): „Mialatt én beszélek, jött egy veréb értesíteni a társait, hogy egy rabszolga kiöntött egy zsák búzát és most mind odamentek, hogy fölszedjék.” Annál örvedetesebb, hogy ezt a megfigyelést Gurney új könyve is megerősíti, aki nem kételkedik, hogy a verebek mindig értesítik egymást, hol lehet valamit lopni: „Ha az udvartól még oly messze is csépeltek valahol, akkor az udvarban a verebek begye mindig tele volt búzával.”¹⁷ Az is tény azonban, hogy a verebek nagyon őrzik területüket az idegenek benyomulása elől; így a Luxembourg kertjének verebei elkeseredetten küzdenek minden veréb ellen, amely megkísérli, hogy élvezze a kertnek és a látogatóknak jótéteményeit, de saját társaságukban teljesen keresztülviszik a kölcsönös segítséget, habár néha egy kis veszekedés még a legjobb barátok között is előfordul.

A madarak világában a közös vadászat, közös táplálék-szerzés annyira szokás, hogy nem is kell több példát fölhozni,

¹⁵ Birds in the Northern Shires, 207. old.

¹⁶ Max. Perty: Über das Seelenleben der Tiere (Leipzig, 1876, 87. és 103. old.)

¹⁷ G. H. Gurney: The House-Sparrow (London, 1885, 5. old.).

a tételt bebizonyítottak tekinthetjük. Hogy az ilyen egyesülések erő szempontjából mennyire előnyösek, azt talán nem is kell fejtegetni. A legerősebb ragadozó madár is tehetetlen a legkisebb madarak rájával szemben. Még a hatalmas kőszálsas is, amely a nyulat vagy a fiatal antilopot elviszi a karmai között, kénytelen átengedni zsákmányát a nyomorúságos karvalyok seregének, amelyek a sast üldözőbe veszik, mihelyt észreveszik, hogy zsákmányt szerzett. A karvalyok üzöbe veszik a gyors halászósast is és elrabolják tőle a halat, de azt még sohasem látta senki, hogy a karvalyok egymás között a lopott zsákmányon összevesztek volna. Dr. Couës a Kerguelen-szigeteken megfigyelte a *Buphagus* – a matrózok tengeri tyúkját –, amint a sirályt üldözte, míg az kiköpte már lenyelt táplálékát; míg viszont a sirályok és a tengeri fecskék összeállottak, hogy a tartózkodási helyükhöz közeledő tengeri tyúkot elűzzék, különösen a fészekrakás idején.¹⁸ A kicsi, de nagyon gyorsröptű bibicék (*Vanellus eristatus*) bátran megtámadják a rablómadarakat. „Nagyon érdekes látvány, amikor a bibicék ölyvet, karvalyt, a tojásokra éhező var jut vagy sast megtámadnak: az ember érzi rajtuk a biztos győzelem öntudatát és a rablón a bosszúságot. Támadás közben az egyik segíti a másikat és bátorságuk annál nagyobb lesz, minél többen gyülekeznek össze a lármára.”¹⁹ A bibicet a görögök „jó anyának” nevezték és meg is érdemli ezt a nevet, mert sohasem mulasztja el a többi vizimadarat az ellenségre figyelmeztetni. De sőt még a kis barázdabillegető (*Motacilla alba*), amelyet gyakran láthatunk a kertekben, pedig nincs egy arasznyi sem, mégis kényszeríti a karvalyt, hogy otthagyja zsákmányát. „Többször megfigyeltem bátorságukat és ügyességüket és meggyőződtem arról, hogy csak a leggyorsabb sólymok árthatnak nekik. Ha egy-egy rajuk ragadozó madarat menekülésre kényszerített, akkor hangos örömrivalgásban törnek ki és eközben újra szétszóródnak” – írja az id. Brehm. Ezek tehát azzal a határozott céllal jönnek össze, hogy elűzzék az ellenséget, éppen úgy, mint amikor az erdő egész madárvilágát fölriasztja az a hír, hogy éjjeli madár mutatkozik fényes nappal és mindnyájan együttesen – rablómadarak és kis ártalmatlan énekesek – üldözik az idegent és visszaűzik rejtekhelyére.

Milyen óriási különbség van a kánya, karvaly vagy ölyv és a kis barázdabillegető testi ereje között és ezek a madárcák mégis fölényben vannak az erősszárnú és fegyveres rabló fölött együttes, bátor támadásukkal. Európában a barázdabillegetők nemcsak a rablómadarakat üldözik, hanem a halászósast is, „inkább mulatságból, mintsem azért, hogy nekik kárt

¹⁸ Dr. Elliot Cones: Birds of the Kerguelen Island, a Smithsonian Miscellaneous Collection-ben, XIII. köt., 2. sz., 11. old.

¹⁹ Brehm, 3. kiadás, VI. köt., 59. old.

okozna”, éppen úgy mint Indiában, dr. Jerdon szerint, a csókák a gowindakányát „tisztára mulatságból” üzőbe veszik. Wied herceg látta, amint a braziliai sast (*Urubitinga*) a borsevők, tukánok és az amerikai kékvarjúk serege körülfogta és boszszantotta. „A sas rendszerint nyugodtan tűri az ilyen kellemetlenséget, de – teszi hozzá – néha mégis elfog egyet kellemetlen üldözői közül.” Az ilyen esetekben a kis madarak, habár erő tekintetében hátrányban is vannak, mégis győzedelmeskednek a ragadozó madarak fölött együttes akciójukkal.²⁰

A társas élet legföltűnőbb hatását az egyén biztonságára, az élet örömeinek élvezésére és a szellemi képességek fejlődésére legjobban mégis a madarak két nagy családjánál, a darvaknál és a papagályoknál tapasztalhatjuk. A darvak erősen társas lények és nemcsak rokonaikkal élnek jó barátságban, hanem a legtöbb vízimadárral is. Óvatosságuk és értelmük valóban bámulatos, az új körülményeket tüstént fölfogják és aszerint cselekednek. Öreik mindig vigyáznak, amíg a másik csoport eszik vagy alszik és a vadászok nagyon jól tudják, milyen nehéz őket megközelíteni. Ha sikerült őket valakinek meglepni, akkor nem mennek vissza előbb arra a helyre, míg kémeik vissza nem térnek és jelentést nem tesznek, hogy nincs veszedelem; akkor azután egy másik csapatot küldenek ki és csak ha az is megerősítette a kémek jelentését, tér vissza az egész sereg. A darvak rokonfajokkal meleg baráti viszonyt tartanak fenn és az éppen oly társas és intelligens papagályon kívül nincs egyetlen madár sem, amely a fogságban oly benső barátságot kötne az emberrel. „Gazdájában nemcsak a kenyéradót látja, hanem a barátot is és igyekszik ezt tudtára is adni”; erre a következtetésre jut Brehm személyes tapasztalatából. A daru kora reggeltől késő éjszakáig folyton mozog, de csak délelőtt tölt néhány órát munkával, a táplálék keresésével, amely főként növényekből áll. A nap többi részét a társas életnek szenteli. „Kis fadarabokat vagy kavicsokat kap föl a földről, földobja a levegőbe és ismét elkapja, hirtelen meghajlítja a nyakát, csapkod a szárnyaival, táncol, ugrál, ide-oda futkos és mindenféle mozdulattal igyekszik kimutatni jókedvét, de amellet mindig ke-

²⁰ A verebekre vonatkozóan egy new-seelandi megfigyelő, Mr. T. W. Kirk, a következőképen írja le ezen „szemtelen” madarak támadását egy „szerencsétlen” ölyv ellen: „Egy napon egész különös zajt hallott, mintha az egész ország kis madarai egyesültek volna egy nagy perpatvarra. Föltekintett és egy nagy ölyvet látott (*C. gouldi*, dögfaló), melyet veréb-raj kінzött. Valamennyien erősen és minden oldalról egyszerre csipkedték. A szerencsétlen ölyv egész védtelen volt. Végül egy bozótba menekült és ott maradt, míg a verebek csoportosan a bokor köré gyűltek és szakadatlanul csiripeltek és lármáztak. (Fölolvasás a New-Seeland Institute-ban, Nature, 1891 okt. 10.)

cses és szép marad.”²¹ Alig van ellensége, mivel társaságban éi és bár Brehm egyszer látta, amint egyet egy krokodilus elfogott, mégis hangsúlyozza, hogy a krokodiluson kívül a darunak más ellenségét nem ismeri. Közmondásossá vált óvatosságával elkerüli ellenségeit és rendszerint magas kort ér el. Nem csoda, ha ilyen körülmények között a fajföntartás céljából nem kell sok utódról gondoskodnia, rendszerint csak két tojást költ ki. Ami magas szellemi képességeit illeti, elég lesz csupán annyit említeni, hogy az összes megfigyelők egyhangú véleménye szerint intellektuális képességei nagyon gyakran emlékeztetnek az emberére.

A másik társas madár, a papagály, értelmének fejlettségével a madárvilág élén áll. A papagály szokásait Brehm oly pompásan írta le, hogy legjobb lesz, ha a következő helyet lefordítom:

„A költési időszakon kívül a legtöbb papagály társaságban, gyakran hatalmas rajokban él. Az erdő valamely helyén tanyát ütnek és onnan minden nap nagy területeket barangolnak be. A társaság hűségesen összetart és megosztják egymással az örömet és a bánatot. Kora reggel egyszerre hagyják el az alvóhelyet, leereszkednek egy fára vagy mezőre, ahol a gyümölcsökből táplálkoznak, öröket állítanak ki, amelyeknek az Összesség jóvoltáról kell gondoskodniuk, a figyelmeztetésnek pontosan engedelmesskednek és mindnyájan egyszerre menekülnek el, vagy legalább is gyorsan egymásután; a veszedelemben hűségesen összetartanak és teljes erejükből segítik egymást; egyszerre érkeznek meg az alvóhelyre és hacsak lehetséges, társaságban költenek.”

Nagyon szeretik más madaraknak a társaságát is. Indiában a varjúk mérföldnyiről összejönnek, hogy az éjszakát a papagályok társaságában töltsék el a bambuszbokrokban. Ha a papagályok vadászatra indulnak, a legcsodálatosabb intelligenciát és elővigyázatot fejtik ki és bámulatosan tudnak alkalmazkodni a körülményekhez. Nézzük meg például a fehérpapagályok raját Ausztráliában. Mielőtt elindulnak egy búzátábla kirablására, kémcsapatokat küldenek ki, amelyek elfoglalják a tábla környékén a legmagasabb fákat, míg mások a búzaföld és az erdő között álló fákon ülnek és továbbadják a jeleket. Ha a jelentés úgy szól, hogy minden rendben van, akkor kiválik a rajból néhány papagály, fölrepülnek a levegőbe s letelepednek a táblához legközelebb álló fára. Ezek is hosszú időn át vizsgálják a környéket és csak azután adják meg a jelet az általános előnyomulásra, mire az egész raj egy-

²¹ Brehm, 3. kiad., V. köt., 678. old.

szerre fölkerelkedik és egy pillanat alatt kirabolja a búzatáblát. Az ausztráliai telepesek csak a legnagyobb nehézséggel tudják kijátszani a papagályok óvatosságát; de hogyha az embernek egyszer sikerült közülök néhányat cselrel és fegyverrel elejteni, a papagályok olyan óvatosak és elővigyázók lesznek, hogy azontúl meghiúsítanak minden támadást.²²

Kétségtelen, hogy a társaságban élés szokása juttatta a papagályokat a csaknem emberi intelligenciának és emberi érzésnek arra a fokára, amelyet általánosan ismerünk. Magasfoku intelligenciájuk miatt nevezték el a legjelesebb természet-tudósok a papagályok néhány fajtát, de különösen a szürke-papagályt, „madárembernek”. Egymáshoz való ragaszkodásukról ismeretes, hogy ha a vadász egy papagályt elejtett, a többiek siránkozó kiáltozással röpködnek társuk hullája fölé és „a barátság áldozata gyanánt hullanak a földre”, mint Audubon mondja; és ha két papagály, még ha különböző fajtához tartozik is, a fogságban egymással barátságot kötött, akkor az egyik gyakran követi a másikat a halálba az elhalt föléti bánatában. Az is tény, hogy a társaság részükre sokkal több védelmet nyújt, mint csőrüknek vagy karmuknak bármilyen ideális megváltozása. Nagyon kevés rablómadár mer más papagályt, mint kislejtőjét megtámadni és tökéletesen igaza van Brehmnek, amikor azt mondja a papagály okról, amit a darvakról és a társaságban élő majmokról is mondott, hogy aligha van ellenségük az emberen kívül és még hozzáteszi: „Nagyon valószínű, hogy a nagyobbfajta papagályok inkább a magas életkor következtében pusztulnak el, mintsem az ellenség karmai között.” Csak az embernek sikerül őt részben kiirtani magasabb intelligenciájának és fegyvereinek segítségével, amiket szintén csak a társas életnek köszön. A papagályok rendkívül hosszú életkora tehát szociális életük következményének látszik. De nem mondhatnók-e ugyanazt csodálatos emlékezőtehetségükről is, amelynek kifejlődését a társaság és a hosszú élet szintén elősegítette.

Az elmondottakból kitűnik, hogy mindenkinek a harca mindenki ellen nem a legfőbb természettörvény. A kölcsönös segítség éppen olyan természettörvény, mint a kölcsönös harc és ez a törvény még nyilvánvalóbbá lesz, ha madaraknak és emlősöknek más egyesüléseit is vizsgálat alá vesszük. Már az eddig elmondottakból is világos a kölcsönös segítség törvényének fontossága az állatvilág fejlődésében, de ennek teljes jelentőségét még jobban el fogjuk ismerni, ha néhány további példából vonjuk le a következtetéseinket.

²² R. Lendenfeld: Der zoologische Garten, 1889.

II. FEJEZET

Kölcsönös segítség az állatok között

(Folytatás)

A madarak vándorlása. – Költő társaságok. – Őszi társaságok. – Az emlősök között kevés a nem társuló faj. – A farkasok, oroszlánok stb. vadástársaságai. – A rágcsálók, kérődzők és majmok. – Kölcsönös segítség a létért való küzdelemben. – Darwin bizonyítékai a létért való küzdelemre a faj keretén belül. – A túlszaporodás természetes gátjai. – Az átmeneti alakok állítólag elpusztulnak. – A harc kiküszöbölése a természetben.

Mihelyt a mérsékelt égöv alatt visszatér a tavasz, a dél meleg vidékein szétszórt madarak miriádjai számtalan rajba gyűlnek össze és teljes erővel és örömmel igyekeznek észak felé, hogy utódaikat a világra hozzák. Minden bozót, minden erdőcske, minden szikla a tengerben és Észak-Amerika, Észak-Európa és az északi Ázsia számtalan tava ebben az időszakban mind a kölcsönös segítség jelentőségéről beszél, amely erőt, energiát és védelmet ad minden élőlénynek, bármilyen gyöngé és védtelen is egyébként. Nézzünk meg például egyet az orosz vagy szibériai puszta számos tavai közül. Partjait a vízimadarak miriádjai népesítik be, amelyek legalább is húsz fajhoz tartoznak és mégis teljes békében élnek együtt, egymást oltalmazva.²³

„A parttól több száz méternyire a levegőben sirályok és halászmadarak nyüzsögnek, mint téli napon a hópolyhek. Szalonkák és bíbicek ezrei futkosnak a parton, keresik a táplálékukat, füttyülnek és örülnek az életnek. Távolabb majdnem minden egyes hullám taraján himbálódzik egy-egy kacsa, még tovább a Casarki-kacsák rajai. Túlradó élet rajzik mindenfelé.”

És itt vannak a ragadozó madarak – a legerősebbek és legravaszabbak, amelyeknek „a legideálisabb szerveik vannak a rablásra”. Az éhség dühös és vad kiáltásokat csal ki belőlük, amint órák hosszú során át lesik az alkalmat, hogy az élőlények tömegéből egyetlen védtelen egyént kiragadhassanak. De mi-

²³ Szivercsoff: Periodikus tünemények, 251. old.

helyt közelednek, jelenlétüket jelzik az önkéntes őrszemek tucatjai és a sirályok és halkapók száza veszik üldözőbe a rablót. Az éhségtől elkábítva csakhamar elfeledkezik a rabló rendes óvatosságáról: hirtelen lecsap az élő tömeg közé; de minden oldalról megtámadják és újra menekülésbe kergetik. Kétségbeesésében a vadkacsákra csap, de az értelmes társas állatok egy rajba gyülekeznek össze és towarepülnek, ha sas; alámerülnek, ha a sólyom; vagy fölzavarják a vizet és megijeszítik, ha kánya a támadó.²⁴ És mialatt az élet tovább rajzik a tavon, dühös kiáltozással repül tova a rabló és körülnéz, hol találna dögöt, vagy fiatal madarat vagy mezei egeret, amelyek még nem szokták meg, hogy idejekorán figyeljenek társaik jeladására. A túlradó élet mellett az ideálisan fölfegyverzett rablónak meg kell elégednie ennek az életnek a hulladékaival.

Tovább északra, a jeges szigettengerben, „mér földnyire lehet a part mentén hajózni, és minden sziklát, minden szirtet, minden hegyet, kétszáz, sőt ötszáz méter magasságig is, a szó szoros értelmében elborítanak a tengeri madarak, amelyeknek fehér melle úgy fest a sötét sziklán, mintha sűrű mészfolttokkal volna tarkázva. A levegő közel és távol telve madarakkal.”²⁵

Minden ilyen „madárhegy” élő illusztrációja egyrészt a kölcsönös segítségnek, másrészt a szociális életet élő egyének és fajok rendkívül különböző jellemvonásainak. Az osztrigahalász arról híres, hogy megtámadja a ragadozó madarakat. A szalonka óvatossága ismeretes, úgy hogy gyakran vezeti a békésebb madarakat. A széki lile, ha energikusabb fajtákhoz tartozó társak veszik körül, csaknem félénk állat, de apróbb madarak között magára vállalja, hogy örködik a társaság biztonsága fölött. Itt vannak az uralkodó hajlamú hattyúk, ott a különösen békés izlandi sirályok, amelyek között még a rövid ideig tartó veszekedés is ritka, vagy a sarki kárakatonák, amelyek lolyton kedveskednek egymásnak; az egoista liba, amely eltaszítja megölt társának árvaít, mellette egy más nőstény, amely bárkinnek az árvaít adoptálja és most ötven vagy hatvan fiókat vezet és ápol, mintha mindannyi a saját költése volna. A pinguinnek mellett, amelyek ellopkodják egymás tojásait, ott vannak a bíbicek, amelyeknek családi élete „oly bájos és megható”, hogy még passzionátus vadászok is sajnálják lelőni a fiaitól körülvelt nőstényt, vagy a dunnaludak, melyeknél több nőstény költ egyszerre egy fészekben, vagy a kárakatonák, amelyek egymás mögött ülnek egy sorban. A természet maga a változatosság, amelyben a jellemnek minden lehetséges változata

²⁴ Seyffertitz, id. Brehm VI. köt. 637. old.

²⁵ The Arctic Voyages of A. E. Nordenskjöld, London, 1879, 135. old. L. még” Dixon kitűnő leírását a St. Kilda-Szigetéről (Seeböhm idézi) és majdnem az összes északi utazásokról szóló könyveket.

megvan, a legalacsonyabtból a legmagasabbig és éppen azért nem lehet általános megállapításokkal leírni. Még kevésbé lehet a moralista szemével megítélni, mert a moralista nézetei, ha öntudatlanul is, ismét csak a természet megfigyelésének az eredményei.²⁶

A madarak között olyan elterjedt szokás a fészekrakás idején összejönni, hogy több példát nem is kell fölhozni. Fáinkat a varjúfészkek csoportjai koronázzák, bokraink tele vannak apró madarak fészkeivel, a falusi házakon fecsketelepek találhatnak menedéket, ócska tornyaink százféle éji madár lakóhelyei és oldalakat lehetne megtölteni a béke és egyetértés leírásával, amely csaknem minden ilyen fészektelepen uralkodik. A védelem, amelyet a leggyöngébb madarak is megtalálnak az egyesülésben, nyilvánvaló. Dr. Couës, a kiváló megügyelő, látta, amint a kis szirti fecskék a peri-sólyorn (*Falco polyargus*) közelében fészkeltek. A sólyom fészket agyagtorony csúcsán építette föl, amilyen tornyok nagyon gyakoriak Colorado kanyonjaiban; a fecsketelep közvetlenül alatta fészkelte. A kis békés madarak nem féltek a ragadozó szomszédától, sohasem engedték telepük közelébe. Rögtön körülvették és üldözték, úgy hogy vissza kellett vonulnia.²⁷

A társas élet nem szűnik meg, ha a költés véget ért, hanem új formát ölt. Az ifjú nemzedék összegyülekezik, amikor is rendszerint különböző fajok vannak együtt. A társas életet ebben az időszakban tulajdonképpen magáért a társas életért kedvelik, de mégis legfőképpen a vele járó mulatsággért. A mi erdeinkben is találhatunk ilyen társaságokat, amelyeket a csuszka (*Sitta caesia*) alkot a cinegékkel, pintyekkel, ökörszemekkel, fakúszókkal és néhány harkállyal együtt.²⁸ Spanyolországban a fecskét együtt találjuk a vércsével, légykapóval, sőt a galambokkal is. Amerika nyugati részén a fiatal búbos pacsirták nagy rajokban élnek együttesen a mezei pacsirtával,

²⁶ L. Függelék III.

²⁷ Elliot Couës: Bulletin U. S. Geol. Survey of Territories, IV. köt., 7. sz. 556., 579., stb. old. Polyákon megfigyelte a sirályoknál (*Larus argentatus*) egy északoroszlói lánpon, hogy ezen madarak fészkeinek nagyobb tömegénél egy hím örködött, mely a kolóniát veszély esetén figyelmeztette. Akkor az összes madarak fölrepültek és nagyon energikusan rátámadtak az ellenségre. A nőstények, melyeknek öt-hat fészük volt együtt a lánpon minden sarkában, bizonyos rendet tartottak be, ha elhagyták fészüküket, hogy táplálékot keressenek. A fiatal madarakat, melyek különben egész védtelenek és könnyen a rablómadarak prédájául esnének, sohasem hagyják egyedül. (A Pétervári Természettudományi Társaság Állattani Osztályának értekezései: Családi szokások a vízi madaraknál, 1874 dec. 17.)

²⁸ Idősb Brehm: id. A. Brehm, IV. köt., L. még Whites: Natural History of Seaborne, XL levél.

a savannahverébbel és több fajta havasi fecskével.²⁹ Valóban sokkal könnyebb volna leírni azokat a fajokat, amelyek izoláltan élnek, mint csak felsorolni is azokat, amelyek őszi társaságokban gyűjtik össze a fiatalokat, nem vadászatra vagy fészekrakásra, hanem csak azért, hogy idejüket sporttal töltsék el, miután naponta néhány órát az élelem megszerzésére fordítottak.

Végül ne feledjük el a kölcsönös segítség óriási kifejlődését madaraknál vonulásaik közben, amire e helyen alig térhetek ki. Elég lesz csak annyit említeni, hogy a hónapokon át nagy területen kis csoportokban szétszórta élő madarak ezrével gyűlnek össze; mielőtt elindulnának, egymás után több napon át bizonyos meghatározott helyen találkoznak és valószínűleg az utazás részleteit tárgyalják. Némely faj a délutánt mindig a nagy útra előkészítő röpüléssel tölti. Megvárják késlekedő rokonikat is és egyszerre indulnak el bizonyos jól megválasztott irányban – a fölhalmozott kollektív tapasztalás eredménye ez –, amikor is a legerősebbek a menet élén röpülnek és ebben a nehéz helyzetben föl-fölváltják egymást. A tengeren át nagy rajokban nagy és kis madarak vannak együtt, és amikor tavasszal újra visszatérnek, mindig ugyanazt a fészket foglalják el, amelyiket az elmúlt esztendőben építettek vagy kijavítottak.³⁰

Ez a terület nagyon tág, de még nagyon kevésbé van kutatva; a kölcsönös segítség szokásának oly sok meglepő példáját szolgáltatja, amelyek kiegészítői a vándorlás alaptényének – amelyek mindegyike külön tanulmányozást kívánna –, hogy további részletek felsorolásáról le kell mondanom. Csak futólag utalok arra a sok lármás gyűlésre, amelyeket mindig ugyanazon a helyen tartanak meg, mielőtt elindulnak hosszú utjukra észak vagy dél felé, vagy pedig azokra, amelyeket északon látunk, mikor elértek fészkelőhelyükre a Jenisszei mentén vagy Anglia északi részében. Több napon át, néha egy hónapig is, minden reggel összejönnek egy órára, mielőtt táplálék után látnának; talán azon tanácskoznak, hol építsék föl fészkeiket.³¹ És ha vándorlásuk alatt vihar lepi meg őket, a közös szerencsétlenség a legkülönbözőbb fajtájú madarakat hozza össze.

²⁹ Dr. Couës: Birds of Dakota and Montana, Bulletin U. S. Survey of Territories, IV. köt., 7. sz.

³⁰ Gyakran leírták, hogy nagyobb madarak alkalomadtán néhány kisebbet *átvisznek*, ha együttesen repülnek át a Földközi-tengeren, de ez még kétséges. Másrésztől biztos, hogy néhány kisebb madár csatlakozik az utón a nagyobbakhoz. Ezt a tényt több alkalommal észlelték és újabban L. Buxbaum Raunheimben megerősítette. Több csapat darut látott, melyeknek közepén és két szélén pacsirták röpültek. (Der Zoologische Garten, 1886, 133. old.)

³¹ Ezt a szokást úgy H. Seebohm, mint Ch. Dixon megemlíti.

Azok a madarak, amelyek voltaképpen nem vándormadarak, hanem az évszak változásával lassanként haladnak északra dél felé, ugyancsak csoportosan haladnak. Nem utaznak egyedül, hogy talán minden egyes egyén külön-külön használja ki a jobb táplálék és lakás előnyeit, amelyek az új területen kínálkoznak, hanem mindig megvárják egymást és csapatokba gyűlnek össze, mielőtt elindulnának az évszak szerint dél vagy északra felé.³²

Ha ezek után áttérünk az emlősökre, első sorban az tünik föl, hogy mennyivel nagyobb a társas fajok száma a kevés hűsevővel szemben, amelyek egyedül élnek. Az ó- és újvilág fön-sikjain, hegyein és pusztáin nyüzsögnek a szarvasok, antilopok, gazellák, dámvadok, bivalyok, vadkecskék és juhok, amelyek mind társas állatok. Amerikát az első európai telepedések idejében oly sűrűn népesítették be a bölények, hogy a telepese-
nek meg kellett szakítaniok utazásukat, ha a vándorló bölények csordája útjokat keresztezte; néha két vagy három napig is el-tartott, míg a tömött csapat elvonult. Amikor az oroszok Szibé-riát elfoglalták, oly sok volt a szarvas, antilop, mókus és más társas állat, hogy Szibéria meghódítása voltaképpen vadászati expedíció volt, amely kétszáz esztendeig tartott; Kelet-Afrika füvei benőtt pusztái még most is telve van antilopok és zebrák csordáival.

Még nem is olyan régen Észak-Amerika és északi Szibéria kis folyóit hótelepek népesítették be és a XVII-ik századig Oroszország északi részén is nyüzsögtek telepeik. A négy nagy világrész síkságain mai napság is az egereknek, mókusoknak, mormotáknak és más rágcsálóknak számtalan kolóniája él. Ázsia és Afrika meleg vidékein az erdőkben számos elefánt-, rhinoceros- és majomtársaság tanyázik. Fönt északon a rén-szarvasok megszámlálhatatlan csordákban élnek és még mesz-szebb északra találjuk sarki rókák és mósusztehenek csordáit. Az óceán partjait fókák és rozmárok csoportjai élénkítik, vízé-
ben a társas cethalak seregei és még az ázsiai fensík legmaga-sabb részén is ott vannak a vadlovak, vadszamarak, vadtevék és juhok csordái. Mindezek az emlősök százakat és ezreket ma-gukban foglaló csapatokban élnek, habár ma, három század lőporkultúrája után, az óriási csapatoknak csak törmelékeit találjuk meg. Mily piciny ezzel szemben a hűsevők száma! És milyen téves azoknak a fölfogása, akik úgy beszélnek az állat-világról, mintha egyebet se lehetne látni oroszánoknál és

³² Ezt a tény minden megfigyelő ismeri. Angliára vonatkozólag néhány példát találunk Charles Dixon: *Among the Birds in Northern Shires* c. munkájában. Télien a pintyek nagy csoportokban érkeznek és ugyanabban az időben, novemberben, jönnek a fenyő-pintyek csapatai; a rigók is látogatják ugyanezeket a helyeket „használó nagy társaságokban” stb. (165-166. old.)

hiénáknál, amelyek véres fogakkal marcangolják áldozataik húsát. Éppen olyan joggal lehetne mesélni azt is, hogy az egész emberi élet kezdetétől végéig nem egyéb háborús mézárlásnál. Az emlős állatoknál a társulás és a kölcsönös segítség a szabály. Még a ragadozóknál is találunk szociális szokásokat és a macskák családja (oroszlán, tigris, leopárd stb.) az egyetlen osztály, amely határozottan előnyben részesíti az izolált életet a társaságnál és még kisebb csoportokban is csak ritkán található. És mégis, még az oroszlánok között is „nagyon gyakori szokás, hogy együttesen vadásznak”.³³ A cibetmacskákat és menyéteket is izoláltan élőknek nevezhetjük, de tény az is, hogy a letűnt évszázad alatt a közönséges menyét inkább élt társaságban; régebben nagyobb csapatokban élt Skóciában és Svájcban, Unterwaiden kantonban. A kutyák családja különösen társas hajlamú és a vadászcélokra való egyesülések nagyon jellemzők számtalan fajukra. Általánosan ismeretes, hogy a farkasok seregekben vadásznak, és Tschudi kitűnően írta le, mint vesznek körül félkörben egy tehenet, amely a hegyoldalban legelész, azután egyszerre hangos ordítással meglepik, úgy hogy a telién ijedtében a mélységbe zuhan.³⁴ Audubon a harmincas években megfigyelte, hogy a labradori farkasok csapatokban vadásztak és miként üldözött egy ilyen csapat egy embert a kunyhójába és mint ölte meg a kutyákat. Hideg teleken a farkasfalkák úgy elszaporodnak, hogy veszedelmesekké válnak az emberi telepekre is, amint ez körülbelül negyvenöt évvel ezelőtt Franciaországban is megtörtént. Az orosz pusztákon a lovakat mindig csak csapatosan támadják meg és gyakran mégis nehéz harcot kell vívniok, amikor a lovak mennek át a támadásba; ha a farkasok ilyenkor nem vonulnak hamarosan vissza, könnyen megeshetik, hogy a lovak körülfogják és összetapossák őket. A préri-farkasokról (*Canis latrans*) tudjuk, hogy húsz-harminc darabból álló falkákban üldözik a bölényt, amely eltávozott a csordájától.³⁵ A sakálok, a kutyafaj legintelligensebb és igen bátor képviselői, mindig csapatosan vadásznak és így nem félnek a nagyobb ragadozóktól sem.³⁶ Az ázsiai vad kutyák nagy csapatai, Williamson szerint, megtámadnak minden állatot, csak az elefántot és a rinocéroszt nem és legyőzik a medvét és tigrist is. A hiénák társaságban élnek és úgy is vadásznak és a foltos farkasok vadásztársaságait dimming nagyon dicséri. Sőt még a rókák is összeállanak néha a vadászatra, pedig ezek

³³ S. W. Baker: Wild Beasts stb. I. köt., 316. old.

³⁴ Tschudi: Tierleben der Alpenwelt, 404. old.

³⁵ Houzeau: Études, II 463. old.

³⁶ Vadásztársaságairól I. Sir E. Tennent: Natural History of Ceylon című művét, amelyből Bomanes: Animal Intelligence című műve 432. old. idéz.

a mi vidékünkön rendszerint izoláltan élnek.³⁷ A sarki róka egyike a leginkább társas állatoknak – illetőleg az volt Steiler idejében – és ha Steiler leírását olvassuk arról a harcrol, amelyet ezek ellen a kis intelligens állatok ellen Behring szerencsétlen legénysége folytatott, nem tudjuk, mit csodáljunk inkább: a rókák rendkívüli intelligenciáját és a kölcsönös segítséget, amikor kiásták a táplálékot, amely kőhalmok alá volt rejtve vagy oszlopokon elhelyezve (az egyik róka fölmászott és ledobta a táplálékot a társainak), vagy pedig az emberek kegyetlenségét, akiket a rókák számtalan csapata a kétségbeesésbe kergetett. Ahol az emberek nem zavarják őket, még némely medvefaj is társaságban él. Steller a kamcsatkai fekete medvét nagy farkákban találta és a jegesmedvéket is látták már kisebb csoportokban. Még a legkevésbé intelligens rovarrevők sem vetik meg mindig a társaságot.³⁸

Azért mégis a rágesalóknál, patásoknál és kérődzőknél találjuk meg legfőként a kifejlett társas életet. A mókusok nagy mértékben individualisták, mindegyik külön fészket épít magának és külön gyűjt eleségekészletet. Nagy hajlamuk van a családi életre és Brehm azt találta, hogy a mókuscsalád akkor a legboldogabb, ha ugyanannak az évnek a két nemzedéke együtt tanyázhat szüleivel az erdő rejtett zugában. És mégis ápolják a társas érintkezést. Az egyes fészkek lakói összeköttetésben maradnak egymással és ha az erdőben megfogyatkozik a fenyőtoboz, akkor csapatosan vándorolnak ki. A Far West fekete mókusai nagyon szeretik a társaságot. Néhány óra kivételével, amikor a táplálék megszerzésével foglalkoznak, életüket társaságokban játékkal töltik. Ha valamely vidéken nagyon elszaporodnak, akkor seregekben gyűlnek össze, oly tömegekben, mint a sáskák és dél felé vándorolnak, miközben elpusztítják az erdőket, mezőket és kerteket. Rókák, sólymok, görények és éjjeli ragadozó madarak sűrű serege követi őket és elfogja az egyes elmaradókat. A földi mókus – egy rokonfaj – még társasabb. A gyűjtőszendély nagyon kifejlett nála és földalatti üregeiben nagy tömegben halmozza föl az ehető gyökereket és a diókat, amelyeket rendszerint ősszel lopkodott az embertől. Némely megfigyelő szerint öröme telik a fősვნységben. És mégis társas állat marad. Mindig nagy telepekben él és Audubon, amikor télen fölnyitott néhány ilyen lakást, egy-egy üregben több egyént talált; ezek kétségtelenül egyesült erővel gyűjtötték készleteiket.

A mormoták nagy családja, amely három nagy fajt foglal magába (*Arctomys*, *Cynomys*, *Spermophilus*) még társasabb és intelligensebb. Ezek is jobb szeretnek külön lakásokban ta-

³⁷ L. Emil Hüter levelét Büchner: Liebe stb. c. művében.

³⁸ L. Függlék IV.

nyázni, de azért nagy telepekben élnek. Az aratás szörnyű ellensége Délországban – a suslik (ürge) –, amelyből az ember évente tízmilliókat pusztít el, szintén nagy telepekben él. És míg az orosz kormányzóságok gyűlései komolyan tanácskoznak, mint lehetne a társadalomnak ettől az ellenségtől megszabadulni, az ürgék ezerszámra örülnek a legboldogabb módon az életnek. Játékuk oly bájos, hogy minden megfigyelő megdicséri és megemlíti azokat a dallamos hangversenyeket, amelyek a hímek éles és a nőstények melankolikus füttyéből keletkeznek és csak azután ébred a megfigyelő polgári kötelességének tudatára és ördögi módokat eszel ki, hogyan lehetne ezeket a kis rablókat kipusztítani. A rabló állatok és ragadozó madarak mindenféle faja tehetetlenek bizonyult ellenük, úgy hogy a tudomány utolsó szava ebben a háborúban a kolera beoltása! A mezei kutyák kolóniája Amerikában elragadó látványosság. Amennyire a szem a mezőket áttekintheti, mindenütt dombocskákat lát, amelyeken egy-egy kutya áll és szomszédjával rövid ugatással élénk [társalgást folytat. Mihelyt valamilyik jelzi az ember közeledését, pillanat alatt mintegy varázsütésre eltűnnek lakásaikban. Mihelyt azonban a veszedelem elmúlt, a kis állatkák mihamar újra megjelennek. Egész családok bújnak elő az üregekből és vidám játékhoz fognak. A fiatalok egymást kaparják, cibálják és fölegyenesedve mutogatják kecses formáikat, míg az öregek örködnek. Meglátogatják egymást és a fészkeket összekötő kitaposott utak mutatják, milyen gyakoriak ezek a látogatások. Szóval, a legjobb természetbúvárok műveik legszebb lapjait töltötték meg az amerikai mezei kutya társaságainak, az óvilág és az alpesek mormotáinak leírásával. És mégis a mormotáknál ugyanazt a megjegyzést kell tennem, amit a ménéknél tettem. Ezek is megőrizték verekedő ösztöneiket, amelyek a fogságban ismét fölszínre kerülnek. De a szabad természetben, nagy egyesüléseikben nincsen alkalmuk ezeknek az ösztönöknek a kifejlődésre, úgy hogy ott egyetértés és béke honol.

Még az olyan harapós állatok is, mint a mi patkányaink, amelyek a pincében állandóan verekednek, annyira értelmesek, hogy nem veszekednek, ha az éléskamrák kirablásáról van szó, hanem rabló- és vándorutaikon segítik egymást, sőt még betegeiket is táplálják. A kanadai hópatkány békés közösségeit megbámulta Audubon, „amelyeknek nincs más vágyuk, mint hogy békén hagyják őket és vidáman élvezhessék az életet”. Épipen úgy, mint a többi társas állat, ezek is élénkek és szeretnek játszani, könnyen lépnek más fajokkal összeköttetésbe és az intellektuális fejlődés magas fokát érték el. Kolóniáikban, a tavak és folyók partján számolnak a vízállás változásával; boltíves házaikban, amelyek keményre taposott agyagból és nádból készülnek, külön helyekre gyűjtik a piszkot és csarno-

kaik télen gondosan ki vannak kárpitozva szőnyegekkel; melegek és mégis jól szellőzöttek. Ami a hódot illeti, amelynek nagyon szimpatikus jellemvonásai vannak, az ő bámulatos gátjaik és falvaik, amelyekben nemzedékek élnek és halnak meg anélkül, hogy az emberen és a vidrán kívül más ellenséget ismernének, mindez bámulatos példája, mit vihet véghez a kölcsönös segítség a faj biztonsága, a szociális szokások és az intelligencia fejlődésének szempontjából, úgy hogy ezeket mindenki ismeri, akit az állatok élete egyáltalában érdekel. Csak még azt akarom megjegyezni, hogy a kódoknál, hódpatkányoknál és más rágcsálóknál már megtaláljuk azt a vonást is, amely az emberi közösségeket is jellemzi: a közös munkát.

Átugrom azt a két családot, amelyhez az ugrógér, csincilla, pampaszi nyúl és a tuskán (délorosz földnyúl) tartoznak, habár ezek a kis rágcsálók mind kitűnő példái annak, hogy milyen örömök származnak a társas életből.³⁹ Valóban nagyon nehéz eldönteni, hogy mi hozza össze az állatokat, vajjon a kölcsönös védelem szüksége vagy pedig az az öröm, amelyet rokonaik közelléte okoz. Kétségtelen, hogy a mi nyulaink, amelyek nem élnek együttesen és amelyeknél a szülői érzés sincsen nagyon erősen kifejlődve, nem tudnak meglenni anélkül, hogy játszani össze ne jöjjenek. Dietrich de Winekeik a nyulak szokásainak egyik legjobb ismerője, úgy írja le őket, mint szenvedélyes játékosokat, amelyek a játéktól annyira megittasodnak, hogy egy nyúl ilyenkor a rókát játszótársának nézte.⁴⁰ A házinyúl is társaságban él és családi élete egészen a régi patriarchális család mintájára van berendezve: a fiataloknak föltétlenül szót kell fogadniok az atyának, sőt a nagyatyának is.⁴¹ És ez a két rokonfai egymást egyáltalában nem állhatja ki; nem azért, mert a táplálékuk csaknem ugyanaz, amivel a hasonló eseteket gyakran magyarázzák, hanem valószínűleg azért, mert a szenvedélyes, nagyvonalú individualista mezei nyúl ezzel a csöndes, nyugodt és alázatos teremtménnyel, a házinyúllal, nem köthet barátságot. Temperamentumuk sokkal jobban különbözik, semhogy barátkozhatnának.

³⁸ A pampaszi nyúlra (viscaeha) vonatkozólag nagyvonalúan érdekes, hogy ezek az isren társas állatok falvaikban nemcsak békésen élnek, hanem éjjelenként egész falvak látogatják meg egymást. A társas érzék így kiterjedt az effész fajra. Nemcsak bizonyos társaságon vagy népen belül gyakorolják, mint a hanaryáknál láttuk. Ha egy naraszt esy viscacha-üreget elpusztít és lakóit földdel betemeti – így írja Hudson – „jönnek a többi viscachák. hogy kiássák azokat, akik elevenen el vannak temetve”, (i. m. 311. old.) Ez a tény, amelyet a szerző is megerősíthet, La Plata-ban igen ismert.

⁴⁰ Handbuch für Jäger und Jagdberechtigte, amelyből Brehm II. kötet, 626. old.-on idéz (magyar kiadás).

⁴¹ Buffon: Histoire Naturelle.

A társas élet a szabály a lovak nagy családjában is, ahova az ázsiai vadlovak és vadszamarak, a zebra, a pampák félvad lovai (*musztáng, cimarron*) és Mongólia és Szibéria félvad lovai is tartoznak. Számtalan csapatban élnek, amelyek ismét csoportokból vannak összetéve s ezek mindegyike bizonyos számú kancából áll egy csődör vezetése alatt. Az ó- és újvilágnak ezek a lakói nagyjában rosszul vannak fölruházva számos ellenségükkel és a zordon klimatikus viszonyokkal való küzdelemre, úgy hogy mihamar eltűntek volna a föld felszínéről, ha nem lettek volna olyan szociális szelleműek. Mihelyt ragadozó állat közeledik hozzájuk, tüstént egyesül több csapat, együttesen visszaverik a támadót, sőt néha üldözőbe is veszik és sem a farkas, sem a medve, de még az oroszlán sem tud lovat vagy zebrát elragadni, hacsak a csordától el nem szakadtak. Ha a szárazság a prérók fűvét kiszáradtá teszi, nagy csordákba gyülekeznek össze, amelyekben néha 10.000 egyén is van és kivándorolnak. Ha hóvihár tombol a pusztán, akkor a csapatok szorosan összefutnak és védett szakadékokat keresnek föl. Ha azonban valamelyik csapatot pánik fogja el és szerteoszlik, akkor a lovak tönkremennek és az életben maradtak a vihar után a kimerültségtől félholtan lézengenek. Az egyesülés legfőbb fegyverük a letért való küzdelemben és legveszedelmesebb ellenségük az ember. Az emberek terjedése elől a mi házi lovak ősei (*Equus Przewalski*, ahogy Poljakoff nevezte el őket) visszavonultak a legvadabb, hozzáférhetetlen fensíkokra Tibet határain, ahol ragadozóktól körülvéve, a sarki vidékekéhez hasonló éghajlat alatt, de az embereknek hozzáférhetetlen helyeken élnek tovább.⁴²

A szociális életnek sok kitűnő példáját vehetjük a renszarvasok életéből és általában a kérődzőknek abból a nagy csoportjából, amelybe az őzek, dámvadak, antilópok és zergék tartoznak, amely az antilopidák, capridák és ovidák három családját foglalja magába. Megemlíthetjük éberségüket, amelylyel a csordát a ragadozók támadása, ellen biztosítják; az aggodást, amely a zergecsapat minden egyes tagját elfogja, míg

⁴² Ebben az összefüggésben említésreméltó, hogy a Quagga-zebra, amely sohasem érintkezik a Dauw-zebrával, nemcsak a struccal – amely kitűnő őrszem –, hanem a gazellával, az antilopok és a gnuk összes fajtaival nagyon jó lábbon van. Tehát a kölcsönös ellenszenv esetét látjuk a Quasrga és a Dauw között, amelyet nem lehet a táplálékért való harccal megmagyarázni. Az a tény, hogy a Quagga kérődzőkkel él együtt, amelyek ugyanolyan fűvet esznek, mint ő maga, kizárja ezt a hipotézist, és el kell fogadnunk a jellemek valamely összeférhetetlenségét, mint a nyúl és a házinyúl között. V. ö.: többek között Clive Phillips-Wolley: *Big Game Shooting* (Badminton Library), amely kitűnő példákat tartalmaz azon különböző fajokra vonatkozólag, amelyek Kelet-Afrikában együttélnek.

mindnyájan át nem jutottak valamely nehéz helyen, meredek sziklapárkányok fölött; az árvák adoptálását; a gazella kétségbeesését, ha párját vagy egy társát megölték; a fiatalok játékait és még sok más vonást is föl lehetne jegyezni. De a kölcsönös segítségnek talán legföltűnőbb példáját a dámvadak vándorlása szolgáltatja, amint azt egyszer az Amurnál láttam. Amint útközben Transbajkaliától Merghen felé a fensíkon és a környező hegyeken, a nagy Khingánon haladtam át és tovább utaztam az Amur felé, alkalmam volt meggyőződni, mily kevés dámvad van ezen a többnyire lakatlan vidéken.⁴³ Két évvel később az Amuron utaztam és október végén értem el azt a festői szakadékot, amelyet az Amur a Dussze-alinon (Kis-Khingán) át vág, mielőtt kilép a síkságra és egyesül a Sungarival. A kozákokat a szakadék falvaiban nagy fölindulásban találtam, mert ezer és ezer dámszarvas úszott át az Amur legkeskenyebb helyén, hogy eljusson a síkságra. A folyam mentén fölfelé mintegy negyven mérföldnyi hosszúságban mészártották a kozákok több napon át a szarvasokat, mikor áthaladtak az Amuron, amelyen már sok jég úszott. Ezrével pusztították őket minden nap s a menet mégis csak haladt tovább. Hasonló vándorlást sem azelőtt, sem azután nem észleltek és ezt kétségtelenül a Nagy-Khingánban korán beállott erős havazás okozta, amely kényszerítette a szarvasokat arra a kétségbeesett kísérletre, hogy eljussanak a Dussze hegységtől keletre fekvő síkságra. Néhány nap múlva a Dussze-alint is két-három láb magas hó borította. Ha elképzeljük azt az óriási területet (csaknem akkora mint Anglia), amelyről erre a vándorlásra a szarvasok szőtszört csoportjainak össze kellett gyülekezniök s amely utazásra kivételes események kényszere szorította őket, és ha elképzeljük azokat a nehézségeket, amelyeket le kellett győzniök, mielőtt az összes szarvasok arra, a gondolatra jöttek, hogy az Amurt távolabb, dél felé ússzák át, ahol az a legkeskenyebb, akkor nagyon is csodálkoznunk kell ezen intelligens állatok szociális érzésén. Ez a tény nem lesz kevésbé csodálatos, ha emlékeztünkbe idézzük, hogy Északamerika bölényei ugyanilyen erőt merítenek az egyesülésből. Sokszor megfigyelték a bölényeket, amint a síkságon nagy csordákban legeltek, de ezek a csordák számtalan kis csapatból állottak, amelyek sohasem keveredtek össze. Azért, ha a szükség úgy hozta magával, akkor ezek az óriási területen szétszórt csapatok mind összejöttek és azokat a hatalmas csordákat alkották, amelyekben százezzrel voltak az egyének, amint azt fentebb már említettem.

⁴³ A mi tunguz vadászunk, aki nemsokára meg akart nőszülni és ezért minél több bőrt igyekezett szerezni, egész nap a hegyen lovagolt végig, hogy fölhajtsa a vadat. Fáradásai dacára sem tudott napjában egy dámvadnál többet elejteni, pedig kitűnő vadász volt.

Legalább néhány szóval meg kell emlékezni még az elefántok családi csoportjairól, kölcsönös ragaszkodásukról, óvatosságukról az őrszemek fölállításában és arról a rokonérzésről, amely a kölcsönös segítségre való készségben megnyilvánul.⁴⁴ Megemlíthetném még azoknak a rosszhírű állatoknak, a vad-disznóknak a szociális ösztöneit is és néhány dicsérő szóval emlékezhetnék meg arról a szokásukról, hogy a ragadozók támadására csoportokba verődnek össze.⁴⁵ Az állatok társas ösztöneinek szentelt könyvben a vízilónak és a rinocerosznak is megvan a maga helye. Meglepő példák illusztrálhatnák a rozmárok ragaszkodását és társas életét és végül meg kellene említeni azokat a föltűnő érzelmeket, amelyeket a társas cethalaknál találunk. Most azonban még csak a majmok társaságairól kell néhány szót szólnom, amelyek különösen érdekesek azért, mert ezek az összekötő kapcsok a primitív emberek társadalmához.

Talán említeni sem kell, hogy ezek az emlősök, amelyek az állatvilágban a fejlődés legmagasabb fokán állnak és testükkel és szellemükkel legjobban hasonlítanak az emberhez, rendkívül társas állatok. Arra is el kell készülnünk, hogy az állatországnak ily nagy osztályában, amely a fajok százait foglalja magában, a jellemnek és a szokásoknak mindenféleségét meg fogjuk találni. De mindent figyelembe véve, mégis azt kell mondanunk, hogy a legtöbb majomra jellemző a társas élet szeretete, együttes cselekvés, kölcsönös védelem és magas fejlettsége azoknak az érzelmeknek, amelyek a társas élet szükségképeni eredményei. A legkisebektől a legnagyobb fajtáig általános a társas élet, ami alól csak nagyon kevés kivételt ismerünk. Az éjjeli majmok a magányos életet kedvelik; a csuklyás majom, a mono és a bőgő majmok csak kis családokban élnek és Wallace sohasem látta az oráng-utángot másként mint egymagában, vagy három-négy egyénből álló kis csoportban; a gorillák pedig sohasem egyesülnek társaságba. A majmok családjának többi tagjai – a csimpánz, a mandrill, a pávián stb. – mind a legnagyobb mértékben társas lények. Nagy csordákban élnek és sokszor idegen fajokkal is egyesülnek. A legtöbb majom szerencsétlennek érzi magát, ha egyedül van. Ha a csorda tagja segítségért kiált, tüstént összefut az egész csapat és bátran veri vissza a ragadozó emlős vagy madár támadását. Még a sasok sem merik őket megtámadni. Az ültetvényeket mindig csapatosan rabolják ki, amikor is az öregek vigyáznak az összesség biztonságára.

⁴⁴ Samuel W. Baker szerint az elefántok nagyobb csoportokba, „családszövetségekbe” egyesülnek. „Ceylon azon részében”, írja, „amelyet Parkiand-nak neveznek, számtalanszor láttam az elefántok vonulását, amelyek szembeszökően csordákat alkottak, amelyek egy veszélyesnek tartott helyről az együttes visszavonulásra összeverődtek.” (Wild Beasts and their Ways, I. köt. 102. old.)

⁴⁵ Disznók, ha farkasok támadják meg, ugyanezt teszik. (Hudson i. m.)

A kis *üti*-k, amelyeknek gyermekes, csinos arca Humboldtra, oly nagy benyomást tett, átölelik és védik egymást, ha eső esik és farkúkat reszkető társuk nyaka köré csavarják. Némelyik faj nagy aggodalmat árul el, ha társuk megsebesül és nem hagyják ott előbb, mielőtt meg nem győződtek arról, hogy már nem él és nem tudják többé életre kelteni. James Forbes beszéli el *Oriental memoires*-jaiban, hogy egy vadásztársaságtól egy nőstény hulláját oly kitartással követelték vissza, hogy teljesen megértjük, miért „határozták el ennek a rendkívüli jelenetnek tanúi, hogy többé nem fognak majomra lőni”.⁴⁶

Némely fajnál több egyén áll össze, hogy fölemeljenek követ, amely alatt hangyatojást keresnek. A hamadriasz (galléros pávián) nemcsak őrszemeket állít ki, hanem megfigyelték, hogy láncba fogóztak össze, mikor a zsákmányt biztos helyre akarták szállítani; bátorságuk általánosan ismeretes. Brehm klasszikusan írja le azokat a harcokat, amelyeket karavánjának Abessziniában a Mensa völgyében a hamadriaszokkal vívnia kellett, mielőtt megengedték, hogy útját folytassa.⁴⁷ Az olvasók előtt bizonyára ismeretes a farkos majmok vakmerősége és a cshinpánz-családokban uralkodó kölcsönös ragaszkodás. A legmagasabban álló majmok között találunk ugyan két fajtát, az orangot és a gorillát, amelyek izoláltan élnek; csak hogy nem szabad elfelejtenünk, hogy mind a kettő nagyon szűk területen lakik, az egyik Afrika belsejében, a másik két szigeten (Borneo és Szumatra) és szemmel láthatólag sokkal elterjedtebb fajtáknak utolsó maradványai. Úgy látszik, hogy a gorilla régi időkben társaságban élt, ha t. i. a *Periplus*-ban említett majmok csakugyan gorillák voltak.

Már ebből a rövid áttekintésből is látjuk, hogy a társas élet az állatvilágban egyáltalában nem kivétel, éppen ellenkezőleg, ez a szabály, ez a természettörvény, amely legmagasabb fejlettségét a magasabb rendű gerinceseknél éri el. Azok a fajok, amelyeknek egyénei izoláltan vagy csak kis családokban élnek, aránylag sokkal ritkábbak és egyéneik száma is csekély. Nagyon valószínű, hogy, kevés kivételtől eltekintve, azok az emlősök, állatok és madarak, amelyek ma külön-külön élnek, valamikor mind társaságokat alkottak, mielőtt még az ember a földön elszaporodott és megkezdte folytonos harcát ellenük, vagy pedig megakadályozta, hogy úgy keressék meg táplálékukat, mint azelőtt. „*On ne s'associe pas pour mourir*” (nem azért társulnak, hogy meghaljanak), mondja nagyon helyesen Espinas. Houzeau, aki ismerte Amerikának annak idején még ember nem lakta vidékeit, ugyancsak ezen a nézeten van.

⁴⁶ Romanes: *Animal Intelligence*, 472. old.

⁴⁷ Brehm: I. kötet, 82. old.; Darwin: *Az ember származása*, 3. fejelet. Az 1899-1901-iki Kozloff-expedíciónak Északtibetben hasonló harcot kellett megvívnia.

Egyesülést az állatvilágban a fejlődés minden fókán találunk és Herbert Spencer szerint kolóniák jelzik a fejlődés kezdetét az állatvilágban. Az ő nagy gondolatát Perrier fejlesztette pompásan tovább *Colonies animales* című munkájában. Amint fölfelé haladunk a fejlődés lépcsőjén, azt vesszük észre, hogy az egyesülés mind jobban és jobban tudatosává válik. Elveszíti tisztán fizikális karakterét, nem ösztönszerű többé, hanem megfontolttá lesz. A magasabb rendű emlősöknél időszakossá lesz, vagy pedig bizonyos határozott szükséglet kielégítése céljából határozzák el magukat az egyesülésre: szaporodás, vándorlás, vadászat vagy közös védekezés. Bekövetkezhetik esetlegesen is, ha pl. madarak a ragadozó ellen egyesülnek, vagy ha az emlősök kivételes körülmények nyomása alatt elvándorolnak. Ez az utóbbi eset önkéntes eltérés a rendes életszokásoktól. Az egyesülés néha két vagy három fokozatban történik: első a család, azután a csoport, végül a csoportok egyesülése, amelyek rendszerint szétszórtaan élnek, de szükség esetén egyesülnek, amint azt a bölénynél és más kérődzőknél láttuk. Néha magasabb formákat is vesz föl, amelyek között az egyének nagyobb szabadság van biztosítva anélkül, hogy megvolnának fosztva a szociális élet jótéteményeitől. A legtöbb rágcsálónak saját lakása van, amelybe visszavonulhat, ha egyedül akar lenni, de ezek a lakások egész falvakat alkotnak, úgy hogy a szociális élet előnyeit és örömeit minden egyes lakó élvezheti. Es végül némely fajnál, mint pl. a patkánynál, a mormotánál, nyúlánál stb. a társas élet főnáll, bár az egyes egyének veszekedő vagy egoista hajlamúak. Az egyesülésre tehát nem kényszeríti őket az egyén biológiai szerkezete, mint a méheket vagy a hangyákat, hanem csak a kölcsönös segítség előnyeért és élvezeteért folytatják. Mindez természetesen az egyéni és a faji jellemvonásoknak számtalan változatában jelenik meg, mert éppen a szociális életnek ez a nagy változatossága egyik következménye és számunkra további bizonyítéka, általános elterjedtségének.⁴⁸

Társaságos hajlam – vagyis az állatoknak az a szükséglete, hogy magukhoz hasonlókkal egyesüljenek – a társaság szeretete magáért a társaságért és az életörömeért, az állatbúvárok figyelmét csak most kezdi magára vonni.⁴⁹ Ma már tudjuk,

⁴⁸ Annál különösebb volt Huxley előbb említett cikkében Rousseau ismert mondásának következő variációját olvasni: „Az emberek, akik a kölcsönös béke helyére a kölcsönös harcot helyezték, akármilyen motívum is vezette őket erre a lépésre, *megalapították a társadalmat*”. (Nineteenth Century, 1888 február, 165. old.) A társadalmat *nem* az ember teremtette; öregebb az, mint az ember.

⁴⁹ Monográfiák, mint például Hudson: *Naturalist on the La Plata*-jában a „Zene és tánc a természetben” című fejezet és Carl Gross könyve „*Spiele der Tiere*”, már világosságot derítettek erre az ösztönrre, amely a természetben általánosan el van terjedve.

hogy minden állat, a hangyáktól kezdve a madarakon át egészen a legmagasabb rendű emlősökig, mind szeret játszani, birkózni, kergetőzni, tréfálkozni stb. Némely játék az ifjak számára úgyszólván bevezető a felnőtt kor szokásaiba, más játékok ellenben, hasznos céljuktól eltekintve, a tánccal és az énekel együtt csak a fölösleges energia nyilvánulásai, az „életöröm” és az a kívánság, hogy ugyanannak vagy más fajnak az egyéneivel érintkezhessenek, egyszóval valódi nyilvánulásai a társas hajlamnak, amely általános jellemvonása az egész állatvilágnak.⁵⁰ Akár a félelem érzése, ha pl. ragadozó közeledik, akár a boldogságnak egy sugara, ha az állatok egészségesnek és fiatalnak érzik magukat vagy pedig csak annak a szüksége, hogy utat nyissanak érzéseik és életerejük fölöslegének: az állatok egész természetét eltölti annak a szükségessége, hogy érzelmeiket egymásnak tudtul adják, játsszanak, csevegienek, vagy legalább érezzék, hogy barátságos lények vannak a közelben; és mindez az életnek és az öntudatnak épp olyan szükség-szerű alkatrésze, mint bármely más élettani működés.

Ez a szükséglet magasabb fejlődési fokot ér el és szebben jut kifejezésre az emlős állatoknál, különösen a fiataloknál, de még inkább a madaraknál; a legkitűnőbb természetbúvárok, így Pierre Huber is, megfigyelték a hangyáknál is, amelyeknek ez a szükséglet egész természetüket kitölti, és kétségtelenül ez az ösztön hozza össze a pillangókat a már említett nagy rajokba.

A madaraknak az a szokása, hogy összejönnek táncolni és tánctermeiket földísztítik, közismert abból a leírásból, amelyet erről Darwin adott *Az ember származása*-nak XIII. fejezetében. Úgy látszik azonban, hogy ezek a táncmulatságok sokkal elterjedtebbek, mint azt régebben gondolták és W. Hudson La Platáról írott mesterművében – amit eredetiben kell olvasni – nagyon érdekesen írja le, milyen bonyolódott táncokat járnak a madarak, mint pl. a gezerigó, jakamar, bibic és i. t.

A szociális ösztönnek ugyanebbe a csoportjába tartozik az a szokás is, hogy több madárfaj együtt énekel. Nagyon föltűnően van ez kifejlődve a chakar-nál (*Chauna chavarría*), amely angolul és németül a csúnya és tévútra vezető kiabáló madár (*Schreivogel*) nevet kapta. Ezek a madarak gyakran óriás; rajokba gyülekeznek össze és ilyenkor hangversenyt csapnak. W. H. Hudson nagy csapatot talált egyszer a pampaszokon egy

⁵⁰ Nemcsak számtalan madárfajnak szokása összegyűlni, sok esetben mindig ugyanazon a helyen, hogy táncoljanak és játsszanak, de W. H. Hudson azt a tapasztalatot tette, hogy majdnem az összes emlősök és madarak („a valóságban valószínűleg nincs is kivétel”) gyakran többé-kevésbé szabályos vagy meghatározott előadást tartanak hangokkal, vagy hang nélkül, vagy csupán hangokból állót. (264. old.)

kis tó körül; külön szakaszra oszlottak, egy-egy szakaszban mintegy 500 madár volt.

„Egyszerre az én közelemben az egyik szakasz elkezdett énekelni és mintegy három-négy percig hangzott a hatalmas kórus; amint elhallgattak, a következő szakasz kezdte rá, azután megint a sorban utána következő és i. t., míg egyszer a tó túlsó partján tanyázó szakaszok hangja is tisztán eljutott hozzám. Azután elhalt az ének, mindig halkabb és halkabb lett, míg ismét vissza nem tért arra az oldalra, ahol én voltam és így mégegyszer eljutott hozzám.”

Máskor ugyanez a szerző megfigyelte, amint a síkságot ezeknek a madaraknak végtelen raja borította el, de nem voltak szorosan egymás mellett, hanem szétszórtan, párosával vagy kis csoportokban. Este kilenc órakor „egyszerre a mezőt mér-földnyire borító madarak serege hatalmas esti dalba kezdett... Olyan hangverseny volt, amelyért érdemes lett volna harminc mér-földnyire is elutazni”.⁵¹ Hozzátehetjük még, hogy a chakar, mint minden társas madár, könnyen megszelídül és nagyon ragaszkodik az emberhez. Szelíd állatok, amelyek ritkán veszednek, pedig borzasztó fegyvereik vannak. A társas élet fölöslegessé tette ezeket a fegyvereket.

A megelőző oldalakon több példával mutattam be, hogy a társas élet a létért való küzdelemben – a szó tágabb értelmében – a leghatalmasabb fegyver és ha még több példára volna szükség, végtelen sorban lehetne azokat fölhalmozni. A társas élet lehetővé teszi a leggyöngébb rovarnak, madárnak és emlősnek, hogy ellentállhasson a borzasztó ragadozóknak, a társas élet következménye a hosszú élet, ez teszi lehetővé, hogy az utódokat lehetőleg kevés munkával neveljék föl és megtartsák számbeli arányukat, még ha az ivadék száma nagyon kicsi is; képessé teszi a csordákban élő állatokat, hogy új lakóhely keresésére vándorútra indulhassanak. Megengedjük, hogy az erő, a gyorsaság, a védő színek, a ravaszság, a kitartás az éhség és hideg elviselésében, amint azt Darwin és Wallace fölsorolják, mind olyan tulajdonságok, amelyek az egyént vagy a fajt bizonyos esetekben a legalkalmasabbakká teszik: mégis azt kell állítanunk, hogy a létért való küzdelemben a legnagyobb előnyt *minden esetben* a társas élet nyújtja. Az olyan fajok, amelyek a társas életről önként vagy kényszerítő körülmények folytán lemondanak, pusztulásra vannak ítélve, míg az olyan fajoknak, amelyek legjobban tudnak összetartani, a legtöbb kilátásuk van az életbenmaradásra és a továbbfejlődésre, még ha kevésbé vannak is fölrüházva azokkal a tulajdonságokkal (az intellektuális képesség kivételével), amelyeket Darwin és Wallace föl-

⁵¹ A majmok kórusairól. I. Brehm.

soroltak. Ezen állítás legjobb bizonyítékai a magasabb rendű gerinces állatok és különösen az ember. Amint minden darwinista, Darwinnal együtt, az intelligenciát tartja a leghatalmasabb fegyvernek a létért való küzdelemben, éppen úgy be kell mindegyiknek ismernie, hogy az intelligencia különösképpen szociális tulajdonság. A beszéd, az utánzás és a fölhalmozott tapasztalat mind a növekvő intelligencia elemei, amelyeket a nem szociális állat nem szerezhethet meg. Azért találjuk az illető állatosztályok élén a hangyákat, a madarakat és a majmokat, amelyek a társas élet legmagasabb fokát egyesítik az értelem legmagasabb fejlettségével. A leginkább társas állatok tehát a legalkalmasabbak és a társulási ösztön a fejlődés főtényezője, egyrészt közvetlenül azáltal, hogy a faj jóléte a lehető legkevesebb energia fölhasználásával van biztosítva, másrészt közvetve azáltal, hogy elősegíti az értelem fejlődését.

Kétségtelen továbbá, hogy a társas élet teljesen lehetetlen volna, ha nem haladna vele párhuzamosan a szociális érzéseknek, de különösen az igazságosság bizonyos kollektív érzésének a fejlődése, amely mindinkább szokássá válik. Ha az egyes egyének állandóan csak személyes előnyeikkel törődnének és a többiek nem emelnék föl szavukat a megkárosítottak érdekében, a társas élet lehetetlenné válnék. És az igazságosság iránti érzék kifejlődik többé-kevésbé minden csordában élő állatnál. Bármilyen nagy távolságból térnek is haza a fecskék vagy a darvak, mindegyik azt a fészket foglalja el, amelyet a legutóbbi évben épített vagy kifoldozott. Ha a lusta veréb társának fészket akarja elfoglalni vagy csak néhány szalmaszálat lop is el belőle, akkor az egész csoport a lusta társ ellen fordul. Kétségtelen, hogy fészkek-szövetségek nem jöhetnének létre enélkül a beavatkozás nélkül. A pingvinek külön csoportjainak külön nyugvó- és halászóhelyeik vannak és ezekért sohasem verekednek. Ausztráliában a marhacsordáknak külön helyeik vannak, amelyre mindegyik csoport minden este visszatér és i. t.⁵² Nagyon sok megfigyelés azt bizonyítja, hogy a madarak fészekrakó szövetkezeteiben, a rágcsálók falvaiban és a kérődzők csordáiban béke honol, ellenben kevés olyan társas állat van, mint a patkányok, amelyek mindig veszekednek, vagy a rozmárok, amelyek folyton verekednek egy-egy nyugvóhelyért a napos tengerparton. A társas élet gátat emel a verekedésnek és helyet biztosít a jobb morális érzés fejlődésének. Általánosan ismeretes az állatvilág minden osztályában a szülői szeretet magas fejlettsége, még az oroszlánoknál és tigriseknél is. Ha figyeljük a fiatal madarakat és emlősöket, amelyek minduntalan egyesülnek, azt látjuk, hogy rokonszenvük – ez nem szerelem – ismét magasabb fokot ért el. És ha teljesen figyelmen kívül hagyjuk a kölcsönös ragaszkodásnak és rokonszenv-

⁵² Haygarth: Bush Life in Australia, 58. old.

nek igazán meghatározó tényeit, amelyeket a házi és a fogságban tartott állatoknál figyeltek meg, a szabadban élő vadállatoknál is megtaláljuk a rokonérzés bizonyítékának számtalan tényét. Max Perty és L. Büchner ilyen tények egész sorozatát szedték össze.⁵³ Közismert J. C. Wood elbeszélése arról a menyérről, amely megsérült társát fölemelte és elvitte.⁵⁴ Ugyancsak ismeretes Stansbury kapitány megfigyelése utazásairól Utahban, amelyet Darwin is fölemlít: vak pelikánt látott, amelyet a többi pelikánok tápláltak, még pedig ugyancsak jól, olyan halakkal, amelyeket legalább is harminc mértföldnyiről kellett hozniok.⁵⁵ H. A. Weddell többször is megfigyelte utazásain Bolíviában és Peruban, hogy a vadászoktól üldözött vikunák csapatában mint fődzőtték a csorda visszavonulását az erős hímek, midőn hátvéd gyanánt lassabban követték a csapatot.

A szabadban kutató állatbúvárok rendszerint megerősítik a megsebesült társ irányában nyilvánuló rokonszenv tényeit. Ez egészen természetes. Az együttérzés a társas élet szükségképeni következménye. Az együttérzés azonban egyúttal az általános intelligenciának és az érzésekre való képességnek erős fejlődését is jelenti. Ez az első lépés a magasabb szociális érzések kifejlődéséhez, de egyúttal a továbbhaladásnak is hatalmas tényezője.

Ha a megelőző oldalakon kifejtett nézetek helyesek, akkor föl kell vetni azt a kérdést, mennyiben férnek ezek össze a létért való küzdelem elméletével, amint azt Darwin, Wallace és követőik kifejtették. Erre a fontos kérdésre akarok most röviden válaszolni. Először is: egyetlen természetbúvár sem kételkedik abban, hogy a létért való küzdelem gondolatának alkalmazása az egész szerves természetet át századunknak legnagyobb szintézise. Az élet harc és ebben a harcban a legalkalmasabb marad életben. De ezekre a kérdésekre: „Mily fegyverekkel vívják legíóképen ezt a harcot!” és „Melyek a legalkalmasabbak ebben a küzdelemben!” nagyon különböző lesz a felelet aszerint, amint a küzdelemnek két különböző formáját hangsúlyozzuk: a közvetlen küzdelmet, amelyet az egyes egyének folytatnak a táplálékért és a biztonságért, vagy pedig a másikat, amelyet Dar-

⁵³ Íme egy pár példa: egy megsebesült borzot elvezetett egy másik, amelyik hirtelen megjelent; megfigyeltek patkányokat, amint egy vak párt etettek (Seelenleben der Tiere, 64. és köv. old.). Brehm maga látott két varjút, amelyek egy magas fán egy harmadikat etettek, amelyik meg volt sebesülve; sebe több hetes volt (Hausfreund, 1874, 715. old.; Büchner: Liebe stb., 203. old.). Blyth látta, amikor indiai varjak két vagy három vak társukat etették és i. t.

⁵⁴ Man and Beast, 344. old.

⁵⁵ L. H. Morgan: The American Beaver 1868., 272. old.; Az ember származása, 4. fejt.

win metaforikusnak nevezett, azt a küzdelmet, amelyet gyakran közösen vívnak meg az ellenséges körülményekkel. Senki sem fogja tagadni, hogy ugyanannak a fajnak a keretén belül bizonyos mértékben csakugyan harc folyik a táplálékért, legalább is bizonyos időszakokban. A kérdés azonban az, hogy vajjon ez a küzdelem csakugyan olyan hatékony-e, mint azt Darwin és Wallace állítják és vajjon ez a harc az állatvilág fejlődésében csakugyan olyan nagy szerepet játszik, mint azt általában hiszik.

Darwin munkáin csakugyan valóságos harc gondolata vonul át, amely harc minden egyes állatcsoporton belül játszódik le a táplálékért, biztonságért és utódok hátrahagyásának lehetőségéért. Gyakran említ olyan vidékeket, amelyek állati élettel színültig telve vannak és ebből a túlbőségből következett a harc szükségére. Ha azonban munkáiban ennek a harcnak kétségtelen bizonyítékait keressük, be kell vallanunk, hogy nem találjuk azokat eléggé meggyőzőknek. Ha elolvassuk azt a szakaszt az „igen éles küzdelemről ugyanazon faj egyénei és változatai között”, akkor nem találjuk ott a bizonyítékoknak és példának azt a tömegét, amelyhez Darwin minden írásában hozzá vagyunk szokva. Ebben a szakaszban egyetlen példa sincs ugyanazon faj egyénei közötti küzdelemre, hanem ezt egyszerűen bebizonyítottak tekinti, sőt a közelrokon állati fajok közötti küzdelmet is csak öt példa bizonyítja, amelyek közül legalább is egy (a két rigófajra vonatkozó), ma már kétségessé vált.⁵⁶ De ha közelebbi részleteket keresünk arra nézve, mennyiben okozza csakugyan az egyik faj szaporodása a másik ritkulását, akkor Darwin szokott nyíltságával azt válaszolja:

⁵⁶ Egy fecskéfajról mondják, hogy egy másik északamerikai fecskéifaj megfogyatkozását okozta; a léprigók gyarapodása Skóciában az éneklőrigók megfagyását okozta; a barna patkány Európában a fekete patkány helyére lépett; Oroszországban a kis svábbogár mindenünnen kiszorította nagyobb rokonait és Ausztráliában a mi méhkasaink importált méhei elpusztítják a kis falánk nélküli méheket. Két másik esetet, melyek azonban háziállatokra vonatkoznak, az előző fejezetben említettem. A. R. Wallace megjegyzi ugyanezen tények kifejtésénél a skót húros madarakra vonatkozólag egy jegyzetben: „A. Newton professzor azonban közli velem, hogy ezen fajok nem viszálykodnak az itten megállapított módon.” (Darwinism, 34. old.) Ami a barna patkányt illeti, ismeretes, hogy kételtű szokásainak megfelelően többnyire az emberi lakások alsó részeiben (pincékben, csatornáknban), a kanálisok és folyók partjain él és végtelen csapatokban hosszú vándorutakra is kél. A fekete patkány ellenben szívesebben lakik lakásainkban, a padló alatt, istállóknban és csűrökben. így jobban ki van téve annak a veszélynek, hogy az ember elpusztítsa és így nem tudjuk teljes biztonsággal megállapítani, hogy a fekete patkányt a barna patkány, az ember vagy az éhség pusztítja-e ki.

„Csak tökéletlenül észlelhetjük, miért kell két szomszédos alak között, amelyek a természetben csaknem ugyanazt a helyet töltik be, a harcnak nagyon élesnek lennie, azonban valószínűleg egyetlen esetben sem mondhatjuk meg pontosan, miért győz az élet nagy csatájában az egyik faj a másik fölött.”

Wallace ugyanezeket a tényeket kissé módosított cím alatt tárgyalja („A létért való küzdelem gyakran nagyon heves a közel rokon állat- és növényfajok között”), és a következő megjegyzést teszi, amely a fölhozott tényeket egészen más színben tünteti föl (a dőlt szedésű szók az eredeti szövegben nincsenek kiemelve):

„Egyes esetekben kétségtelenül valóságos harc dül, amelyben az erősebb megöli a gyöngébbet; *de ez korántsem szükséges* és lehetnek esetek, amikor a gyöngébb faj gyorsabb szaporodásával, az időjárás változásaival szemben tanúsított nagyobb ellenálló képességével, nagyobb ügyességével a közös ellenség támadásainak kikerülésében, meg tudja állani a helyét.”

Amit ebben az esetben küzdelemnek nevezünk, annak egyáltalában nem kell valóságos küzdelemnek lennie. Az egyik faj elpusztul, nem azért, mert a másik faj elpusztítja vagy kiéhezteti, hanem azért, mert az új körülményekhez nem alkalmazkodott, míg a másik ezt megtette. Ez a kifejezés „létért való küzdelem” ismét metaforikus értelmet vesz föl és más értelme nem is lehet. Ugyanazon fajhoz tartozó egyének közötti valóságos küzdelem bizonyítására szolgálna más helyen a délamerikai szarvasmarha példája szárazság idején, azonban ennek a példának az értékét nagyon csökkenti az a körülmény, hogy háziállatokra vonatkozik. A bőlények ugyanilyen körülmények között kivándorolnak, hogy elkerüljék a küzdelmet. Bármily éles is a harc a növények között – és ez jól be is van bizonyítva – mégis ismételnünk kell Wallace szavát: „a növények ott élnek, ahol lehet”, míg ellenben az állatoknak nagy mértékben hatalmukban áll, hogy megválasszák tartózkodásuk helyét. Úgy hogy újra föl kell vetni azt a kérdést: Mily mértékű tehát a valóságos küzdelem ugyanazon állatfaj keretén belül! Min alapul ez a föltevés?

Ugyanezt a megjegyzést kell tennünk a fajon belül folyó heves küzdelem közvetett bizonyítékaira is, amelyeket a Darwin által többször említett: „múló változatok elpusztításából” lehet levezetni. Ismeretes, hogy Darwin sokáig küzdött annak a nehézségnek a legyőzésével, amelyet ő abban látott, hogy a közel rokon fajok között hiányzott az átmeneti alakok zárt láncolata és az is ismeretes, hogy a megoldást az átmeneti alakok

elpusztulásában találta meg.⁵⁷ Azonban ha gondosan áttanulmányozzuk azokat a fejezeteket, amelyekben Darwin és Wallace erről a témáról beszélnek, csakhamar arra az eredményre jutunk, hogy a „kipusztítás” szó nem jelent csakugyan pusztítást; Darwin megjegyzését a „létért való küzdelem” kifejezésre ugyancsak alkalmazni kell a „kipusztítás” kifejezésre is: egyáltalában nem lehet eredeti jelentésében értelmezni, hanem „metaforikus értelemben” kell fölfogni.

Ha abból a föltevésből indulunk ki, hogy bizonyos terület annyira telve van állatokkal, hogy már többé nem nyújthat elegendő táplálékát és ennél fogva az ott lakók között a pusztító létezésért heves harc folyik, amikor is minden állat kényszerül a fajtájabéliek ellen harcolni mindennapi táplálékáért: akkor új és szerencsés változat megjelenése valóban sok esetben (de nem minden esetben) azt jelentené, hogy olyan egyének jelentek meg, amelyek többet tudnak megszerezni a létföltételekből, mint amennyi őket megilleti. Az eredmény ebben az esetben az volna, hogy ezek az egyének kiéhezhetnék úgy az eredeti alakokat, amelyek nem változtak meg, mint az átmeneti alakokat, amelyek még csak kisebb mértékben vannak megváltozva. Lehetséges, hogy Darwin az új változatok megjelenését eredetileg ebben az értelemben fogta föl, legalább is a „kipusztítás” szónak gyakori használata erre mutat. Csak hogy Darwin és Wallace is jól ismerték a természetet és tudták, hogy ez egyáltalában nem az egyedül lehetséges és szükségszerű lefolyása a fejlődésnek.

Ha valamely határozott terület fizikális és biológiai föltételei, a terület nagysága, amelyen bizonyos faj lakik és az ott lakók mindegyikének szokásai változatlanok maradnának, akkor az új változat hirtelen megjelenése mindazon egyének kipusztulását jelenthetné, amelyekben nincsen meg kellő mértékben az az új tulajdonság, amely az új változatot jellemzi. A körülményeknek ilyenét összehasonlítását azonban a természetben egyáltalában nem tapasztaljuk. Minden faj arra törekszik, hogy lakóhelyét nagyobb területre terjessze ki, az új lakóhelyek felé való vándorlást megtaláljuk a lassú csigánál éppen úgy, mint a gyorsröptű madárnál. A fizikai változások mindenütt állandóan folynak és az állatoknál az esetek óriási nagy számában, talán a többségben, nem oly módon keletkeznek az

⁵⁷ „De azt lehetne ellenvetni, hogy ha több közeli rokonfaj ugyanazon a vidéken lakik, úgy bizonyára jelenleg is sok átmeneti alakot kellene ott találnunk... Az én elméletem szerint ezek a rokonfajok közös őstől származnak; és az átváltozás folyamata közben mindegyik alkalmazkodott saját vidékének életföltételeihez és eredeti ősalakját és az összes átmeneti változatait, melyek a régi és a jelenlegi állapot között voltak, elnyomta és kiirtotta.” (Fajok keletkezése, magyar kiadás, 184. old. és „A kipusztítás”-ról szóló egész fejezet.)

új változatok, hogy új fegyverekre tesznek szert, amelyeknek segítségével rokonaik szájából kivegyék az edelt, – a táplálék csak egy a százféle különböző életfeltételek közül – hanem, amint Wallace maga egy bájos fejezetben „A jellemek különbözőségéről” (*Darwinism.* 107. 1.) kimutatja azáltal keletkeznek, hogy új szokások alakulnak ki, új lakóhelyekre telepednek le és új táplálékhoz szoknak hozzá. Az ilyen esetekben nincsen pusztítás, még csak harc sincsen – az új változat *megváltja a harcot, ha ugyan egyáltalában volt* – és bizonyos idő múlva mégis hiányozni fog néhány átmeneti alak, mert csakis azok maradnak életben, amelyek az új feltételek szempontjából a legalkalmasabbak, épp oly biztosan, mintha az ősi formák kipusztulását tételeznék föl. Talán meg sem kell említenem, hogy ha elfogadjuk a környezet modifikáló hatását a fajra, mint Spencer, Lamarck követői és maga Darwin is, akkor az átmeneti alakok elpusztításának hipotézisére még kevésbé van szükség.

Maga Darwin elismerte a vándorlásnak és ezzel összefüggésben az egyes állatcsoportok izolálásának a jelentőségét új változatok és végül új fajok keletkezésére, amire M. Wagner figyelmeztetett legegyszerűbben. Későbbi kutatások e tényező jelentőségét csak még erősebb világításba helyezték és kimutatták, hogy a terület nagysága, amelyet bizonyos faj népesít be – amely körülményt Darwin teljes joggal tartott oly jelentőségűnek az új változatok kifejlődésében – helybeli geológiai változások vagy akadályok következtében a faj egyes részeinek izolálásával is befolyást gyakorolhat a változatok keletkezésére. Lehetetlenség, hogy itt ezt a nagy kérdést részletesen tárgyaljuk, de néhány példa meg fogja világítani ennek a két tényezőnek kombinált hatását. Ismeretes, hogy bizonyos faj egyes csoportjai gyakran más táplálékra térnek át. Így például, ha a vörösfenyőerdőben elfogy a fenyőtoboz, a mókások a lucfenyőerdőbe vonulnak és a táplálék megváltozása ismert élettani változásokat hoz létre. Ha a szokásoknak ez a megváltozása nem sokáig tart, ha a következő esztendőben ismét sok a toboz a vörösfenyőkön – akkor természetesen nem jön létre a mókások új változata. Ha azonban a mókások által lakott nagy terület egy része fizikális szempontból megváltozik, mondjuk, hogy a klíma enyhébb vagy szárazabb lesz – mindkét körülmény a lucfenyőerdő szaporodásának kedvez – és ha még egyéb körülmények is hozzájárulnak ahhoz, hogy a mókások elhagyják a szárazabb vidéket, akkor előttünk áll az új változat, vagyis a kezdődő új mókusfaj, anélkül hogy bármi is történt volna, ami indokoltá tenné a kipusztítás szó használatát. Minden évben életben maradna az új, jobban alkalmazkodott mókusfajtának nagyobb része és az átmeneti alakok *az idők folyamán* kihalnának anélkül, hogy a Malthus értelmében harcoló versenytársak kiéhezték őket. Ugyanezt látjuk végbe-

menni azon nagy fizikai változások folyamata alatt is, amelyek Közép-Ázsia nagy területein a szárazság következtében végbe-
mennek, amely ott a jégkorszak óta folytonosan fokozódik.

Nézzünk még egy más példát. A geológusok bebizonyították, hogy a ma élő vad ló (*Equus Przewalskii*) a harmad és negyed korszak alatt fejlődött ki, de ősei nem voltak a föld meghatározott, körülírt helyére korlátozva. Ezek az ősök az ó- és újvilágon át mindenfelé vándoroltak és bizonyos idő múlva valószínűleg visszatértek arra a helyre, ahol már egyszer legeltek.⁵⁸ Ha tehát most Ázsiában nem találjuk meg az összes átmeneti alakokat a ma élő vad ló és a harmadkorbeli ős között, az egyáltalában nem azt jelenti, hogy az átmeneti alakok valaha elpusztítottak. Sohasem volt ilyen pusztulás. Még csak kivételes nagyobb halandóságot sem kell föltételezni az ősalakok között; az összekötő kapcsot képező alakok és fajok egyénei a dolgok rendes lefolyása közben haltak el – gyakran bő táplálók közepette és maradványaik szét vannak szórva az egész földkerekségen.

Egyszóval, ha ezt a dolgot figyelmesen megvizsgáljuk és mégegyszer gondosan átolvassuk azt, amit arról maga Darwin írt, akkor be kell látnunk, hogy a kipusztítás szót, ha azt egyáltalában a múltó változatokra alkalmazni lehet, csak metaforikusán szabad értelmezni. Ami a versengés” szót illeti, ezt a kifejezést Darwin mindig csak mint képet vagy szólásmódot használja (lásd pl. *A pusztításról* szóló fejezetet), de sohasem azzal a szándékkal, hogy ezzel a faj egyes részei között a lét-föltételekért folytatott valóságos küzdelem vagy versengés fogalmát megalkossa. Az átmeneti alakok hiánya semmiesetre sem támogatja ezt a föltevést.

Az állatfajokon belül a létföltételekért folytatott állandó heves küzdelem létezésének főérve voltaképpen a Malthustól kölcsönzött „aritmetikus argumentum”, amint azt Geddes tanár nevei.

Ez az érv azonban egyáltalában nem bizonyít. Éppen olyan joggal hozhatnók föl akárhány dél orosz falu példáját, amelynek lakói a tápláléknak bőségében vannak ugyan, de higiénikus berendezéseik egyáltalában nincsenek. Ha már most azt látjuk, hogy az utolsó nyolevan év folyamán a születési arányszám ezerre hatvan, a lakosság száma ellenben ugyanakkora, mint ezer esztendővel ezelőtt volt, vajjon azt kellene-e ebből a tényből következtetni, hogy itt a lakók köpött gyilkos versengésnek kell folynia? A valóság az, hogy a lakosság száma azért marad

⁵⁸ Madame Marie Pavloff szerint, aki ezt a tárgyat különösen tanulmányozta, Ázsiából Afrikába vándoroltak, egy ideig ott maradtak és azután visszatértek Ázsiába. Akár megtörtént ez a kétszeri vándorlás, akár nem, az a tény, hogy a mi lovunk őse régebben Ázsiában, Afrikában és Amerikában élt, kétségtelen.

évről-évre állandó, mert az újszülöttek egyharmada meghal a hatodik hónap előtt, fele meghal a következő négy év alatt, úgy hogy száz újszülöttből csak 17 éri el a huszadik életévet. Az újonnan érkezettek tehát eltávoztak, mielőtt elég idősök lettek volna a versengésre. Világos, hogy ami áll az emberre, még sokkal nagyobb mértékben áll az állatokra is. A madárvilágban olyan borzasztó arányokban történik a tojások pusztulása, hogy a tojás tavasszal számtalan állatfaj főtápláléka; nem is szólva a viharokról és az áradásokról, amelyek Amerikában a fészkek millióit pusztítják el és eltekintve a hirtelen időváltásoktól, amelyek végzetesek a fiatal emlősökre. Minden vihar, minden áradás, a patkány minden egyes látogatása a fészkekben, az időjárás hirtelen megváltozása elpusztítja a küzdőket és a versengőket, amelyek oly rémítőknak látszanak az elméletben.

Gyors elszaporodása a lovaknak és a szarvasmarháknak Amerikában, a disznóknak és a házinyulaknak Új-Zeelandbain és még az Európából importált vadállatok gyors szaporodása is inkább a túlszaporodási elmélet ellen szól (Európában az ember korlátozza számukat és nem a versengés). Ha a ló és a szarvasmarha Amerikában oly gyorsan elszaporodhatott, az csak annyit jelent, hogy a számtalan bölény és kérődző, szóval a füevő lakosság, amely abban az időben Amerikában élt, jóval alul maradt azon a számon, amelyet a prerik el tudtak tartani. Ha az a milliónyi bevándorló állat bőven talált táplálékot, anélkül, hogy a prerik korábbi lakosságát ki kellett volna éheztetnie, akkor ebből inkább azt kell következtetni, hogy az európaiak Amerikában túlkeves füevőt találtak, nem pedig túlsókat. Nagyon alapos okok szólnak a mellett a föltevés mellett, hogy a dolgok természetes állapota a földön az állati lakosság hiánya, amely szabály alól nagyon kevés múló kivétel van. Bizonyos vidéken az állatok mindenkori száma nem annak a maximumnak felel meg, amennyi táplálékot az a terület produkálni tud, hanem számukat a legkedvezőtlenebb körülmények között is rendelkezésre álló táplálék mennyisége szabja meg, úgy hogy már ebből az egyszerű okból sem lehet a versengés a normális állapot; de ezenkívül még más okok is szerepelnek, amelyek az állati lakosság számát még ez alá a határ alá is szorítják. Vegyük például a lovakat és szarvasmarhákat, amelyek Transzbajkália pusztáin legelnek az egész télen át és azt fogjuk látni, hogy a tél vége felé nagyon soványak és kimerültek. De nem azért merültek ki, mert nincsen elég táplálék mindnyájuk számára – a vékony hóréteggel borított fű mindenütt bőven nő – hanem azért, mert nagyon nehéz a fűvet a hó alól megszerezniök és ez a nehézség minden ló számára egyforma. Ezenkívül kora tavasszal gyakoriak a fagyos napok és több ilyen egymásra következő nap a lovakat még jobban

kimeríti. Ha azután még egy hóvihár következtében a lovak több napon át táplálék nélkül is maradnak, akkor nagy tömegekben pusztulnak el. A tavaszi pusztulás oly nagy, hogy a rendesenél kedvezőtlenebb időjárás esetén a születések száma sem egyenlíti ki a veszteséget, annál kevésbé, mert minden ló ki van merülve és az újszülött csikók is gyöngébbek. A lovak és marhák száma így mindig a lehetséges alatt marad; egész éven át van táplálék ötször vagy hatszor annyinak is és a számuk mégis nagyon lassan szaporodik. De hogyha a tulajdonos a fagyos napok vagy az erősebb hóesés alatt szénát ad a lovainak, tüstént tapasztalhatja, hogy csordájának állapota javul. Nagyon sok füevő és rágszáló él Ázsiában és Amerikában hasonló körülmények között és így bátran mondhatjuk, hogy számukat nem a versengés szorítja le, mert az évnek egyetlen szakában sem kell küzdeniök a táplálékért és ha még sincsen tul-szaporodás, annak az oka nem a versengés, hanem az éghajlat. Úgy látszik, sohasem vették eléggé figyelembe a tul-szaporodás természetes akadályait, különösen a versengéseméletre való befolyásukban. Megemlítik az akadályokat, illetőleg megemlítik egynéhányat, de ritkán kutatták ki hatásukat a részletekbe menőleg. De ha összehasonlítjuk a természetes akadályok hatását a versengéssel, be kell látnunk, hogy ez az utóbbi egyáltalában nem állja ki az összehasonlítást a többi akadállyal. Bates megemlékszik a rajzás alatt elpusztuló hangyák hihetetlen mennyiségéről. A *Myrmica saevissima* holt vagy félholt testeit, amelyeket az erős szél a folyamba sodort, „egy vagy két hüvelyk vastagságban és ugyanilyen szélességben fölhalmozva úsztak mérföldnyi hosszúságban megszakítás nélkül a folyam szélén”.⁵⁹ A hangyák miriádjai pusztulnak el azon a vidéken, amely százszor annyit is el tudna tartani mint amennyi ott él. Dr. Altum, német erdész, aki nagyon érdekes könyvet irt erdeink kártékony állatairól, sok olyan ténytet említ föl, amelyek a természetes akadályok rendkívüli jelentőségét bizonyítják. Elmondja, hogy a fenyőpille (*Bombyx pini*) kiröpülése alatt egymásra következő viharok vagy hideg és nedves idő hihetetlen pusztításokat visznek véghez közöttük és 1871 tavaszán ezek a pillék mind egyszerre eltűntek, valószínűleg több egymásra következő hideg éjjel pusztította el őket.⁶⁰ Sok hasonló példát lehetne főlemlíteni a különféle rovarokról Európa különböző részeiből. Dr. Altum főlemlíti a madarakat is, amelyek a fenyőpillének ellenségei és a rókát, amely tojásait nagy tömegekben pusztítja el, de egyúttal hozzá teszi, hogy egyetlen élősködő gombafaj, amely időnként ellepi őket, sokkal rettenetesebb ellenségük, mint bármely madár, mert ez a

⁵⁹ The Naturalist on the River Amazons, II. (köt. 85. és 95. old.

⁶⁰ Dr. B. Altum: Waldbeschädigungen durch Tiere und Gegenmittel (Berlin 1889) 207. és köv. old.

gomba a lepkéket nagy területeken egyszerre teszi tönkre. Ugyanez a szerző felsorolja az egerek (*Mus sylvaticus*, *Arvicola arvalis* és *A. agrestis*) ellenségeinek hosszú sorát, de megjegyzi: „Az egereknek legnagyobb ellenségei még sem az állatok, hanem a hirtelen időváltozás, amilyenek minden évben előfordulnak”. Váltakozó hideg és meleg idő óriási tömegekben pusztítja el őket: „egyetlen hirtelen időváltozás az egerek ezreiből esetleg csak néhány egyént hagy meg”. Másrészt meleg, vagy lassacskán beálló tél ellenségeik dacára is fenyegető elszaporodásukat idézi elő; így történt 1876-ban és 1877-ben.⁶¹ A versengés tehát az egerek esetében teljes mértékben jelentéktelen tényező az időjárással szemben. Ugyanezt bizonyítják más tények is, amelyeket a mókusokról jegyeztek föl.

Ismeretes, hogy a madarak mennyit szenvednek a hirtelen időváltozástól. A tavaszi hóviharak épúgy pusztítják a madarakat Angliában, mint Szibériában; Dixon szerint a kivételesen szigorú tél annyira szorongatta a fajtyukokat, hogy seregestül hagyták el a pusztát „és később azt hallottuk, hogy Sheffield utcáin fogdossák őket. Tartósan nedves időjárás csaknem oly végzetes rájuk”.

Másrészt a fertőző betegségek, amelyek a legtöbb állatfaj közt időről-időre föllépnek, oly mértékben pusztítják őket, hogy a veszteségeket még a nagyon gyorsan szaporodó fajok sem tudják éveken át sem pótolni. Így mintegy hatvan évvel ezelőtt délkeleti Oroszországban Szarepta környékén járványos betegségek következtében az ürgék egyszerre eltűntek és éveken át nem láttak ezen a vidéken egyetlen ürgét sem. Sokáig tartott, míg újra annyira elszaporodtak, mint azelőtt.⁶²

Töméntelen ilyen tényt lehetne fölhozni, amelyek mind csökkentik a küzdelem és a versengés jelentőségét.⁶³ Erre persze Darwin szavaival lehetne válaszolni, hogy azért minden szerves lény „életéneik bizonyos szakában, bizonyos évszakban, minden nemzedék alatt vagy csak időnkint, küzd a létért és ilyenkor nagy pusztításokat kell elszenvednie”, és hogy a létért való kemény harcnak ilyen időszakai alatt maradnak életben a legalkalmasabbak. Ha azonban az állatország fejlődése kizárólag vagy csak legfőképpen is azon alapulna, hogy szerencsétlenség idején a legalkalmasabbak életben maradnak, ha a természetes kiválasztás hatása csak a kivételes szárazság vagy hirtelen időváltozás vagy áradások idejére szorítkoznék, akkor az állatvilágban a visszafejlődést kellene tapasztalnunk. Azok az egyének, akik túlélnek az éhínséget, a heves kolera-, himlő-, vagy diftériajárványt, amint azok a civilizálatlan vidékeken föllép-

⁶¹ Dr. B. Altum, i. m. 13. és 187. old.

⁶² A. Becker a Bulletin de la Société des Naturalistes de Moscou-ban, 1889, 625. old.

⁶³ L. Függelék, V.

nek, azok nem a legerősebbek, sem nem a legegészségesebbek, vagy legintelligensebbek. Ilyen „életbenmaradásokon” nem épülhetne föl a haladás, annál kevésbe, mert a megpróbáltatásból a túlélők is rendszerint gyöngébb egészséggel kerülnek ki, mint az előbb említett lovak Transzbajkáiában, vagy a sarki utazások legénysége, vagy a vár őrsége, amely kényszerítve volt hónapokon át fél adagon élni és ebből a megpróbáltatásból megromlott egészséggel kerül ki, úgy, hogy ennek következtében abnormálisan nagy közöttük a halandóság. A természetes kiválasztás a szerencsétlenség idején csak azt teheti, hogy kíméli azokat az egyéneket, amelyek a legkitartóbbak a nélkülözések elviselésében. Ezt látjuk a szibériai lovaknál és szarvasmarháknál is. Ezek csakugyan kitartók és szükség esetén a sarki nyírfából is megélnek és ellent tudnak állani az éhségnek és a hidegnek. De egyetlen szibériai ló sem tudja elvinni a felét sem annak a tehernek, amelyet az európai ló könnyedén visz; a szibériai tehén nem ad félannyi tejet sem, mint a Jersey-i, és a civilizálatlan vidékek egyetlen bensülöttje sem állja ki az összehasonlítást az európaiakkal. Talán könnyebben tűrik az éhséget és a hideget, de testi erejük mélyen a jól táplált európai ereje mögött marad és szellemi fejlődésük kétségbeejtően lassú. „A rosszból sohasem keletkezik jó”, amint azt Csernyisevski írja figyelemre méltó cikkében a darwinizmusról.”⁶¹

Szerencsére nem a versengés a normális állapot, sein az állatok, sem az emberek között. Az állatok között csak kivételes időszakokra szorítkozik és a természetes kiválasztásnak sokkal jobb alkalmat is talál a működésre. Sokkal kedvezőbb a helyzet, ha a kölcsönös segítség lép a versengés helyébe.”⁶⁴ A létért való nagy küzdelemben – az élet teljéért és intenzitásáért a legcsekélyebb energia fölhasználásával – a természetes kiválasztás állandóan és kifejezetten azokat az utakat keresi, amelyeken a versengést el lehet kerülni. A hangyák bolyba és telepekbe gyülekeznek össze és fölhalmozzák készleteiket, tenyésztik teheneiket és ilymódon elkerülik a versengést. A természetes kiválasztás a hangyák családjából azokat a fajokat választja ki, amelyek legjobban el tudják kerülni a versengést, annak kikerülhetetlen pusztító következményeivel együtt. Madaraink legtöbbje a tél közeledtével lassankint dél felé vonul, vagy pedig rengeteg társaságokba gyűl össze és nagy vándorutakat tesz meg és elkerüli ily módon a versengést. Sok rágcsáló téli álomba merül,

⁶⁴ Ruzskaja Misl: „A létért való küzdelem jótékony hatásának elmélete, először több értekezéshez a növény- és állattanból és az emberi életről” egy öreg transzfformistától, 1888 szept.

⁶⁵ „Az egyik leggyakoribb mód, ahogy a természetes kiválasztás működik, abban áll, hogy egy faj néhány egyénét kissé más életviszonyokra teszi alkalmassá, és ezáltal képessé arra, hogy a természet által még ki nem használt területeket birtokukba vegyék” (Fajok keletkezésébe) – más szóval, kikerüljék a versengést.

mihelyt eljön az az időszak, amikor versengésnek kellene beállani. Ismét más rácsálók élelmiszereket halmoznak föl télire és nagy kolóniákba gyülekeznek, hogy védve legyenek, amikor dolgoznak. A rénszarvasok, amikor a zuzmó az ország belsejében kiszáradt, a tenger felé vándorolnak. A bölények átvonulnak egy óriási világrészen, hogy elegendő táplálékhoz jussanak.

Ha a hód az egyik folyó mentén nagyon elszaporodott, két részre oszlik a telep és az öregek lefelé, a fiatalok meg fölfelé vándorolnak a folyó mentén és elkerülik a versengést. És az olyan állatok, amelyek nem esnek téli álomba, sem ki nem vándorolnak, sem készleteket nem gyűjtenek, táplálékukat sem tudják maguk tenyészteni, mint a hangyák, azok úgy tesznek, mint a cinege, amint azt Wallace oly kedvesen írja le (*Darwinism*. V. fej.) vagyis nuis féle táplálékra térnek át – és így ugyancsak elkerülik a versenyt.”⁶⁶

„Ne harcoljatok! – A harc és a versengés mindig kárt okoz a fajnak és nagyon sok módotok van az elkerülésére!” Ez a természet *tendenciája*, ami nem teljesül mindig tökéletesen, de mindig hatékony. Ez a jelszó hangzik felénk a bokorból, az erdőből, a folyóból és a tengerből. „Azért tehát egyesüljétek, gyakoroljátok a kölcsönös segítséget! Ez a legbiztosabb mód, amelynek segítségével mindegyik megszerezheti magának a legnagyobb biztonságot, a létezés és a testi, szellemi és erkölcsi haladás legerősebb biztosítékait.” Ezt tanítja a természet és ezt tették mindazok az állatok, melyek a saját osztályukban a fejlődés legmagasabb fokára eljutottak. Ezt tette az ember, a legprimitívebb ember is és ezért érte el az ember azt a fokot, amelyen mi állunk, amint azt a következő fejezetekben látni fogjuk, amelyek a kölcsönös segítségről szólnak az emberi, társadalmakban.

⁶⁶ L. Függelék, VI.

III. FEJEZET

Kölcsönös segítség a vad népek között

Állítólag mindenki küzd mindenki ellen. – Az emberi társadalom keletkezése a törzsből. – Az elkülönült családok későn lépnek föl. – Ausztráliaiak és pápuák. – Eszkimók, aleuták. – A vad népek életének sajátosságait az európaiak nehezen értik meg. – A dajak fogalma az igazságról. – Közös jog.

A megelőző fejezetekben röviden vizsgálat alá vettük a kölcsönös segítség óriási szerepét az állatvilág fejlődésében. Vesünk most egy pillantást arra a szerepre is, amelyet ugyanezek a hajtóerők játszanak az emberiség fejlődésében. Láttuk, mily csekély azoknak az állatfajoknak a száma, amelyek izoláltan élnek és mily számos faj él társaságban, a kölcsönös védelem, a vadászat, a táplálék gyűjtésének kedvéért vagy a fiatalok fölneveléséért, vagy pedig egyszerűen azért, hogy az életet együttesen élvezzék. Azt is láttuk, hogy van ugyan elég háború az egyes osztályok, a különböző fajok, sőt ugyanannak a fajnak a különböző törzsei között is, de a fajon vagy a törzsen belül a béke és a kölcsönös segítség a szabály és hogy azoknak a fajoknak van a legtöbb esélyük az életbenmaradásra és továbbfejlődésre, amelyek az egyesüléshez a legjobban értenek és elkerülik a versengést. Ezek szaporodnak, ellenben a nem társuló fajok tönkremennek.

Világos, hogy ellentétben állana mindennel, amit a természetről tudunk, ha az ember ez alól az általános szabály alól kivétel volna, ha az olyan védtelen teremtmény, mint amilyen kezdetben az ember volt, a védelmet és a haladás útját nem a kölcsönös segítségben kereste volna, mint a többi állatok, hanem az egyéni előnyökért folytatott kíméletlen küzdelemben, tekintet nélkül a faj érdekeire. Akinek az agya hozzászokott a természetben uralkodó egység gondolatához, annak az ilyen föltevés teljesen tarthatatlan. És mégis, bármennyire valószínűtlen ez a gondolat és bármennyire ellenkezik is a józan ésszel, mégis mindig akadtak védelmezői. Mindig voltak irók, akiknek az emberiségről pesszimista nézeteik voltak. Ismereteiket, többé-kevésbé fölületesen, saját korlátolt tapasztalatukból

szerezték; a történelemből mindent tudtak, amit a krónikások följegyeztek, akik mindig csak a háborúval, kegyetlenséggel és elnyomással törődtek, arról írtak, de azonkívül nagyon keveset tudtak és mindebből azt következtették, hogy az emberiség nem egyéb, mint élő lények laza tömege, amelyek mindig készek egymással harcolni és ebben csak erőszak akadályozhatja meg őket.

Hobbes ezt az álláspontot foglalta el és míg néhány követője a XVIII-ik században kimutatni iparkodott, hogy az emberiség létezésének egyetlen korszakában sem élt folytonos háború közepe, még a legkezdetlegesebb állapotban sem, hogy az emberek még „természetes állapotukban” is társas lények voltak és hogy a korai történelmi idők borzalmaikat sokkal inkább az emberek ismereteinek hiányossága, semmint természetes gonosz hajlamaik okozták – ezzel szemben Hobbes azt tartotta, hogy az úgynevezett természetes állapot nem volt egyéb, mint folytonos harc azok között az egyének között, akiket állati létüknek egyszerű szeszélye dobált ide-oda. A tudomány ugyan Hobbes ideje óta nagyot haladt és ma már biztosabb alapokon mozgunk, mint Hobbes és Rousseau spekulációi, de azért a Hobbes-féle filozófiának még számos követője van és még a legutóbbi időben is volt egész irodalmi iskola, amely kisajátította Darwin jelzőszavait a főgondolatmenetek nélkül és azokhoz érveket kovácsolt a Hobbes-féle fölfogás javára a primitív emberről és akiknek még az is sikerült, hogy ezt a fölfogást tudományos mázzal vonják be. Ennek az iskolának a vezetését tudvalevőleg Huxley vállalta és 1888-ban megjelent értekezésében a kezdetleges embert úgy jellemezte, mint a tigris vagy oroszlad, akiből hiányzik minden erkölcsi tartalom és aki körömszakadtig vívta a létért való küzdelmet és élete „folytonos, kíméletlen harcból állott”. Saját szavai szerint: „eltekinthető a korlátolt és ideiglenes családi viszonytól, a Hobbes-féle harc, mindenkinek küzdelme mindenki ellen, volt az élet normális állapota”.⁶⁷

Hobbesnek és a XVIII. század filozófusainak fő tévedése ebben állott: azt képzelték, hogy az emberiség életét kicsiny, vándorló családokban kezdte meg, olyanformán, mint a nagyobb ragadozó állatok „korlátolt és ideiglenes” családjai, holott ma már határozottan tudjuk, hogy nem így állt a dolog. Természetesen nincsen semmiféle közvetlen bizonyítékunk arra, hogy milyen formák között folyt le az első emberfajta lények élete. Még első föllépésük ideje sincsen végképen tisztázva, mivel a geológusok ma már a pliocénban, sőt a miocénban, vagyis a harmadkorszak lerakódásaiban találják első nyomaikat. Rendelkezésünkre áll azonban az indirekt módszer, amelynek segítségével erre a távoli őskorszakra is vetíthetünk némi világosságot. Az utolsó negyven év alatt a legalsóbb emberfajok szociális berendezései nagyon gondos kutatás tárgyai

⁶⁷ Ninteenth Century, 1888 febr., 165. old.

voltak és ezek a kutatások a kezdetleges népek jelen berendezései alatt régebbi berendezések nyomait fedték föl, amelyek már régen eltűntek, de hátrahagyták korábbi létezésük kétségtelen nyomait. Bachofen, Mac Lennan, Morgan, Edwin Tylor, Maine, Post, Kovalevsky, Lubbock és még mások kifejlesztették az emberi berendezkedések embriológiájának tudományát. És ez a tudomány kétségtelenül megállapította, hogy az emberiség létezését nem kicsiny, izolált családokban kezdte meg. A család a szervezkedésnek egyáltalában nem kezdetleges formája, hanem éppen ellenkezőleg, az emberi fejlődés nagyon késői terméke. Amennyire visszafelé mellettünk az ősnéprajzban, mindenütt olyan embereket találunk, akik társaságokban éltek, amelyek a legmagasabb rendű emlősök csoportjaihoz hasonlítanak és nagyon hosszú és lassú fejlődés után lettek csak ezekből törzs- vagy klán-szervezetek, amelyekben ismét csak nagyon hosszú fejlődés után lépnek föl a monogám és poligám családok első csirái. Társaságok, hordák, törzsek – de nem családok – voltak az emberiségnek és az emberek legősibb elődjeinek szervezkedési formái. Erre az eredményre jutott fáradtságot nem ismerő kutatások után az etnológia és akkor megtudta azt, aroit az állatbúvár előre megjövendölhetett volna. Egyetlen egy magasabb rendű állat sémi él az erdőkben bolyongó izolált családokban, néhány ragadozó és néhány kétségtelenül a pusztulás útján lévő majomfajon, az orangon és gorillán kívül. A többi mind társaságiján él. Darwin tökéletesen megértette, hogy izoláltan élő majmokból sohasem fejlődhetnek emberhez hasonló lények, úgy hogy inkább hajlandó volt az embert aránylag gyöngébb, de társas fajtól, a csimpánztól leszámraztatni, mint az erősebb, de nem szociális gorillától.⁶⁸ Az állattan és az ősnéprajz tehát egybehangozón a hordát és nem a családot tekinti a szociális élet legkorábbi formájának. Az első emberi társaság egyszerű továbbfejlődése annak a társaságnak, amelyben tulajdonképpen a magasabb rendű állatok élete lefolyik.⁶⁹

⁶⁸ Az ember származása, a 2. fejt. vége.

⁶⁹ Antropológusok, akik a fönti nézeteket az emberre vonatkozólag teljesen elfogadják, néha mégis azt állítják, hogy a majmok „egy erős és féltékeny hím” vezetése alatt poligám családokban élnek. Nem tudom, mennyiben támaszkodnak ezek a megállapítások megfigyeléseikre. De az a passzus Brehm Állatvilágából, amelyre hivatkozni szoktak, alig számíthat bizonyítéknak. Ez a rész a majmok általános jellemzésében van; de az egyes fajok külön-külön való jellemzése ellentmond ennek, vagy legalább nem erősíti meg. Brehm még a cercóf-majmokra vonatkozólag is pozitíve állítja: Csaknem mindig nagy csapatokban élnek; családokban alig találhatók.” (L. magy. kiadás, 147. old.). Ami a többi fajokat illeti, már az egyes csoportok tagszáma, amelyekben mindig több a hím, igen kétségessé teszi a „poligám családot.” További megfigyelésekre van szükség.

Ha áttérünk a pozitív bizonyítékokra, azt látjuk, hogy az ember legősibb nyomai a jégkorszakból (vagy az azután közvetlenül következő korszakból), kétségtelen bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy az ember már akkor is társaságban élt. Kőeszközöket, még a régi kőkorszakból is, nagyon ritkán találnak egyenkint; éppen ellenkezőleg, ahol egy kovaszerszám akadt, ott biztosan lehet inég többet is találni, sokszor nagy mennyiségben is. Abban a korszakban, amikor az emberek barlangokban, vagy véletlenül előrenyúló sziklaereszek alatt laktak kihalt emlősök társaságában és amikor még alig tudták a legdurvább kőbaltákat is elkészíteni, már akkor is ismerték a társas élet előnyeit. A Dordogne mellékfolyóinak völgyeiben sok helyen a sziklák valósággal telve vannak barlangokkal, amelyek mindegyikében a kőkorszak embere lakott.⁷⁰ Néhol a barlanglakások emelet módjára egymás fölött fekszenek és sokkal jobban emlékeztetnek a fecskék fészekkolóniáira, mint a ragadozók barlangjaira. A barlangokban talált kőeszközökről Lubbock szavaival mondhatjuk: „túlzás nélkül, megszámlálhatatlanok”. Ugyanezt találjuk más kőkorszakbeli lelőhelyeken is. Lartet kutatásaiból az is kiderül, hogy Délfranciaországban Aurignae kerületének lakói halottaik temetésénél a törzs számára halotti tort rendeztek. Az emberek tehát ebben a roppant távoleső időben is társaságban éltek és már kezdődött az ősök kultusza is.

Sokkal jobban be van ugyanez bizonyítva az újabb kőkorszakra nézve. A kőkorszakbeli ember megszámlálhatatlan nyomait találták meg, úgy hogy életmódját meglehetősen pontossággal tudjuk rekonstruálni. Amikor a jégburok, amely a sarkvidékről Franciaország, Németország és Oroszország közepéig lenyúlt és Kanadát, valamint az Egyesült-Államok nagy részét kétségtelenül beborította, olvadni kezdett, a jégtől ment vidékeket először láp és mocsár, később számtalan tó borította.⁷¹ Tavak borították a völgyei; fenekét, mielőtt még azoknak vize állandó csatornákat ásott, amelyek egy későbbi korszakban folyóinkká lettek. Bárhol kutatjuk át ezen korszak megszámlálhatatlan tavának partjait, amely korszakot a tavak korszakának kellene nevezni, mindenütt megtaláljuk a kőkorszakbeli ember nyomait, Európában, Ázsiában, Amerikában egyaránt. Oly sok nyomot találunk, hogy csodálkozunk kell e korszak

⁷⁰ Lubbock: Prehistoric Times, 5. kiad., 1890.

⁷¹ A geológusok, akik speciálisan a jégkorszakot kutatták, elismerik a jégnek ezt a kiterjedését. Az orosz geológiai társaság Oroszországra vonatkozóan már hozzájárult ehhez a fölfogáshoz és a legtöbb német speciális kutató Németországra nézve is fontartja. A francia geológusok egész biztosan el fogják ismerni, hogy Franciaország középső síkságát jég borította, ha egyáltalán figyelembe veszik a jégkor lerakódásait.

népességének aránylagos sűrűsége fölött. A kőkorszakbeli ember lakóhelyei sűrűn következnek egymás után azokon a teraszokon, amelyek valamikor e tavak partjai voltak. És ezeken a helyeken oly tömeg köeszköz kerül napvilágra, hogy nem lehet kétség annak a korszaknak a hosszúságáról, amelyen át ezeken a helyeken számos törzs lakott. Az archeológusok egész köszerszám-gyárakat fedeztek föl, amelyekből következtethetünk a munkások számára, akik ott össze szoktak jönni.

Dánia kagylóhalmaiban már kissé haladottabb korszak nyomait találjuk, amelyet már cserépedények használata jellemz. Mint ismeretes, ezek a halmok 1.5-3 méter magasak, 3-60 méter szélesek és 300 és több méter hosszúak és a tenger partján néhol olyan közönségesek, hogy hosszú időn át természetes képződménynek tartották. Pedig „nincsen bennök semmi, amit egy vagy más módon nem az emberek használtak volna”, és annyira tömve vannak az emberi munka termékeivel, hogy Lubbock Milgaardban két nap alatt nem kevesebb mint 191 darab köeszközt és négy cserépdarabot ásott ki.⁷² A kagylóhalmok nagysága és kiterjedése pedig azt bizonyítja, hogy Dániában százsámra laktak kis törzsek nemzedékeken át és bizonyára épp oly békésen éltek együtt, mint mai napság a tüzföldiek, akik éppen ilyen kagylódombokat halmoznak föl.

A svájci cölöpépítmények, amelyek még haladottabb kultúrfokot képviselnek, még világosabban mutatják a társaságban való életet és munkálkodást. Ismeretes, hogy a svájci tavak partjait már a kőkorszakban falvak borították, amelyek mindegyike több kunyhóból állt; lapos gerendázatra voltak építve, amelyet a tóból kiemelkedő cölöpök tartottak. A Genfi-tó partján nem kevesebb mint huszonnégy, leginkább kőkorszakbeli falut találtak, a Bodeni-tavon harminckettőt, a Neuenburgi-tavon negyvenhatot stb., és mindegyik annak a munkának a nagyságát bizonyítja, amelyet kétségtelenül nem a család, hanem a törzs végzett. Azt is állították, hogy a cölöpépítmények lakóinak élete csodálatos módon ment volt a háborúskodástól. Valószínű, hogy csakugyan így is volt, különösen ha tekintetbe vesszük, hogyan él mai napság is a tó partján cölöpökre épített falvakban számos kezdetleges nép.

Már ebből a néhány odavetett megjegyzésből is láthatjuk, hogy a kezdetleges ember életéről való ismereteink nem is olyan nagyon szegényesek és ezek az ismeretek, amennyire tudásunk terjed, nem erősítik meg Hobbes spekulációit, hanem inkább ellentétben állanak azokkal. Ezenkívül azonban még kiegészíthetjük tudásunkat az olyan kezdetleges törzsek közvetlen megfigyelésével is, amelyek ma is azon a kultúrfokon élnek, mint Európa lakói a történelemelőtti időben.

⁷² Prehistoric Times, 232. és 242. old.

Lubbock és Tylor bebizonyították, hogy a ma élő primitív törzsek egyáltalában nem elfajult utódai olyan embereknek, akik régebben civilizáltabbak voltak, amint azt szintén állították. Az elfajulásos elmélettel szembeállított bizonyítékokhoz csak még egy érvet akarok hozzáfűzni. Néhány, alig hozzáférhető hegyek között lakó törzs kivételével, a „vademberek” a többé-kevésbé civilizált népeket körülfogó övben laknak és a mi kontinenseink széleit foglalják el, amelyek ma is a jégkorszakot közvetlenül követő időszak jellemvonásait mutatják, vagy pedig még rövid idővel ezelőtt is ilyenek voltak. Így az eszkimók és rokonaik Grönlandban, Amerika sarkvidéki részén és Észak-Szibériában, a déli féltekén Ausztrália benszülöttei, a pápuák, a tűzföldiek és részben a busmannok, míg ellenben a civilizált övön belül ilyen kezdetleges népeket csak a Himalájában, Ausztrália felvidékein és Brazília fensíkjain találunk. Most már ne feledjük el, hogy a jégkorszak nem ért egyszerre véget az egész földön. Grönlandban még ma is tart, úgy hogy abban a korszakban, amikor az Indiai óceán, a Földközi tenger és a Mexikói-öböl partjain már melegebb éghajlat uralkodott és magasabb kultúra volt, ugyanakkor még Középeurópa, Szibéria, Északamerika, Patagónia, Délafrika és Délausztrália a jégkorszakot követő első időszakban voltak, szóval a tropikus és szubtrópusi vidékek civilizált népeinek hozzáférhetetlen állapotban. Ebben az időszakban ezek a vidékek olyan állapotban voltak, mint ma északnyugati Szibériában a rettenetes *urmanok*, amelynek lakosságához nem férközhettek a civilizáció és így megőrizték a jégkorszak után következő időszak jellemvonásait. Később, amikor ezeket a vidékeket a növekedő szárazság alkalmassá tette a földművelésre, ellettek a civilizált bevándorlók ós míg a benszülöttek egy részét a jövevények asszimilálták, más részük tovább vándorolt és ott telepedett le, ahol ma is megtaláljuk őket. Ezek a vidékek még ma is közel vannak vagy legalább is még nem régen közel voltak a jégkorszakhoz, ami a fizikális oldalt illeti; lakóinak művészete és eszközei a kőkorszakba tartoznak és a fajbeli különbségek és az őket egymástól elválasztó nagy távolság dacára is szokásaik és szociális berendezéseik nagyon sok rokon vonást tüntetnek föl. Így tehát ezek a népek a mostani civilizált vidékek jégkorszakutáni lakosságának maradványai.

Az első, ami a kezdetleges népek tanulmányozása közben szemünkbe ötlük, a házassági viszonyok bonyolódott szervezete. A legtöbb ilyen népnél a családnak abban az értelemben, amint azt mi fölfogjuk, alig találjuk meg első nyomait. De azért egyáltalában nem valami laza csoportjai a férfiaknak és nőknek, akik pillanatnyi szeszélytől hajtva, verődtek össze. Mindezeknek a népeknek határozott szervezetük van, amelyet Morgan

nagy korvonalakban mint a *gens* vagy *klán* szervezetet írt le.⁷³ Lehetőleg rövidre fogva a dolgot, alig lehet kétséges, hogy az emberiség kezdetben olyan stádiumon ment át, amelyet *közös házasságnak* (*communal marriage*) lehet nevezni, vagyis a törzsben közösek voltak a férjek és a feleségek, a vérokonságra való tekintet nélkül. Kétségtelen azonban az is, hogy ezt a szabad keveredést már nagyon korai időszakban bizonyos korlátok közé szorították. Csakhamar tilos volt, hogy gyermekek elvegyék anyjuk testvéreit, unokahúgait (*granddaughters, Nichten*) és nénjeit. Később eltiltották a házasságot ugyanazon anya fiai és lányai között és még egyéb korlátozások is keletkeztek. Kifejlődött a *gens* vagy *klán* fogalma, amely azokat foglalta össze, akiket ugyanazon származásúaknak tekintettek (vagy helyesebben: azokat, akik egy csoportba egyesültek), és a házasság a klánon belül egyáltalában tilos volt. A közös házasság még megmaradt, de a férjnek vagy a feleségnek más klánból kellett kikerülnie. És ha egy *gens* nagyon elszaporodott és több részre oszlott, akkor mindegyiket osztályokra osztották, rendszerint négyre és házasság csakis bizonyos pontosan megjelölt osztályok között volt megengedve. Ebben a stádiumban vannak ma a kamilaroi nyelvet beszélő ausztrálieiak. A család első csirái a klánszervezet közepette fejlődtek ki. Későbbi időszakban a más klánból való asszonyt, akit háborúban fogtak

⁷³ Backofen: Das Mutterrecht, Stuttgart, 1861; Lewis H. Morgan: Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilisation, New-York, 1877; J. V. Mac Lennan: Studies in Ancient History, I. sorozat, új kiadás, 1886; II. sorozat 1896; L. Fison és A. W. Howitt: Kamilaroi and K urnái, Melbourne. Ez a négy író – amint ezt Giraud Teuton nagyon helyesen megjegyzi – különböző tényekből és különböző vezéreszméből indult ki, különböző módszereket követett és ugyanarra az eredményre jutott. Bachofennek köszönhetjük az anyajog alapján álló család és az anyai öröklés fogalmát; Morgannak a maláji és turáni rokonság rendszerét és egy igen értékes vázlatot az emberi fejlődés főbb fázisairól; Mac Lennannak az exogenia törvényét; és Fisonnak és Howittnek az ausztrálieiak cuarlóinak (házassági társaságok) tervét. Mindannyian ugyanazon tény megállapításával végzik: a család eredete a törzs. Amikor Bachofen korszakalkotó művében először irányította a ügyelmet az anyajog alapján álló családra és amikor Morgan a klán-szervezeteket leírta – amikor mindketten megegyeztek abban, hogy ez a forma általában el volt terjedve és azt állították, hogy a házassági jog az emberi fejlődés minden további lépésének alapja –, túlzással vádolták őket. A régi jog kutatóinak nagy száma által azóta végzett kutatások bebizonyították, hogy az összes emberi fajok mutatják annak nyomait, hogy a házassági jog fejlődésének ugyanolyan stádiumain mentek át, mint amilyen stádiumokat most még bizonyos vad népeknél találunk. L. Post, Dargun, Kovalevszky, Lubbock és számtalan követőjük: Lippert, Mucke stb. munkáit.

el és aki azelőtt az egész nemzetségé lett volna, a hódító megtarthatta magának, ha a törzzsel szemben bizonyos kötelezettségeket vállalt magára. Az asszony bizonyos adó lefizetése után külön kunyhóba követheti a hódítót és így keletkezik a nemzetségen belül a külön család, amelynek keletkezése kétségtelenül a kultúra új korszakának kezdetét jelenti.⁷⁴

Ha már most figyelembe vesszük, hogy ezek a bonyolódott berendezések a fejlődés nagyon alacsony fokán álló emberek között keletkeztek, aminőnél alacsonyabb fokot nem is ismerünk és fönmaradt abban a társaságban, amelyben nem volt más hatalom, mint a közvélemény, akkor be kell látnunk, hogy a szociális ösztönök a fejlődés legalacsonyabb fokán is milyen mélyen gyökereznek az emberi természetben. Az a vadember, aki ilyen szervezet közepette önként aláveti magát azoknak a szabályoknak, amelyek folytonosan összeütköznek az ő egyéni kívánságával, kétségtelenül nem etikai alapelvek nélkül szükkölködő vadállat, aki szenvedélyeit nem tudja korlátozni. Ez a tény azonban még föltűnőbb lesz, ha figyelembe vesszük a klánszervezet roppant régi voltát. Tudjuk, hogy a primitív szemitáknak, a Homeros-korabeli görögöknek, a történelemelőtti rómaiaknak, Tacitus germánjainak, az első keltáknak és szlávoknak mindnyájuknak volt klánszervezetük, amely nagyon hasonló az ausztrálieiak, az indiánok, az eszkimók és „a vad emberek övében” lakó más népek szervezeteihez.⁷⁵ Így tehát azt kell föltennünk, hogy a házassági törvények fejlődése minden emberfajánál ugyanazon az utón halad előre, vagy pedig azt, hogy a klánszabályoknak a maradványai már kialakultak a szemiták, árkák, polinéziaiak stb. közös őseinél, mielőtt még a különféle fajokra való hasadás bekövetkezett volna és hogy ezek a szabályok mind a mai napig érvényben maradtak azoknál a fajoknál, amelyek már régebben szakadtak el a közös törzstől. Mindkét föltevéssel azonban el kell fogadnunk ennek a berendezkedésnek föltűnően szívós voltát, hogy ezer és ezer évre terjedő érvényessége alatt semmiféle egyéni ellenállás sem tudta megsemmisíteni. Éppen a klánszervezet tartósága bizonyítja, hogy milyen nagy tévedésbe esünk, ha a primitív embereket gyülevisz népségnek képzeljük, akik csak egyéni szenvedélyeikre hallgattak és a faj más tagjaival szemben csak erejüket és ravaszságukat érvényesítették. Korlátlan

⁷⁴ L. VII. függelék.

⁷⁵ A szemitákra és az árkákra vonatkozólag I. Prof. Maxim Kovalevszky könyvét: Primitív jog (oroszul), Moszkva, 1886 és 1887. Stockholmban tartott fölolvasásai is (Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété, Stockholm, 1890) pompás áttekintést adnak erről a kérdéstről. V. ö. még A. Post: Die Geschlechtsgenossenschaft der Urzeit, Oldenburg 1875.

individualizmus a modern idők terméke, nem pedig a kezdetleges emberek ismertető jele.⁷⁶

A ma élő vadnépek vizsgálatát kezdjük meg a busmannok-kál, amelyek nagyon alacsony kultúrfokon állanak, olyan alacsony fokon, hogy még lakásuk sincsen és a földbe vájt üregekben alusznak, amelyeket néha valami falfélével védenek. Ismeretes, hogy amikor az európaiak a busmannok területén letelepedtek és kipusztították a vadállományt, a busmannok a telepések marháit kezdték lopkodni, mire oly rettenetes pusztító háború indult meg ellenük, amelynek borzalmait nem is akarom elbeszélni. 1774-ben ötszáz busmannt öltek meg, 1808-ban és 1809-ben a farmerek szövetsége háromezret mészárolt le és így tovább. Ahol csak találták őket, patkányok módjára megmérgezték és lelövöldözték az elejtett vadállatok mögött lebben fekvő vadászok.⁷⁷ Ezért van az, hogy a busmannokat nagyon kevésbé ismerjük és hogy ismereteink legnagyobb része éppen azoktól az emberektől származik, akik kipusztították őket. Annyit mégis tudunk, hogy az európaiak bevándorlása idején a busmannok kis törzsekben (vagy klánokban) éltek, amelyek egymással néha szövetséget kötöttek, közösen vadásztak és a zsákmányt veszekedés nélkül osztották meg, sebesülteiket sohasem hagyták el és nagyon szerették egymást. Lichtenstein megható történetet mesél el arról a busmannról, aki csaknem a folyóba fulladt, de társai megmentették. Levették a bőrtakaróikat és míg maguk a hidegtől dideregtek, betakarták megmentett társukat, leszártították és ledörzsölték a tűz mellett, meleg zsírral kenték be testét, míg csak újra életre nem keltették. És amikor a busmannok olyan emberre akadtak, aki, mint Johan van der Walt, jól bánt velük, hálájukat ez iránt az em-

⁷⁶ Lehetetlen itt a házassági korlátok eredetének vizsgálatába bocsátkoznom. Csak meg akarom jegyezni, hogy csoportokba való oszlást, hasonlóan, mint Morgan a havaibeliéknél, találunk a madaraknál; a fiatalok együtt laknak, különválva az öregektől. Hasonló megoszlást valószínűleg néhány emlősnél is föl lehetne fedezni. Ami a fivérek és nővérek közti viszony tilalmát illeti, nem nagyon valószínű, hogy a vérokonok közti nemi viszony rossz hatásának szemléletéből ered, hanem inkább abból a vágyból, hogy túlkorai házasságokat elkerüljenek; a szoros együttlakásnál ez parancsoló szükséglet volt. Meg kell még jegyeznem, hogy új szokások eredetének vizsgálásánál általában nem szabad elfelejtenünk, hogy a vadaknak éppen úgy, mint nekünk, megvannak a „gondolkodói” és tudósai – jószok, orvosok, próféták, stb. –, akiknek tudása és gondolkodása megelőzi a tömegeket. Mivel titkos szövetségekbe vannak szervezve – egy másik vonás, amely majdnem mindenütt található –, kétségtelenül nagy befolyást tudnak gyakorolni és keresztül tudnak vinni szokásokat, amelyeknek célszerűségét a törzs legnagyobb része talán még nem is ismerte föl.

⁷⁷ Col. Collins, a Philips Researches in South Africa-ban, London, 1828. Waitz idézi, II. köt. 334. old.

ber iránt megható ragaszkodással nyilvánították.⁷⁸ Burchell és Moffat egyaránt úgy írják le őket, mint akik nem haszonlesők, jószívűek, ígéreteikben megbízhatók és hálásak.⁷⁹ csupa olyan tulajdonság, amelyre csak úgy tehetek szert, hogy a törzson, belül gyakorolták azokat. A szülői szeretet jellemzésére elég annyit említenem, hogy ha az európai busmann nőt akart rabszolgául, elég volt, ha a gyermekét ellopta; bizonyos lehetett afelől, hogy az anya eljön rabszolgának, csak hogy megoszt-hassa gyermeke sorsát.⁸⁰

Ugyanílyenek a hottentoták szociális erkölcsi, akik a busmann oknál, csak kevésbé fejlettebbek. Lubbock azt mondja róluk, hogy a „legpiszkosabb állatok.” és csakugyan nagyon piszkosak. Egész ruházatuk a nyakukba akasztott bőrdarab, amelyet addig viselnek, amíg egészen lerongyolódik; kunyhójuk gyékénnyel letakart rudakból áll, bútoraik egyáltalában nincsenek. Ökröket és juhokat tenyésztettek ugyan és úgy látszik, a vas használatát is ismerték, mielőtt még az európaiakkal érintkezésbe jutottak, de azért az emberi fejlődésnek csaknem legalacsonyabb fokán állanak. És mégis, mindazok akik csak ismerték őket, dicsérték társas érzéküket és készségüket, hogy egymáson segítsenek. Ha a hottentotta valamit kap, tüstént megosztja valamennyi jelenlévővel – ugyanaz a szokás, amely tudvalevőleg Darwinnak annyira föltűnt a Tűzföld lakóinál. A hottentotta nem tud egyedül enni és ha még olyan éhes is, odahívja a járó-kelőket, hogy megossa velők lakomáját. Amikor Kolben csodálkozott ezen a szokáson, azt válaszolták: „ez hottentotta szokás”. Pedig ez nemcsak hottentotta szokás, ezt a szokást a „vadembereknél” csaknem mindenütt megtaláljuk. Kolben, aki a hottentotákat jól ismerte és rossz tulajdonságaik előtt sem hunyt szemet, nem győzi dicsérni törzsi erkölcsüket.

„Amit mondanak, az szent” – írja Kolben. „Nincs bennük semmi az európaiak romlottságából és megbízhatatlanságából. Mindnyájan barátságosak és jószívűek egymáshoz... Legnagyobb örömeiket a kölcsönös ajándékozgatásban és szívésségekben találják. A hottentoták becsületességük, pontos és gyors igazságszolgáltatásuk és szüziességük tekintetében fölülmúlnak minden népet vagy legalább is a legtöbbet.”⁸¹

⁷⁸ Lichtenstein utazásai Délafrikában, II. köt. 92., 97. és köv. old., Berlin, 1811.

⁷⁹ Waitz: Anthropologie der Naturvölker, II. 335. és köv. old. L. még Fritsch: Die Eingeborenen Afrikas, Breslau, 1872, 386. és köv. old.; és Drei Jahre in Südafrika. Azután W. Bleck: A brief Account of Buslinien Folklore, Capetown, 1875.

⁸⁰ Elisée Reclus: Géographie Universelle, XIII. 475. o.

⁸¹ P. Kolben: The Present State of the Cape of Good Hope, németből fordította Mr. Metley, London 1731. I. köt., 59., 71., 333., 336. stb. old.

Tachart, Barrow és Moodie⁸² teljesen megerősítik Kolben tanúságát. Csak azt akarom még megjegyezni, hogy Kolben olyan mondatot írt le, amely azóta a vadnépek ismertetésében folytonosan ismétlődik: „mindazon népek közt, amelyek valaha éltek a földön, ezek kétségtelenül a legjóságosabbak, legbarátságosabbak és legjobb indulatnak egymás iránt”. Ha az európaiak először találkoznak kezdetleges népekkel, legtöbbször életük torzképét rajzolják meg. De ha egy-egy intelligens ember hosszabb ideig tartózkodott közöttük, akkor rendszerint úgy írja le őket, mint a föld „legbarátságosabb” vagy „legnemesebb” embereit. Ugyancsak ezeket a szavakat használták a legkiválóbb kutatók az osztyákok és szamojédok, az eszkimók, a dajakok, az aleuták, a pápuák stb. életére. Emlékszem, hogy olvastam ugyanezeket a kifejezéseket a tunguzokról, a csukcsokról, a szüü indiánokról és más népfajokról is. Ennek a nagy dicséretnek az elterjedtsége és gyakorisága már magában véve is eleget mond.

Ausztrália benszülöttei sem állanak magasabb kultúrfokon, mint afrikai testvéreik. Kunyhóik ugyanolyanok és gyakran csak valami ernyőféle védi őket a hideg szélről. Táplálékukban nem válogatósak, rothadt dögöt is elfogyasztanak és szükség esetén a kannibalizmusra is ráfanyalodnak. Mikor az európaiak fölfedezték őket, akkor még csak kő- és csonteszközeik voltak és ezek is a legdurvábbak. Egyes törzseknek még csónakjaik sem voltak és nem ismerték a cserekereskedést sem. És mégis, amikor szokásaikat és erkölcsüket gondosabb vizsgálat alá vették, kiderült, hogy ugyanolyan bonyolódott klán-szervezetben élnek, amilyent föntebb ismertetem.⁸

A lakott terület rendszerint kisorsolják a különböző nemzetségek vagy klánok között, de a klán vadász- és halássterülete köztulajdon és a halászat és vadászat eredménye az egész kláné, úgyszintén a vadászati és halászati felszerelés is.⁸⁴ Az étkezés is közös. Más vadak módjára ők is bizonyos határozott évszakokhoz tartják magukat, amikor bizonyos gumifajtákat és füveket szabad gyűjteni.⁸⁵ Erkölcsüket nem jellemezhetjük jobban, mint ha idézzük azokat a feleleteket, amelyeket a párisi

⁸² Waitz Anthropológiájában idézve a II. köt. 335. és köv. old.

⁸³ A benszülöttek, akik Sidneytől északra laknak és a kamilaroi nyelvet beszélik, ebből a szempontból a legismertebbek, hála Lorimer Fison és A. W. Howitt alapvető művének: Kamilaroi and Kurnai, Melbourne 1880. L. még A. W. Howitt: Further Note on the Australian; Class Systems, a Journal of the Anthropological Institute-ban, 1889., 18. köt, 31. old., amelyben kimutatja ezen szervezetek nagy elterjedését Ausztráliában.

⁸⁴ The Folklore, Manners etc. of Australian Aborigines, Adelaide 1879., 11. old.

⁸⁵ Greys Journals of Two Expeditions of Discovery in North-west and Western Australia, London, 1841, II. kötet, 237., 298. old.

antropológiai társaság kérdéseire adott Lumholtz misszionárius, aki Nordqueenslandban élt.⁸⁰

„A barátság érzelme ismeretes előttük és erősen ki is van fejlődve. A gyöngéket rendszerint támogatják, a betegeket nagyon gondosan ápolják, sohasem hagyják el és sohasem Ölik meg őket. Ezek a törzsek emberevők, de nagyon ritkán eszik meg a saját törzsükhöz tartozót (úgy vélem, csak akkor, ha vallásos áldozatról van szó), hanem csak idegeneket esznek meg. A szülők szeretik gyermekeiket, játszanak velük és gyöngédek hozzájuk. Gyermekeket csak közös megegyezéssel ölnek meg. Az aggokkal jól bánnak, nem ölik meg őket. A házasság poligám. A törzsön belül kitört viszályt párbajjal intézik el, fakardokkal és pajzsokkal. Rabszolgáik nincsenek, nincs mezőgazdaságuk, nem készítenek; cserépfazekakat, nincs ruhájuk, csak az asszonyok viselnek néha kötényt. A klán kétszáz egyénből áll, akiket négy férfi és négy nőosztályra osztanak, a házasság csak az osztályok között van megengedve, de sohasem a nemzetségen belül.”

Az itt leírt népekkel közel rokon pápuákról ugyanezt tanúsítja G. L. Bink, aki 1871-től 1883-ig tartózkodott Új-Guineában, főként a Geelwink-öbölben. Ugyanazokra a kérdésekre a következő választ adta:⁸⁷

„Szeretik a társaságot, vidámak és sokat nevetnek. Inkább félénkek mint bátrak. A barátság aránylag erős a különböző törzsekhez tartozó egyének között és még erősebb a törzsön belül. Gyakran kifizeti barátjának az adósságát is, amikor is kikötik, hogy a kölcsönt kamat nélkül fogja a kölcsönző gyermekeinek visszafizetni. A betegeket és aggokat ápolják, az öregeket sohasem hagyják el és sohasem ölik meg, hacsak nem rabszolgáról van szó, aki hosszú időn át volt beteg. A hadifoglyokat néha megeszik. A gyermekeket nagyon szeretik és gyöngéden bánnak velük. Az öreg és gyöngé hadifoglyokat megölik, a többieket rabszolgául eladják. Nincs vallásuk, nincsenek isteneik, bálványaik, nincs semmiféle kormányuk: a családban legöregebb férfi a bíró. Házasságtörés esetén bírságot kell fizetni, a bírság egy része a közösségé. A föld köztulajdon, de a termés azé, aki vetette. Fazekakat tudnak készíteni és ismerik a csereskereskedést, amikor is az a szokás, hogy a kereskedő odaadja neki az árukat, mire ők bemennek a házaikba, és elhosszabbítják az ő hazai termékeiket, amelyeket a kereskedő cserébe kivan; ha nem tud-

⁸⁶ Bulletin de la Société d'Anthropologie, XI. kötet. 652. old.
A feleleteket rövidítve adom.

⁸⁷ Bulletin de la Société d'Anthropologie, XI. kötet, 386. old.

ják előteremteni, visszaadják az európai árukat.⁸⁸ Fejvadászok: ez a vérbosszú módja. Néha, mondja Finch, az ügyet a rajah elé viszik Namototte-ba, aki pénzbírsággal intézi el.”

A pápuák nagyon jóindulatnak, ha jól bánnak velük. Miklucho-Maclay egyetlen ember kíséretében kötött ki Új-Guinea keleti partján és két évig élt olyan törzsek között, amelyek állítólag emberevők és nagy sajnálkozva hagyta el őket; azután mégegyszer visszatért, még egy évig lakott közöttük és sohasem panaszkodhatott a legkisebb kellemetlenségről sem. Az elve azonban az volt, hogy soha, semmiféle ürügy alatt nem mondott valótlanságot vagy nem ígért meg olyasvalamit, amit nem tudott megtartani. Ezek a nyomorult teremtések, akik még tüzet sem tudnak gyújtani, úgy hogy gondosan őrzik kunyhóikban, hogy ki ne aludjon, primitív kommunizmusban élnek minden főnök nélkül és falvaikban nincs említésreméltó veszekedés. Közösen dolgoznak éppen csak annyit, hogy meglegyen a mindennapi kenyerek, gyermekeiket együttesen nevelik föl és az esti órákban tőlük telhetőleg kacéran felöltöznek és táncolnak. Mint minden vad nép, ők is szeretnek táncolni. Minden faluban van *barla*, vagy *balai* – *hosszú ház* – a nőtlen férfiak számára, társas összejövetelekre és a közös ügyek megbeszélésére –, ismét olyan vonás, amelyet megtalálunk a Csendes-óceán szigeteinek legtöbb lakójánál, az eszkimóknál, az indiánoknál stb. A falvak csoportjai jó viszonyban élnek és testületileg látogatják meg egymást.

Szerencsétlenségre nem ritka a vizálykodás, de nem a „terület túlnépesedése” vagy az „erős versengés” következtében, vagy a kereskedők századának hasonló találmányai miatt, hanem főként babonákból kifolyólag. Ha valaki megbetegszik, összeülnek a barátok és rokonok és gondosan megvizsgálják, ki okozhatta a betegséget. Megfontolás tárgyává teszik az összes ellenségeket, mindegyik elmondja a saját kis veszekedéseit, míg végre megtalálják az igazi okot. Ha a közeli faluból való ellenség idézte elő a betegséget, elhatározzák a háborút ez ellen a falu ellen. Ezért aztán a vizálykodások elég gyakoriak még a parti falvak között is, nem is említve a kannibál hegyi lakókat, akiket valóságos varázslóknak és ellenségeknek tekintenek, pedig közelebbi megfigyelésnél kitudnik, hogy ezek is csak olyan emberek, mint tengerparti szomszédaik.⁸⁹

Sok jellemző vonást lehetne még megemlíteni arról a har-

⁸⁸ Ugyanez a szokás uralkodik a Kaiman Bay pápuáinál is, akik híresek becsületességükről. „Nem fordul elő, hogy egy pánuu ígérte meg' ne tartsa”, mondja Finch Neuguinea und seine Bewohner, Bremen 1865 című művében, 829. old.

⁸⁹ Az Orosz Földrajzi Társaság izvesztíája, 1880., 161. és köv. old. Kevés útleírás ad jobb betekintést a vadak mindennapi életének kis apróságai, mint ezek a kivonatok Maklay Naplójából.

móniáról, amely a Csendes-óceán szigetein a polinéziai falvakban uralkodik. Ezek azonban már magasabb kultúrfokon állnak. Azért a további példákat északon fogjuk keresni. Mielőtt azonban elhagynám a déli féltekét, meg kell említenem, hogy még a tűzföldiek is, akik azelőtt oly rossz hírben állottak, ma már kedvezőbb színben tűnnek föl, mióta jobban ismerjük őket. Francia hittérítők, akik közöttük laktak, „nem panaszkodtak egyetlen rossz indulatra valló cselekedetről sem”. Klánjaikban, amelyek 120-150 emberből állanak, ugyanaz a primitív kommunizmus uralkodik, mint a pápuáknál; mindent megosztanak és nagyon jól bánnak az aggokkal. Ezek között a törzsek között is többnyire béke uralkodik.⁹⁰

Az eszkimók és legközelebbi rokonaik, a thlinketek, kolo-sok és aleuták szolgáltaják a legjobb példáját annak, hogy milyen volt az ember a jégkorszakban. Szerszámaik alig különböznek a kőkorszak emberének első szerszámaiktól és egyes törzsei még nem ismerik a halászatot: a halakat egyszerűen szigonnyal nyársalják föl.⁹¹ A vas használatát már ismerik, de csak az európaiaktól kapják, vagy pedig megfeneklett hajókon találják. Társadalmi szervezetük nagyon kezdetleges, habár a *közös házasság* állapotán már túl vannak. Családokban élnek, de a családi köteleket gyakran fölbontják; gyakran kicserélik a férjeket és feleségeket.⁹² A családok azonban klánokban maradnak együtt és vajjon lehetne ez másképpen? Hogyan tudnák megvívni a létért való nehéz küzdelmet, ha nem egyesítenék erőiket? Ezt teszik is és a törzsi kötelék a legszorosabb ott, ahol a létért való küzdelem a legkeményebb, vagyis északi Grönlandban. A *hosszú ház* rendes tartózkodási helyük és rendszerint több család lakik benne, amelyek rongyos bőrből készített falakkal vannak elválasztva; elől közös folyosó van. A ház gyakran keresztalaku és ebben az esetben középtűt közös tüzet táplálnak. A német expedíció, amely egész telet töltött egy ilyen hosszú ház közvetlen közelében, megállapíthatta, hogy „a békét nem zavarta viszály, sohasem volt veszekedés ennek a szűk helynek a használatáért” egész télen át. „A szitkozódást, sőt a barátságtalan szavak használatát is illetlenségnek tekintik, ha csak nem a hivatalos perrend formájában történik, vagyis sajtáságos ének¹ alakjában”.⁹³ A szo-

⁹⁰ L. F. Martial: Mission Scientifique au Cap Horn, Paris 1883., I. köt. 183–201. old.

⁹¹ Holm kapitány expedíciója Keletgrönlandba.

⁹² Ausztráliában megfigyelték, hogy egész klánok kicserélték asszonyaikat, hogy valamely szerencsétlenséget elkerüljenek. (Post: Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechts, 1890., 342. old.). Az ő specifikumuk a fenyegető veszéllyel szemben az erősebb atyafíú összetartás.

⁹³ Dr. H. Rink: Die Stämme der Eskimos, 26. old. (Meddelelser om Grönland, XL kötet, 1887.)

ros együttlakás és a kölcsönös függőség elegendő volt arra, hogy századokon át főtartsa a közérdek tiszteletét, ami jellemző az eszkimók életére. Még az eszkimók nagyobb községeiben is „a közvélemény az egyetlen törvényszék, amennyiben a büntetés általában abból áll, hogy a bűnösöket a nép szeme láttára megszégyenítik.”⁹⁴

Az eszkimók élete kommunizmuson alapszik. Amit vadászattal vagy halászattal szereznek, az a kláné. Több törzsből azonban, különösen nyugaton, a dánok hatása alatt intézményeikbe befészkelte magát a magántulajdon. Az eszkimók azonban eredeti módon előzik meg azokat a bajokat, amelyek a gazdagság személyes fölhalmozódásából keletkeznek és amelyek mihamar szétrombolnák törzseik egységét. Ha valaki meggazdagodott, nagy ünnepélyre hívja össze klánjának népét és bőséges lakoma után egész vagyonát szétosztja közöttük. A Yukon folyónál látott Dall egy aleuta családot, amely így módon tíz puskát, tíz teljes prémruhát, 200 gyöngysort, számos takarót, tíz farkasbőrt, 200 hód- és 500 cobolyprémet osztott szét. Azután levetették ünneplő ruháikat, azt is elajándékozták, rongyos bőröket öltöttek föl és néhány szót intéztek rokonaikhoz, hogy ők ugyan most szegényebbek mint bármelyikük, de ehelyett megnyerték barátságukat.⁹⁵ Úgy látszik, hogy a vagyon szétosztása az eszkimóknak rendes szokásuk és bizonyos évszakban történik, miután kiállítás rendeztek a lefolyt év szerzeményeiből.⁹⁶ Véleményem szerint ez a szétosztás nagyon régi intézményre vezethető vissza, amely időbelileg összeesik az első személyes gazdagság keletkezésével; ez volt az az eszköz, amellyel helyreállították a klán tagjai közt az egyenlőséget, ha ezt egyesek meggazdagodása megzavarta. Ennek a régi szokásnak maradványa a földnek időközönként való újra elosztása és az adósságok elengedése, ami a történelmi

⁹⁴ Dr. Kink i. m. 24. old. Európaiak, akik a római jog tiszteletében nőttek föl, ritkán tudják megérteni az állam tekintélyének ezt a hatalmát. „Valóban”, írja dr. Rink, „nem kivétel, hanem szabály, hogy fehérek, akik tíz vagy húsz évig laktak az eszkimók közt, visszatérnek anélkül, hogy valami újat tudnának hozzáfűzni hagyományos eszméikhez, amelyeken az ő társadalmi fölfogásuk nyugszik. A fehér ember, akár misszionárius, akár kereskedő, megmarad mereven és határozottan dogmatikus meggyőződésétől, hogy a legközönségebb európai jobb, mint a legkiválóbb bennszülött”. Die Stämme der Eskimos, 3.1. old.

⁹⁵ Dall: Alaska and its Resources, Cambridge, U. S. 1870.

⁹⁶ Dall Alaskában látta, Jakobsen Igáitokban a Behring-szoros közelében. Gilbert Sproat megemlíti a Vancouver-indiánoknál és dr. Rink, aki a fentebb említett periodikus kiállításokat említi, hozzáfűzi: „A személyes vagyon gyűjtésének legfőbb haszna abban van, hogy *periodikusan* szétosztják”. Megemlíti (i. m. 31. old.) „a magántulajdon ugyanezen célból való szétrombolását” (az egyenlőség főtartása céljából.)

időkben oly sok különböző fajnál történt meg (szemíták, árják, stb.). Ugyancsak ez az eredete annak a szokásnak, amelyet minden kezdetleges fajnál megtalálunk, hogy mindent, ami a halott személyes tulajdona volt, vagy elégettek a halottal együtt, vagy a sírján megsemmisítettek. És csakugyan, amíg mindent elégettek vagy a síron összetörtek, ami a halott, *személyes* tulajdona volt, abból, ami a törzssel közös tulajdon volt, mint a közösség csónakjait vagy halász-szerszámaikat, semmit sem pusztítottak el. Az elpusztítás csak a személyes tulajdonra vonatkozik. Később ez a szokás vallásos szertartássá válik: misztikus jelentőséget nyer és vallási paranccsá lesz, mihelyt a közvélemény nem elég erős, hogy kikényszerítse ennek a szokásnak általános elismerését. Végül a szokás átalakul: \T[†]agy úgy, hogy csak az elhunyt tulajdonának az ábrázolásait égetik el (mint Kínában), vagy úgy, hogy a tulajdont elviszik ugyan a sírhoz, de a temetési szertartás után megint hazaviszik – ezt az-európaiak még ma is megteszik a halott kardjával, rendjeleivel stb.⁹⁷

Sokat írtak már az eszkimók törzsi erkölcsének fejlettségéről. De azért a következő megjegyzések az aleuták erkölcséről – akik az eszkimók közeli rokonai – a vadak morálját általában jobban fogják szemléltetni. Nagyon jelentékeny ember, Venjaminoff orosz térítő írta ezeket, aki tíz évig élt az aleuták között. Lehetőleg saját szavait fogom használni:

Fő jellemvonásuk – írja – kitartás és állhatatosság. Ez egyszerűen óriási. Nemcsak minden reggel megfürödnek a jég-hideg tengerben és meztelenül állnak a parton és szívják be a hideg levegőt, hanem kitartásuk még kemény munka és elégtelen táplálék mellett is minden képzelhető fölülmúl. Ha állandóan szűken van az élelmiszer, az aleuta elsősorban gyermekeiről gondoskodik, mindent nekik ad, amije csak van, ő maga koplal. Nem tolvajok, ezt már észrevették az első orosz bevándorlók is. Nem mintha soha sem lopnának. Minden aleuta beösméri, hogy alkalomadtán elloptott valamit; de mindig csak valami csekélységről van szó, az egész inkább gyerekesség. A szülők ragaszkodása a gyermekhez megható, habár sohasem nyilvánul szavakban vagy gyöngéd viselkedésben. Az aleutát nehéz rábírní, hogy valamit megígérjen, de ha egyszer valamit megígért, akkor azt meg is tartja, bármi történjék is. (Egy aleuta szárított halakat ajándékozott Venjaminoffnak, de az elutazás sietségében a parton felejtették. Az aleuta hazavitte magával. A legközelebbi alkalom, amikor a misszió-állomásra küldhette, januárban volt; novemberben és decemberben az aleuták telepén nagyon fogytán volt a táplálék, de azért ezeket a halakat az éhező emberek nem érintették meg és januárban

⁹⁷ L. VIII. Függelék.

elküldték rendeltetési helyére.) Morálkódexük nagyon különféle és nagyon szigorú. Szégyennek tartják, ha valaki fél a kikerülhetetlen haláltól; ha az ellenségtől kegyelmet kér; ha meghal, mielőtt egyetlen ellenséget megölt volna; ha rajtakapják a lopáson; ha a csónakkal a kikötőben fölfordul; ha fél viharos időben tengerre menni; ha hosszú utón, társaságban elsőnek gyengül el a táplálék hiánya miatt; kapzsinak mutatkozik a zsákmány szétosztásánál, amikor is megszégyenítésül mindenki odaadja a maga részét a kapzsinak; ha elárulja a közösség titkát a feleségének; ha ketten mennek vadászatra és az egyik nem ajánlja föl a szebb vadat társának; ha saját cselekedeteivel dicsekszik, különösen ha azok költöttek; ha valakit megvetően becsmérel. Szégyen koldulni, a feleséghez idegenek jelenlétében gyöngédnek lenni és táncolni vele, személyesen kereskedni: az eladást mindig harmadik személy közvetíti, aki az árat is meghatározza. Az asszonyra szégyen, ha nem tud varni és táncolni, ha idegenek jelenlétében férjéhez vagy gyermekeihez gyöngéd, vagy csak beszél is férjével.⁹⁸

Ez az aleuták erkölce, amelyet mondáik és a legendáik kapcsán még tovább is lehetne követni. Hozzá kell még tennünk, hogy amikor Venjaminoff ezeket írta (1840-ben), a 60.000 főnyi lakosság között az utolsó században egyetlen gyilkosság történt és 1800 aleuta között az utolsó negyven év folyamán a közös jog ellen elkövetett egyetlen vétség sem vált ismeretessé. És ez nem is meglepő, ha meggondoljuk, hogy az aleuták között a szitkozódás, becsmélés és a durva szavak használata teljesen ismeretlen. Még a gyerekek sem veszekednek és nem szidják egymást. Legföljebb annyit mondanak: „a te anyád nem tud varni”, vagy „az apád vak az egyik szemére.”⁹⁹

Vannak azonban a vademberek életében olyan vonások is, amelyek az európai ember szemében rejtélyesek. A kezdetleges embereket betöltő törzsi szolidaritást és jószívűséget számtalan megbízható tanú igazolja. És mégis kétségtelen, hogy ugyanezek a vadak megölik egymást és gyermekeiket, bizonyos ese-

⁹⁸ Venjaminoff: Érdekes adatok Unalaska-kerületből (oroszul), három köt, Szt. Pétervár, 1840. Ezen műből kivonatok jelentek meg Dall Alaska-jában. Az ausztrálieiak erkölcsének hasonló leírását l. Nature, XIII., 639. old.

⁹⁹ Nagyon érdekes, hogy több író (Middendorff, Schreier, O. Finsch) az osztyákokat és a szamojédeket majdnem ugyanazon szavakkal írja le. Viszályaik alig említésre méltók, még ha részek is. „A Tundrákon száz év óta egyetlen egy gyilkosságot követtek el”; „gyermekeik egymással sohasem veszekednek”; „akármint a Tundrában lehet hagyni éveket, még élelmiszert és pálinkát is, senki sem fog hozzányúlni” stb.; Gilbert Sproat „sohasem látott két józan bennszülöttet harcolni a Vancouver-szigeteken élő Ahti indiánok között. „A veszekedés is ritka gyermekeik között” (Rink i. m.) stb.

tekben elhagyják az aggodat és a vérbosszú szabályainak szigorúan engedelmeskednek. Meg kell tehát magyarázni, hogyan lehetségesek egymás mellett ilyen különböző tények, amelyek az európai ember szemében annyira ellentmondók. Az imént említettem, mint koplal az aleuta napokon és heteiken át és mindent gyermekének ad, ami csak megehető; mint lesz a busmann anyja rabszolgává, hogy követhesse gyermekét és oldalakat lehetne megtölteni a szülők és gyermekek között uralkodó, valóban *gyöngéd* viszony leírásával. Az utazók állandóan erről beszélnek. Olvashatjuk, mily mély az anyai szeretet, mint fut az atya az erdön keresztül, vállán gyermekével, akit a kígyó mart meg; egy térítő elbeszéli a szülők kétségbeesését gyermekük elvesztésénél, akit néhány évvel azelőtt ő maga mentett meg attól, hogy születésekor föláldozzák; olvassuk, hogy a *vad* anyák gyermekeiket rendszerint négyéves korukig szoptatják és hogy az Új-Hebridákon a különösen szeretett gyermek elvesztésénél az anya vagy a néni meg akarják magukat ölni, hogy a gyermeket a másvilágon is oltalmazhassák.¹⁰⁰ És így tovább.

Hasonló tényeket oly nagy tömegben jegyeztek föl, hogy ha azt látjuk, hogy ugyanezek a gyöngéd szülők néha megölik az újszülötteket, kénytelenek vagyunk fölteni, hogy ez a szokás eredetileg a végső szükség nyomása alatt keletkezett – bármilyen formákat öltött is később –, mintegy kötelezettség volt a törzs iránt és eszköz, hogy legalább a már növekvő gyermekeket fölnevelhessék. A vademberek rendszerint nem szaporodnak „korlátlanul”, amint azt néhány angol író állítja. Éppen ellenkezőleg, minden lehető eszközt fölhasználnak, hogy csökkentség a születések számát. Egész sereg megszorítás, amelyek az európaiak szemében kétségtelenül túlzottaknak tűnnek föl, szolgálja ezt a célt és ezeket szigorúan betartják. A kezdetleges népek még sem tudják minden gyermeküket fölnevelni. De azért megfigyelték, hogy mihelyt sikerül fölszaporítani a rendes táplálékmenyiséget, a gyermekülést azonnal beszüntetik. Ennek a rendelkezésnek a szülők csak nagynehezen engedelmeskednek és ha valami módon lehetséges, mindent elkövetnek, csakhogy megmentsek az újszülöttet. Mint Elisée Reclus barátom oly helyesen hangsúlyozta,¹⁰¹ szerencsés és szerencsétlen születésnapokat találnak ki és megkímélik azokat a gyermekeket, akik szerencsés napokon születtek, megkísérlik, hogy az ítéletet néhány órával elodázzák és azután azt mondhassák, hogy ha a gyermek már egy napig élt, joga van az egész életre is.¹⁰² Ha az erdőből jönnek, hallják a kicsinyek sírását és azt

¹⁰⁰ Gill idézi Gerland és Waitz Anthropológiájában V. 641. old. L. még a 636–640. old., ahol a szülő- és gyermekszeretet sok esete van idézve.

¹⁰¹ Les Primitifs, Paris.

¹⁰² Gerland i. m. V., 636. old.

állítják, hogy ez szerencsétlenséget jelent a törzsre és mivel nincsenek csecsemőnevelő intézeteik és angyalcsinálók, hogy megszabadulhassanak a gyermekektől, mindenki visszaretten a kegyetlen Ítélet végrehajtásától; inkább kiteszik a gyermeket az erdőben, semhogy erőszakosan megölnék. A g-nyermekeölés szokását nem a kegyetlenség, hanem a tudatlanság tartja fenn és helyesebben tennék a térítők, ha erkölcsprédikációk helyett követnék Venjaminoff példáját, aki még vénségében is végigjárta egy rongyos csolnokon az Ohocki-tengert vagy pedig kutyáktól vont szánon utazott a csukcsokhoz és ellátta őket kenyérral és halászszerzőmokkal. Ily módon csakugyan véget vetett a gyermekülésnek.

Ugyanígy kell fölfogni azt a szokást is, amelyet a felületes megfigyelők apagyilkosságnak írnak le. Már az imént láttuk, hogy az öregek elhagyásának szokása nem olyan nagyon elterjedt, mint azt néhány író állította. Nagyon túlozták ennek a jelentőségét, de időnként mégis csaknem minden vad népnél előfordul. Ezekben az esetekben az eredete ugyanott keresendő, ahol a gyermekölés szokásának keletkezését találtuk. Ha a vadember érzi, hogy törzsének terhére van, ha minden reggel a gyermekektől kell elvonni az ő táplálékát – és a gyermekek nem olyan stoikusak, mint a szülők, ők sírnak, ha éhesek – ha mindennap az ifjaknak kell őt vállukon cipelni a köves parton vagy az őserdőn át – a vadak országában nincsen betegszállító kocsik – akkor az öreg ember ismételtetni kezdi azt, amit az orosz paraszt mai napság is mond: „*Csujoi vek zajedaju, Pora na pokoj!*” (Más emberek életét élem, ideje lesz menni.) És el is megy. Azt teszi, amit ilyen esetben a katona szokott tenni. Ha szakaszának menekülése a további előhaladástól függ és ő nem bír tovább menni és tudja, hogy meghal, ha visszamarad, akkor a katona megkéri legjobb barátját, hogy tegye meg neki az utolsó szolgálatot, mielőtt a tábort elhagyja. És a bajtárs reszkető kezekkel lövi le bajtársát. Ezt teszik a vadak is. Az öreg ember maga akar meghalni, ragaszkodik ehhez a legutolsó kötelességéhez a törzssel szemben és követeli a törzs beleegyezését, maga ássa meg sírját és meghívja rokonait az utolsó búcsúlakomára. Az apja is ezt tette, most őrajta van a sor. Nagy szeretettel búcsúzik el rokonaitól. A vadember úgy tekint a halált, mint a törzssel szemben való kötelességeinek egy részét és tiltakozik az ellen, hogy megmentésék (mint Moffat említi), úgy hogy az a nő, akit férje sírján akartak fölálodni és akit a térítők megmentettek és más szigetre vittek át, éjjel elszökött, átúszott egy széles tengerszoroson és elérte újra a törzset, hogy meghalhasson a férje sírján.¹⁰³ A halál náluk vallásos ügyé lett. Csakhogy a vadaknak rendszerint nagyon ellenzenyes, hogy valakit máshol, mint csatában öljenek meg,

¹⁰³ Erskine, id. Gerland és Waitz Anthropológiájában V. 640. old.

úgy hogy egyik sem akarja magára vállalni a vérontást. Ezért mindenféle mesterkedéshez fordulnak, amit azután oly hamisan magyaráztak. Legtöbbszörre az öreg embert egyedül hagyják az erdőben miután több táplálékot adtak át neki, mint amennyi a reá eső rész volna. Így tettek az északsarki expedíciók is, mikor beteg társukat nem tudták már tovább cipelni. „Élj még néhány napig, talán mégis jön valami váratlan segítség!”

A nyugateurópai tudósok egyáltalában nem tudják, mit kezdjenek ezekkel a tényekkel; nem tudják összhangba hozni a törzsi erkölcs magas fejlettségével és inkább kétségbevonják teljesen megbízható megfigyelők pontosságát, semhogy megkísérelnék magyarázatát „adni a tények egymás mellett föllépő két sorozatának: a törzsi erkölcs magas fejlettségének és egy időben a szülők elhagyásának és a gyermekgyilkosságnak. Ha azonban ugyanez az európai elbeszelné egy vadembernek, hogy vannak olyan emberek, akik nagyon szeretetreméltók és nagyon szeretik gyermekeiket és olyan érzékenyek, hogy sírva fakadnak, ha a színházban valami szerencsétlenséget játszanak és ugyanezek az érzékeny emberek Európában egy puskalövésnyire élnek olyan odúktól, amelyekben a gyermekek a táplálék hiánya miatt tönkremennek – akkor a vadember sem értené meg őket. Sohasem felejttem el, hogy hiába igyekeztem tunguz barátainak megmagyarázni magántulajdonra alapított kultúránkat, nem tudták fölfogni és a legkalandosabb föltevéssekkel igyekeztek megérteni. Az a vadember, aki a törzsi szolidaritás gondolatában nőtt föl, éppen úgy nem tudja megérteni az *erkölcsös* európaiat, aki semmit sem tud erről a szolidaritásról, mint ahogy az átlagos európai is képtelen megérteni a vadembert. De hogyha ez a tudós ott élt volna az éhhalál küszöbén álló törzs között, amikor az egész törzsnek nincsen annyi tápláléka, amennyi egyetlen embernek egy napra szükséges, akkor bizonyára megértené indító okaikat. Így talán megértené a vadember is, ha közöttünk élt és a mi nevelésünkben részesült volna, megértené az európaiak közömbösségét szomszédai iránt és a mi *bizottságainkat* az angyalcsinálás meggátlására. „A kőház kőszívűvé tesz” mondja az orosz paraszt. Hátha még kőházban élt volna.

Ugyanilyen megjegyzéseket kell tennünk az emberevésre is. Ha figyelembe vesszük azokat a tényeket, amelyek a párisi antropológiai társaságban erről a tárgyról tartott vitában napfényre kerültek és azokat, amelyeket a vademberekről szóló irodalomban szétszórtan oly nagy számban találunk, akkor el kell ismernünk, hogy ez a szokás is csak a legvégső szükségben keletkezett és hogy csak a babonás hit és a vallás fejlesztette ki annyira, amint az a Fidsi-szigeteken vagy Mexikóban szokásban volt. Tény, hogy még mai napság is kerülnek vademberek

olyan helyzetbe, hogy kénytelenek rothadásba ment dögökkel táplálkozni és a legnagyobb ínség idején egyesek kénytelenek voltak járványos betegségben elhalt egyének hulláját kiásva és megenni. Mindezek kétségtelen tények. Ha már most elképzeljük, hogy milyen helyzetben voltak az emberek a jégkorszak alatt, hideg és nedves klímában, amikor csak kevés növényi táplálék állott rendelkezésre; ha tekintetbe vesszük, hogy mi csoda rettenetes pusztításokat visz véghez mai nap is a skorbut a rosszul táplált bennszülöttek között és ha tudjuk, hogy az egyetlen erősítőszert, amit ismernek, a vér és a friss hús, akkor be fogjuk látni, hogy az ember, aki azelőtt magvakból táplálkozott, a jégkorszak alatt húsevő állattá lett. Ez alatt az idő alatt talált ugyan elég vadat, de a vad a sarkvidéken gyakran vándorol és néha elhagy egy-egy területet évek hosszú sorára. Ilyen esetekben eltűnt az utolsó táplálék is. Ilyen súlyos megpróbáltatások idején az európaiak is a kannibálizmushoz folyamodtak és így tettek a vademberek is. Mai napság is elfogyasztják néha saját halottaikat, abban az időben bizonyára azokat ették meg, akik különben is közel voltak a halálhoz. Az öreg emberek azzal a meggyőződéssel haltak meg, hogy még halálukkal is szolgálatot tesznek a törzsnek. Ezért tekintik egyes törzsek a kannibálizmust isteni eredetűnek, amit valami égi követ parancsolt meg. Később, amikor már nem volt szükséges, mint babona maradt fenn. Az ellenséget meg kellett enni, hogy örököljék a bátorságát; később már csak az ellenség szemét vagy szivét ették meg; más törzsekben, amelyeknek nagy papuságuk és kifejlett mitológiájuk volt, rossz szellemeket találtak ki, amelyek embervérre szomjaztak és a papok útján emberáldozatokat követeltek. Ebben a vallásos időszakban találjuk a kannibálizmus legborzalmasabb vonásait. Ismeretes példa, hogy Mexikóban és a Fidzsi-szigeteken, ahol az uralkodó megehetett bármelyik alattvalóját, szintén hatalmas papi osztály, bonyolódott teológia¹⁰⁴ és tökéletesen kifejlődött autokrácia volt. A kannibálizmus tehát eleinte a szükségből származott, de később vallásos berendezéssé lett és ebben a formában maradt meg hosszú időn át, amikor már régen eltűnt mindazoknál a törzseknél, amelyek valaha ugyan gyakorolták, de később nem érték el a teokratikus fejlődési fokot. Ugyanezt kell megjegyezni a gyermekgyilkosságra és a szülők elhagyására is. Egyes esetekben ezek is fennmaradtak, mint a régi idők emlékei, mint az őskornak vallásos kegyelettel megőrzött tradíciói.

Végül meg kell említenem még egy más szokást is, amely szintén sok helytelen következtetésre adott okot: a vérbosszút. A vademberek mind azt tartják, hogy a kiontott vért vérrel kell megbosszulni. Ha valakit megöltek, a gyilkosnak meg kell hal-

¹⁰⁴ W. T. Pritchard: Polynesian Reminiscences, London, 1866, 363. old.

nia, ha valakit megsebesítettek, a támadó vérenek kell folynia. Ez alól a szabály alól nincs kivétel, még az állatokkal szemben sem s ezért a faluba visszatérő vadász vérenek is folyni kell, ha kiontotta egy állat véréit. Ez a vademberek fogalma az igazságról – és ez a fogalom Nyugateurópában a gyilkosság tekintetében ma is uralkodik. Ha a sértett és a sértő ugyanahhoz a törzshöz tartozik, akkor a törzs és a sértett intézik el az ügyet.¹⁰⁵ De ha a sértő más törzshöz tartozik és ez a törzs egy vagy más okból a kártérítést megtagadja, akkor a megsértett törzs maga áll bosszút. Primitív népek mindenkinek a cselekedetét a törzs ügyének tekintik, olyannyira, hogy könnyen felelőssé teszik a törzset bármely tagjának a cselekedetéért is. Ezért tehát bosszút lehet állani a vétkes rokonain, vagy klánjának bármely tagján.¹⁰⁶ Ilyenkor könnyen megtörténhet, hogy a visszafizetés több, mint amennyi a sértés volt. Talán meg is ölik a bűnöst, pedig csak meg akarták sebezni vagy pedig veszélyesebben sebzik meg, mint akarták és ez az új viszály magva lesz, úgy hogy a kezdetleges törvényhozóknak meg kellett állapítani a bosszú korlátait: szemet szemért, fogat fogért, vért véreért.¹⁰⁷ Említésre méltó, hogy a legtöbb kezdetleges népnél ezek a viszályok korántsem olyan gyakoriak, mint azt várnók, habár egyes népfajoknál abnormisan gyakorivá lehetnek, különösen hegyi lakók között, akiket idegen benyomulók szorítottak a hegyek közé. Ilyenek a Kaukázus, de különösen Borneo hegyi lakói, a dajakok. A dajakoknál – írták nemrég – a dolog odafejlődött, hogy a fiatal ember nem házasodhatik és nem nyilváníthatják nagykorúnak, míg meg nem szerezte egy ellenség fejét.

¹⁰⁵ Említésre méltó azonban, hogy halálos ítéletnél senki sem akarja magára vállalni a végrehajtását. Mindenki dob egy követ, vagy rácsap a fejszéjével, de gondosan kerüli mindegyik, hogy ő adja a halálos csapást. Egy későbbi fejlődési fokon a pap szúrja le az áldozatot egy szentelt késsel. Még később a király végzi, míg végül a civilizáció föltalálja a hóhért. L. Bastian erre vonatkozó mély megjegyzését: *Der Mensch in der Geschichte*, III, *Die Blutrache*, 1-36. old. Ezen törzsszokás egyik maradványa, amint Professor E. Nys nekem mondta, fönmaradt a mi korunkig a katonai kivégzésben. A tizenkilencedik század közepén szokás volt, hogy azon tizenkét katona fegyvere közül, akik az áldozat agyonlövésére ki voltak rendelve, tizenegyet éles, egyet pedig vaktölténnyel töltöttek meg. Mivel a katonák nem tudták, kinél van a vaktöltény, mindegyik azzal vigasztalhatta fölzigatott lelkiismeretét, hogy azt gondolta, nem ő a gyilkos.

¹⁰⁶ Afrikában és másutt is elterjedt szokás, hogy ha valahol lopás történt, a szomszédos klán a lopott tárgy ellenértékét odaadja és azután maga kutatja a tolvajt. A. H. Post: *Afrikanische Jurisprudenz*, Leipzig 1887, I. köt. 77. old.

¹⁰⁷ L. Professor M. Kovalevszki: *Modern erkölcs és régi jog* (oroszul), Moszkva 1886, II. köt. Ez a munka ezekről a dolgokról sok fontos vizsgálatot tartalmaz.

Ezt a borzasztó szokást kimerítően, ecsetelte egy nemrég megjelent angol könyv.¹⁰⁸ Úgy látszik azonban, hogy ez az állítás durva túlzás volt. Ezenkívül azonban a dajákok *fejvadászata* egészen más színben tűnik föl, lia tudjuk, hogy az állítólagos fejvadászt egyáltalában nem személyes szenvedély vezeti, őt az sarkalja, amit a torzs iránti erkölcsi kötelességének tart; éppen olyan, mint az európai bíró, aki ugyanazon hamis elv alapján: „vért véért”, az elítélt gyilkost átadja, a bakónak. Lelkiismereti furdalások gyötörnék úgy a dajákat, mint a bírót, ha a rokonszenves arra indítaná, hogy kímélje a gyilkost. Ezért a dajákat, eltekintve azoktól a gyilkosságoktól, amelyeket igazságérzetüktől vezetve követnek el, minden ismerőjük nagyon, rokonszenves népnek írja le. Így pl. Karl Bock, aki olyan borzalmasan írja le a fejvadászatot, a következőket mondja:

„Erkölcsi tekintetben a dajákat a kultúra igen magas fokára kell helyeznem ... Rablás és lopás közöttük teljesen ismeretlen. Nagyon igazságszeretők... Ha nem mindig tudtam is meg tőlük a ‚teljes igazságot‘, de legalább sohasem mondtak egyebet, mint igazat, örülnék, ha ugyanezt mondhatnám a malájokról.”

Bock tanúságát teljesen megerősíti Ida Pfeiffer. „Mondhatom – írja –, hogy nagy örömmel utazgatnék még hosszabb ideig országukban. Úgy találtam, hogy rendszerint becsületesek, jók és tartózkodók ... sokkal inkább, mint bármely más nép, amelyet ismerek.”¹⁰⁹ Stoltze csaknem ugyanezekkel a szavakkal emlékezik meg róluk. A dajákoknak rendszerint csak egy feleségük van, akivel mindig jól bánnak. Nagyon szeretik a társaságot és reggelenként az egész klán fölkerelkedik vadászatra, halászatra vagy a kert megművelésére. Falvaik nagy kunyhókból állanak, mindegyikben egy-egy tucát család lakik, vagyis néha több száz személy, akik mind békében élnek együtt. Tisztelek a feleségüket és szeretik gyermekeiket; ha valamelyikük megbetegszik, a nők sorban ápolják. Rendszerint nagyon mértékletesek az evésben és az ivásban. Ilyen a daják a mindennapi életben.

¹⁰⁸ Carl Bock: *The Head-Hunters of Borneo*, London 1881. Sir Hugh Law ellenben, aki sokáig Borneo kormányzója volt, azt írja, hogy az ebben a könyvben leírt „fejvadászat” igen túlzott. Mindent összevetve az én forrásom éppen olyan szimpatikusán beszél a dajákról, mint Ida Pfeiffer. Hozzáfűzhetem, hogy Mary Kingsley Nyugatáfrikáról szóló könyvében ugyanilyen szimpátiával ír a fanekről; akiket azelőtt mint „borzasztó emberevőket” állítottak be.

¹⁰⁹ Ida Pfeiffer: *Meine zweite Weltreise*, Wien 1856, I. köt. 11»)-és köv. old. L. még Müller und Teminich: *Holländische Besitzungen im indischen Archipelagus*, kl. Elisée Reclus a *Geograph! Universelle* XIII.

Fárasztó ismétlésekbe kellene bocsátkoznom, ha a vaduk életéből még több példát akarnék felsorolni. Bármerre megyünk, mindenütt ugyanezeket a társas erkölcsöket és a szolidaritás szellemét találjuk. És ha világosságot derítünk az elmúlt idők homályára, ugyanazt a törzsi életet látjuk, az emberek társulását, ha kezdetleges módon is, egymás kölcsönös támogatására. Éppen ezért Darwinnak tökéletesen igaza volt, amikor az emberek szociális tulajdonságában látta a tovább fejlődés legfőbb tényezőjét és Darwin népszerűsítő tanítványainak egyáltalában nincsen igazuk, lia az ellenkezőt állítják.

„Az ember csekély erejét és gyorsaságát – írja –, a természetadta fegyverek hiányát stb., bőven ellensúlyozzák szellemi tulajdonságai (amelyek, mint azt más helyen megjegyezte, főként vagy talán kizárólag is a közösség jóvoltáért keletkeztek) és másodsor *szociális tulajdonságai*, amelyek arra vezették, hogy embertársait segítse és tőlük segítséget fogadjon el.”¹¹⁰

A múlt században a *vadembert* és az ő *természetes életét* nagyon idealizálták. Ma már azonban nagyon sok tudós esett az ellenkező végletbe, különösen azóta, amióta némelyek, hogy az ember származását az állatoktól bebizonyítsák, a vadembereket mindenféle állati tulajdonságokkal ruházták föl, mivel az állati élet szociális oldalát nem ismerték. Világos, hogy ez a túlzás még sokkal tudománytalanabb, mint Rousseau idealizálása. A vadember nem mintaképe az erénynek, de nem mintaképe a *vadságnak* sem. Van azonban a kezdetleges embernek egy olyan tulajdonsága, amelyet éppen a létért való kemény küzdelem fejlesztett ki és tartott fenn: – a saját létét azonosítja a törzs létével és e nélkül a tulajdonság nélkül az emberi ség nem érte volna el fejlődésének mai fokát.

Amint már említettük, a kezdetleges népek annyira azonosítják életüket a törzs életével, hogy legjelentéktelenebb cselekedetük is a törzs ügyévé lesz. Viselkedésüket a leiratlan illemszabályok hosszú sorozata befolyásolja, amelyek közös tapasztalataik eredményei, arról, amit jónak és rossznak tartanak, vagyis ami káros vagy hasznos a saját törzsükre. Természetes, hogy azok a megfontolások, amelyekre illemszabályaikat fölépítik, gyakran tökéletes képtelenségek. Sok a babonában gyökerezik és általában a vadember mindenben, amit tesz, csak cselekedetének közvetlen eredményeit veszi tekintetbe; nem látja előre a közvetett és távolabbi következményeket. A vadember azonban engedelmeskedik a saját közösségi joga előírásának, legyen az bármily képtelen és bármily kényelmetlen. Vakon engedelmeskedik azoknak, még sokkal inkább, mint ahogy a civilizált ember szót fogad az írott jog szabályainak.

¹¹⁰ Az ember származása, 77. old. (magyar kiadás).

Az ő közösségi joga az ő vallása és élete szabályozója. Elméjében mindig uralkodik a klán gondolata és önmagának korlátozása vagy önfeláldozás a klán érdekében mindennapos jelenség. Ha vadember megsértette a kisebb törzsi szabályok valamelyikét, el kell szenvednie az asszonyok gúnyolódását. Ha azonban a vétség súlyosabb, akkor éjjel-nappal gyötri a félelem, hogy törzsére szerencsétlenséget idézett föl. Ha véletlenül megsebesít valakit saját törzsének tagjai közül és így elköveti a legsúlyosabb bűnt, akkor nagyon szerencsétlennek érzi magát, elmene-kül az erdőbe és kész öngyilkosságot elkövetni, ha csak a törzs föl nem oldozza azáltal, hogy valami fizikai fájdalmat okoz neki és kiont egy keveset az ő véréből is.¹¹¹ A törzsön belül minden köztulajdon, minden falatot megosztanak az összes jelenlévők között és ha a vadember egyedül van az erdőben, mielőtt hozzá-lát az evéshez, háromszor hangosan fölszólít mindenkit, aki csak a hangját hallhatja, hogy ossza meg vele edelét.¹¹²

Egyszóval, amíg az elkülönült család meg nem bontotta a törzs egységét, a törzsön belül a legfőbb törvény: „mindenki mindenkiért”. Ez a szabály azonban nem terjed ki a szomszéd klánra vagy törzsre, még ha közös védelemre szövetséget kötöttek is. Minden törzs vagy klán egy-egy elkülönült egység. A területet a különböző törzsek között nagyjából fölosztják, éppen úgy, mint az emlősök és a madarak és ezeket a határokat, a háborús idők kivételével, tiszteletben is tartják. Ha valaki a szomszéd területre lép, ki kell mutatnia, hogy nincs semmi rossz szándéka. Minél hangosabban jelenti be valaki a jövetelét, annál nagyobb bizalmat kelt és ha valaki egy házba belép, az ajtóban le kell tennie a baltáját. De azért egyetlen törzs sem köteles táplálékát megosztani más törzssel, megetheti, de nem kénytelen vele. Ezért a vadak cselekvéseit két részre oszthatjuk és ezek két különböző erkölcsi formában jelennek meg: a törzsön belül állókhoz és a törzsön kívüliekhez való viszonyban és a törzsek közötti jog, mint a mi nemzetközi jogunk, nagyon különbözik a közönséges jogtól. Ha tehát háborúra kerül a sor, esetleg a legfölháborítóbb kegyetlenségeket csodálja meg a törzs legjobban. Ez a kettős erkölcs végigvonul az emberiség egész fejlődésén és fönmaradt mind a mai napig is. Mi európaiak tettünk néhány lépést – ugyan nem túlságosan nagyokat – a kettős erkölcsi fogalom kiirtására, de azért, ha szolidaritás-ról való fogalmainkat – legalább elméletileg – bizonyos fokig ki is terjesztettük a nemzeten és részben más nemzeteken is tul, viszont a saját nemzetünkön belül, sőt a családokon belül is meglazítottuk a szolidaritás kötelékét.

Az elkülönült család föllépése a klánon belül szükségképpen

¹¹¹Bastian: Der Mensch in der Geschichte, III. 7. old. 1. még «Grey i. m. II. 238. old.

¹¹²Miklucho-Maclay i. m. Ugyanaz a szokás a hottentotáknál.

megbontja a szoros egységet. A külön család külön tulajdont jelent és vagyon fölhalmozását. Láttuk, hogyan előzik meg az eszkimók ezeket a kellemetlenségeket és nagyon érdekes az idők folyása alatt föllépő különböző berendezéseket tanulmányozni (faluközösségek, céhek stb.), amelyeknek segítségével a tömegek meg akarták óvni a törzsi egységet azokkal az erőkkel szemben, amelyek annak megsemmisítésén működtek. Másrészt a tudás minden szikrája, amely ebben a távoleső korban föllobbant, a varázslattal keverve ismét egyes egyéneknek adott hatalmat, amelyet a törzs ellen használhattak. Gondosan titokban tartották és csak beavatottaknak adták tudtul a varázslók, sámánok és papok titkos szövetségeiben, amilyeneket a vadaknál mindenütt találunk. Ugyanakkor megteremtették a hódító háborúk a katonai kasztot, amelyeknek egyesülése nagy hatalomra tett szert. Azonban az ember létezésének egyetlen korszakában sem volt a háború az élet normális állapota. Mialatt a harcosok kölcsönösen kiirtották egymást és a papok megáldották és ünnepték a mérsárlásokat, azalatt a tömegek folytatták mindennapi életüket és végezték rendes munkájukat. A kutatás legérdekesebb föladata világot vetni a tömegek életére; megmutatni az eszközöket, amelyeknek segítségével föntartották saját szociális organizációjukat, amely az egyenlőségről és a kölcsönös segítségről alkotott fogalmaikon alapult – egyszóval a közös jogot tanulmányozni, még ha az az államban a legvadabb teokráciának vagy autokráciának volt is alávetve.

IV. FEJEZET

Kölcsönös segítség a barbárok között

A népvándorlások. – Beáll az új organizáció szüksége. – A faluközösség”. – Közmunka. – Igazságszolgáltatás. – Jogviszony a törzsek között. – Bizonyítékok kortársaink életéből. – Burjátok. – Kabilok. – Kaukázusi hegyi lakók. – Afrikai törzsek.

Mindenkire, aki a primitív ember életét kutatja, nagy hatást gyakorol az a társas élet, amelyben az emberiség már fejlődésének első stádiumában élt. Az emberi társadalmak nyomait megtaláljuk úgy a legrégebb, mint az újabb kőkorszak maradványaiban és ha megfigyeljük azokat a vadembereket, akiknek élete még olyan, mint az újabb kőkorszakbeli emberé, azt találjuk, hogy ősrégi klánszervezet fűzi őket szorosán össze, amely lehetővé teszi, hogy egyesítsék gyöngye egyéni erejüket, együttesen élvezzék az életet és tovább haladjanak. Az ember nem kivétel a természetben. Ő is alá van vetve a kölcsönös segítség elvének, amely azoknak nyújtja a legtöbb kilátást az életbenmaradásra, akik a létért való küzdelemben egymást leghathatósabban támogatják. Erre az eredményre jutottunk az eddigi fejezetekben.

Amint azonban a civilizáció magasabb fokához jutunk és lapozzuk a történelmet, amely erről a fokról már tud valamilyes fölvilágosítást adni, hirtelen megdöbbennek azok a harcok és összeütközések, amelyekkel itt találkozunk. Úgy látszik, hogy a régi kötelékek teljesen szétszakadtak. Törzseket találunk, amelyek törzsek ellen harcolnak, klánok klánok ellen és egyének egyének ellen küzdenek. Az ellenséges erőknek ebből a kaotikus hajszájából az emberiség kasztokra oszolva kerül ki, despotáktól rabszolgákká igázva, államokra oszolva, amelyek mindig készek egymással háborút viselni és az emberiségnek ezzel a történelmével kezében a pesszimista filozófus diadalmasan jelenti ki, hogy a háború és elnyomás az emberi természet valódi tartalma, hogy az emberek harcias és rabló ösztöneit korlátok közé szorítani csak erős kormányzó hatalom tudja, amely kikényszeríti a békét és így alkalmat ad a kevés

nemesebbnek, hogy az emberiség számára jobb életet készítsenek elő a jövőendő időkre.

És mégis, mihelyt gondosabb vizsgálat alá vesszük az emberek mindennapi életét a történelmi időszak alatt – amint azt legújában az ősi intézmények sok kitartó kutatója tette – egyszerre egész más világításban tűnik föl. Ha figyelmen kívül hagyjuk a történetírás előítéleteit és előszeretét a történelem drámai pillanatai iránt, azt látjuk, hogy azok az okmányok, amelyeket közönségesen vizsgálat tárgyává tesznek, olyanok, hogy túlozzák a harc szerepét az ember életében és alábecsülik a békés oldalakat. A világos és napfényes napokat elveszítjük szem elől a zivatarok és orkánok között. De sőt még a mi napjainkban is ugyanebben az egyoldalúságban szenvednek azok a följegyzések, amelyeket a jövő historikusa számára újságjainkban, törvényszéki csarnokainkban, hivatalainkban, sőt regényeinkben és költeményeinkben is fölhalmozunk. Az utókornak följegyeznek minden háborút, minden ütközet, minden csatározás beható leírását, minden veszekedést, minden erőszakos cselekedetet és az egyéni szenvedés minden fajtáját, de egyetlen nyomót sem tartalmazzák a kölcsönös segítség számtalan különböző nyíl vaníliásának, amit mindenki csak személyes tapasztalataiból ismer; nem vesznek tudomást arról, ami a mindennapi élet tulajdonképeni tartalma: a szociális ösztönökről és szokásokról. Nem csoda, ha a múlt idők följegyzései olyan tökéletlenek. A régi krónikások sohasem mulasztották el, hogy föl ne jegyezzék az apró háborúságokat és szerencsétlenségeket, amelyekkel kortársaik kínlódtak, de a tömegek életét nem vették figyelembe, habár a tömegek legtöbnyire békésen dolgoztak, mialatt a kisebbség harcitan állott. Az epikai költeményeket, az emlékoszlopok föliratait, a békekötéseket és csaknem minden történelmi okmányt ez jellemez: csak a béke megtöréséről szólnak, de magáról a békéről nem. Kzért a legjobl) akarató történetíró is öntudatlanul torzképét adja annak az időnek, amelyet le akar írni és ha helyre akarjuk állítani a helyes arányt az összeütközések között, kénytelenek vagyunk pontos vizsgálat alá venni ezer apró adatot és halvány utalást, amelyeket a múlt idők maradványai véletlenül megőriztek számunkra, az összehasonlító etnológia segítségével megmagyarázni azokat és az egyes kövecskékből rekonstruálni mindazt, ami az embereket egyesítette, – miután oly sokat hallottunk arról, ami elválasztotta őket.

A történelmet egészen újra kell megírni, úgy, hogy számításba vegye az emberi élet mindkét oldalát és méltassa azt a szerepet, amelyet a fejlődésben játszottak. Amíg azonban ez megtörténik, addig használjuk föl az utolsó években végzett előkészítő munkálatok adatait, hogy nagy vonásokban megrajzolhassuk ennek az elhanyagolt áramlatnak a körvonalait. A történelem alaposabban ismert időszakaiból szerezhetünk

egy-egy példát a tömegek életéből annak a bemutatására, milyen szerepet játszott ezekben az időkben a kölcsönös segítség és ha ez sikerül, a rövidség szempontjából eltekinthetünk attól, hogy visszamenjünk az egyiptomi vagy görög és római ókorba. Az emberiség nem egyetlen megszakítatlan láncolatban fejlődött. Többször megtörtént, hogy a kultúra bizonyos vidéken, bizonyos faj között véget ért, hogy újra kezdődjék másutt, új fajok közepette. De valahányszor újra kezdődött, minden egyes esetben ugyanabból a klánszervezetből indult ki, amit a vademberek között találtunk. Innen van az, hogy ha megnézzük a mi saját kultúránk kezdetét, amint az a mi időszámításunk első évszázadaiban újra kezdődött azok között, akiket a rómaiak barbároknak neveztek, akkor magunk előtt látjuk a fejlődés minden egyes lépcsőjét kezdve a nemzetségeken, egészen a mi saját intézményeinkig. Ezt igyekeznek bizonyítani a következő oldalak.

A tudomány emberei még nincsenek tisztában azzal, mi hajtott egész népeket mintegy kétezer évvel ezelőtt egész népeket Ázsiából Európába és mi okozta a barbárok nagy vándorlásait, amelyek véget vetettek a nyugatrómai birodalomnak. Egy ok azonban tüstént szemébe ötlük a geográfusnak, ha észreveszi Középpázsia pusztáin a népes városok romjait vagy pedig ha követi a rég eltűnt folyók egykori medrét és azoknak a nagy vizeknek partjait, amelyek ma már csak kis tavacskák. Az ok: kiszáradás, egészen újkeletű kiszáradás, amely még most is halad és pedig olyan gyorsasággal, amint azt régebben el sem hittük volna.¹¹³ A szárazság ellen az ember védtelen volt. Amint Mongolország északnyugati és Turkesztán nyugati részeinek lakói észrevették, hogy cserbenhagyta őket a víz, nem találtak más menekvést, mint hogy elvándoroljanak a széles völgyek

¹¹³ Számtalan pliocén korszak utáni tónak a nyomát találjuk egész Közép-, Nyugat- és Északázsiaiban, amely tavak már egészen eltűntek. Ugyanolyan kagylók, mint amelyeket most a Kaspi-tóban találnak, borítják a föld felszínét keleti irányban majdnem az Aral-tóig és északra egész Kazánig újabb rétegekben találják őket. A turkmenek vidékét átszelik a Kaspi-tó öbleinek nyomai, amelyeket régebben az Amur régi medrének tartottak. Természetesen időszakos ingadozásokra kell következtetni. De mindamelllett a kiszáradás és eddig nem is képzelt gyorsasággal való terjedése kétségtelen. Még az aránylag nedves Nyugat-Siberiában is megbízható fölmérések sorozata mutatja, amelyeket Jadrincseff hozott nyilvánosságra, hogy falvak keletkeztek olyan helyeken, ahol nyolcvan év előtt a Csany-csoport egyik tavaának medre volt; míg ezen csoport többi tavai, amelyek ötven év előtt több száz négyzetmérföldet borítottak, most kis tavacskák. Röviden, Északnyugat-ázsiai kiszáradása oly gyorsan történik, hogy évszázadokkal kell mérnünk geológiai időegységek helyett, amelyekről azelőtt beszélni szoktunk.

mentén, amelyek a síkságra vezettek le és nyugat felé tolják a síkság lakóit.¹¹¹ Egyik törzs a másik után került így Európába, tartó ide-oda vándorlásra, keletről nyugat felé, keresve új, többé-kevésbé állandó lakóhelyet. Ez alatt a vándorlás alatt fajok keveredtek idegen fajokkal, bevándorlók bennszülöttekkel, árják ural-altáji népekkel és egyáltalában nem volna csoda, ha a fajok egymásra rétegződése alatt, amely Európában és Ázsiában történt, teljesen megsemmisültek volna azok a szociális berendezések, amelyek őket hazájukban összetartották. Ezek a berendezések azonban nem semmisültek meg, csak átmentek azokon a változásokon, amelyeket az új életfeltételek megkívántak.

A régi germánoknál, a keltáknál, a skandinávoknál, a szlávoknál és még más népeknél is a szociális szervezet átmeneti állapotban volt, amikor először kerültek érintkezésbe a rómaiakkal. A valóságos vagy csak föltételezett közös eredetre épített klán szervezet sok ezer éven át tartotta össze őket. Ezek a szervezetek azonban csak addig tudtak megfelelni céljaiknak, amíg a nemzetségen vagy klánon belül nem volt önálló család. Eközben azonban, a már említett okokból, lassanként kifejlődött a külön patriarkális család a klánon belül és az idők folyamán ez természetesen a vagyon és a hatalom egyéni főlhalmozódására és mindkettőnek öröklésére vezetett. A barbárok gyakori vándorlásai és az ebből keletkező háborúk még jobban sietteték a nemzetiségeknek családokra való tagozódását, mialatt a törzsek szétdarabolódása és idegenekkel való vegyülése nagyon megkönnyítette a rokonságra alapított összeköttetések fölbomlását. A barbárok tehát abba a helyzetbe kerültek, hogy vagy el kellett nézniök, mint oszlanak fölklánjaik családok laza tömegére, amelyek közül a leggazdagabbak, különösen ha papi funkciókat is végeztek, vagy pedig gazdagságuk mellett hadi tekintélynek is örvendettek, saját akarataikat kényszerítették a többire, vagy pedig új szervezeti formát kellett kitalálniuk, amely új elven alapult.

Sok törzsnek nem volt elég ereje, hogy ellen tudott volna állani a szétesésnek. Ezek összetörtek és elvesztek a történelem számára. Az erősebbek azonban nem mentek tönkre. A megpróbáltatásból új szervezettel kerültek ki – a *faluközösséggel* –, amely összetartotta őket a következő másfél ezredéven át, vagy még tovább is. Kifejlődött a közös *földterület* fogalma, amelyet közös erőfeszítéssel szereztek meg vagy védelmeztek és ez az eszme lépett a közös származás elhomályosodó gondolatának helyébe. A közös istenségek elvesztették az ősökkel közös jellemvonásaikat és helyi jelleget öltöttek föl.

¹¹⁴ Egész kultúrák tűntek így el, mint ahogy most Orkhon mellett Mongolországban történt figyelemreméltó fölfedezések és a Lukcsun mélyedésében (Dimitri Clements) bebizonnyították.

Bizonyos helyek istenei vagy szentjei lettek; a *földet* azonosították az otlakókkal. Területi szövetségek keletkeztek a régi vérszerinti szövetségek helyett és ennek az adott körülmények között kétségtelenül voltak előnyei. Ez a szervezkedés elismerte a család függetlenségét, sőt még erősítette is azt, amennyiben a faluközösség lemondott a családba való beavatkozás minden jogáról. Több szabadságot adott az egyéni kezdeményezésnek, elvileg nem volt ellensége a különböző származású egyének egyesülésének, egyúttal biztosította a szükséges összefüggést a gondolat és a cselekvés között, míg egyébként elég erős volt, hogy ellenálljon a varázslók, a papok és a hivatásos, vagy tetteik által kiváló harcosok uralkodási hajlamainak. Ezért lett a jövő organizációjának csirája és sok népnél a faluközösség máig is megtartotta ezt a jellegét.

Mai már senki sem vonja kétségbe, hogy a faluközösség nem volt a szlávok vagy a régi németek különlegessége. Angliában az angolszász és normann idők alatt virágzott és részben még az utolsó században is életben volt,¹¹³ alapját képezte a régi Skócia, Írország és Wales szociális organizációjának. Franciaországban a közösségi birtok és a m ívelhető földek közösségi elosztása a falu népgyűlésen időszámításunk első évszázadaitól kezdve egészen Turgot idejéig életben volt, aki azért törölte el, mert a népgyűléseket „nagyon zajosaknak” találta. Itáliában átélte a római uralmat és annak hanyatlása után újra fölvirult. Ugyancsak életben volt a skandinávoknál, a szlávoknál, a finneknél, a kiíróknál és a letteknél. Az indiai faluközösség – a régi és a mostani, az árja és a nem árja – ismeretes Sir Henry Maine alapvető munkáiból; az afgánokét Elphinstone írta le. Ugyancsak faluközösség a mongol *idus*, a kabil *thaddart*, a jávai *dessza*, a maláji *kofa* vagy *toffa* és megtaláljuk a legkülönbözőbb nevek alatt Abessziniában, Szudánban, Afrika belsejében, Amerika bennszülötteinél, a Csendes-tenger szigetein élő kis és nagy törzseknél. Egyszóval nem ismerünk egyetlen olyan népfajt sem, amelynek fejlődésében a faluközösség ne játszott volna szerepet. Ez a tény megdönti azt az elméletet, hogy Európában a faluközösség a hűbériség következménye lett volna, inért sokkal régibb és még a hűbériség

¹¹⁵ Ha Nasse, Kovalevszki és Vinogradov nézeteit fogadom el (hogy csak korunk speciális tudósait említsom) és nem Seebohméit (Denman Ross-t csak a teljesség kedvéért említem), úgy ez nemcsak e három kutató mély tudása és nézeteik egyezése miatt történik, hanem mert alaposan ismerik a falut a maga egészében és ennek az ismeretnek a hiánya igen érezhető Seebohm különben figyelemreméltó könyvében. Ugyanez a megjegyzés áll még nagyobb fokban Fustel de Coulanges igen elegáns írásaira, akinek véleményeit és régi szövegek elhamarkodott magyarázatait saját magán kívül senki sem osztja.

sem tudta megsemmisíteni. A fejlődésnek általánosan elterjedt lépcsőfoka volt, a klánszervezet természetes produktuma, legalább is azoknál a törzseknél, amelyek a történelemben szerepet játszottak, vagy még ma is játszanak.¹¹⁶

Természeti képződmény volt és ezért lehetetlenség, hogy szerkezete tökéletesen egyforma legyen. Rendszerint családok egyesülése volt, amelyek úgy tartották, hogy közös származás köti őket össze és amelyek egy darab földet közösen bírtak. Néhány törzsnél azonban bizonyos körülmények között a családok nagyon sok tagból állókká lettek, mielőtt új családok formájában új ágakra bomlottak volna; öt, hat vagy hét nemzedék is élt ugyanazon föld alatt, vagy ugyanazon a kerítésen belül közös háztartásban, marháik közös tulajdont alkottak és közös tűzhelynél étkeztek. Ezt a formát az etnológia a *család-közösség* vagy *házközösség* néven ismeri és ma is megvan Kínában, Indiában, ilyen a délszláv zadruga is és megtaláljuk néha Afrikában, Amerikában, Dániában, északi Oroszországban és nyugati Franciaországban is.¹¹⁷ Más törzseknél és más

¹¹⁰ A faluközösség irodalma oly gazdag, hogy csak egy pár művet lehet megemlíteni. Sir Henry Maine, Mr. Seebohm és Walter műve: Az ősi Wallis, ismert népszerű könyvek Skótszágról, Írországról és Walesről. Franciaországra vonatkozólag: P. Viollet; Précis de l'histoire du droit français: Droit privé, 1886 és több monográfiája a Bibi. de l'École des Chartesben; Babeau: Le Village sous l'ancien régime (a *mir* a tizenharmadik században), 3. kiad., 1887; Bonnemère, Doniol stb. Olaszországra és Skandináviára a főbb művek Laveleye: Primitives Eigentum-jában (német ford. K. Büchner) vannak megemlítve. A finnokról Beins Fövelsningar, 1. 16; Koskinen: Finnische Geschichte 1874 és különböző monográfiák. A litvánokról és a kurokról Prof. Luchitzky a Szevernyi Vesztnik-ben, 1891. A németekről Maurer, Sohn (Altdeutsche Reichs- und Gerichtsverfassung) ismert művein kívül még Dalin (Urzeit, Völkerwanderung, Langobardische Studien), Janssen, With. Arnold stb. Indiáról IT. Maine-n és azon könyveken kívül, amelyeket megemlít, Sir John Phear: Aryan Village. Oroszországról és a délszlávokról I. Kawelin, Posnikoff, Szokolovszki, Kovalevszki, Efimenko, Ivanicseff, Klausz stb. (bőséges biográfiai jegyzék 1800-ig az Orosz Földrajzi Társaság Szbornik szvedenij ob obsinye-iben.) Ezen tárgyról általában Laveleye: Propriété, Morgan: Ancient Society, Lippert: Kulturgeschichte, Post Dargun stb. művein kívül 1. Kovalevszki fölolvasásait: Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété, Stockholm, 1890. Sok speciális monográfiát is meg kellene említeni; címeiket felsorolja az a kítűnő jegyzék, amelyet P. Viollet a Droit privében és a Droit publicben kiadott. A többi fajokra nézve 1. a köv. jegyzeteket.

¹¹⁷ Néhány kutató hajlandó az egyesített háztartásokat a klán és a falu közé eső átmeneti stádiumnak fölfogni és kétségtelen, hogy nagyon sok esetben a falu az osztatlan családokból nőtt ki. Ennek dacára az egyesített háztartásokat igen kis jelen-

körülmények között, amelyeket még nem kutattak ki elég alaposan, a családok nem lettek ilyen terjedelmesekké; az unokák, de gyakran már a fiúk elhagyták a háztartást, mielőtt megházasodtak és mindegyik egy-egy új sejtet alakított. Mindazonáltal a családok faluközösségekbe voltak egyesítve, akár össze voltak kötve, akár nem, akár egy csomóban éltek, akár szétosztottan az erdőben; több közösség alkotta a törzset és a törzsek szövetségekre társultak. Ez a szociális szervezet fejlődött ki az úgynevezett *barbárok* között, amikor Európában kezdtek többé-kevésbé állandóan letelepedni.

Nagyon hosszú fejlődésre volt szükség, míg a nemzetség vagy a Idán elismerte a patriarkális családot a külön kunyhóban, de amikor ez már el is volt ismerve, még akkor sem ismerte el a klán a tulajdon személyes átörökíthetőségét. Azt a kevés tárgyat, ami az elhunytak személyes tulajdona lehetett, vagy a sírján semmisítették meg, vagy vele együtt elégették. A faluközösség ellenben elfogadta a vagyon fölhalmozását a családon belül és annak átörökíthetőségét. Vagyon alatt azonban kizárólag az *ingó* tulajdont értették, az állatokat, fegyvereket, szerszámokat, lakást, „mindent, amit a tűz megemészthet”.¹¹⁸ A földterületet illetőleg azonban a faluközösség nem ismerte el magántulajdont és rendszerint még ma sem ismer el. A föld a törzs vagy az egész nép közös tulajdona volt és a faluközösség is csak addig volt tulajdonosa a földterület reá eső részének, amíg a törzs nem kívánta a közösségek területeinek új elosztását. Mivel az erdőirtást és a puszták mívelhetővé tételét a közösség, vagy a közösség beleegyezésével több család közös munkával végezte, a mívelhetővé tett területeket a családok négy, tizenkét vagy húsz esztendőre elfoglalták, de ennek letelte után, mint a mívelhető föld részét, köztulajdon gyanánt kezelték. Magántulajdon vagy *örök* tulajdon épp oly kevésbé volt összeegyeztethető a faluközösség elveivel és vallásos nézeteivel, mint a nemzetség fölfogásával, úgy hogy hosszú ideig kellett dolgozni a római jognak és a keresztény egyháznak,

tőségű tényeknek tartom. A nemzetségeken belül találjuk őket; másrésztől nem lehet állítani, hogy bármely korban is léteztek volna olyan családszövetségek, amelyek ne tartoztak volna vagy egy nemzetséghez, vagy egy faluhoz, vagy egy tartományhoz. Én azon a véleményen vagyok, hogy az első falvak lassanként egyesültek a nemzetségekből keletkeztek és a fajok vagy a helyi viszonyok szerint, vagy több családszövetségből, vagy ilyen szövetségekből és egyes családokból, vagy (leginkább új település esetében) csak egyszerű családokból álltak. Ha ez a fölfogás helyes, akkor nincs jogunk fölállítani a sort: nemzetség, családszövetség, falu – mivel a sor második tagjának nincs az az etnológiai jelentősége, mint a másik kettőnek. L. IX. Függelék.

¹¹⁸ Stobbe: Beiträge zur Geschichte des deutschen Reiches, 62. old.

amely hamarosan elfogadta a római alapelveket, amíg hozzászoktatták a barbárokat ahhoz a gondolathoz, hogy lehetséges a föld fölötti magántulajdon is.¹¹⁹ És még akkor is, amikor az ilyen tulajdont korlátlan időre elismerték, a külön földbirtok tulajdonosa azért egyúttal társtulajdonosa maradt a nagy földeknek, erdőknek és legelőknek. Oroszország történetében mindig azt látjuk, hogy ha néhány, külön-külön dolgozó család elfoglalt egy kis földet, amely olyan törzseké volt, amelyeket idegeneknek tekintettek, akkor a családok mihamar egyesültek és faluközösséget alakítottak, amely a harmadik nagy negyedik nemzedékben magát őseredeti közösségnek tekintette.

Egész sora a berendezéseknek, részben a klán-korszakból átvéve, fejlődött ki a közös földtulajdon alapján azok alatt a századok alatt, amelyek lefolytak, míg a barbárokat sikerült az állam uralma alá vetni, amelynek szervezete római vagy bizánci mintára készült. A faluközösség nemcsak azért keletkezett, hogy biztosítsa mindenkinek a közterületből a megfelelő részt, hanem szövetkezés volt egyúttal a földek közös megművelésére, mindenféle kölcsönös segítségre, erőszak elleni védelemre és tovább fejlesztésére a tudománynak, nemzeti összetartozásnak és erkölcsnek; a jog, a háború, a nevelés vagy gazdálkodás szokásainak minden változtatását a közösség, a törzs vagy a szövetség népgyűlése döntötte el. Miután a közösség a nemzetség folytatása volt, annak minden működését örökölte. Ő volt az *univerzitás*, a *mir* – önmagában véve külön világ.

Közös vadászatból, közös halászatból és a gyümölcsöskeretek közös gondozásából állott a régi nemzetségek rendje. A barbárok faluközösségeiben közös volt a földművelés. Ennek mindenesetre csak kevés közvetlen bizonyítéka van, az ókor irodalmában csak Diodor és Julius Cäsar megjegyzései, amelyek a lipári szigetek lakóira, egyik kelta-ibériai törzsre és a szvévekre vonatkoznak. Van azonban bizonyítékunk arra is, hogy néhány germán törzs, a frankok és a régi skótok, irek és velszek közösen művelték a földet.¹²⁰ Későbbi korból számtalan maradványa van az üzem ezen módjának. Még a teljesen roma-

¹¹⁹ A föld fölötti magántulajdon csekély nyomait, amelyekre a korai barbár periódusban akadunk, csak olyan törzseknél találjuk (a batávoknál, a frankoknál Galliában), akik egy ideig a római birodalom hatása alatt voltak. L. Inama Sternegg: Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften in Deutschland, 1. kötet, 1878. L. még Bessler: Neubruch nach dem älteren deutschen Recht, 11-12. old., amelyet Kovalevszki: Modern szokások és régi jog, Moszkva, 1886, T. 134. old. idéz.

¹²⁰ Maurer: Markgenossenschaft; Lamprecht: Wirtschaft und Recht der Franken zur Zeit der Volksrechte, a Histor. Taschenbuch-ban, 1883; Seebohm: The English Village Community, VI., VII. és IX. fejezet.

nizált Franciaországban is, Moroihanban (Bretagne) még alig huszonöt évvel ezelőtt is szokásban volt a közös megművelés.¹²¹ Az ősi vélsz *cyvar* vagy közös fogat és közös megművelése annak a földnek, amelyet a falusi egyház javára kisorsoltak, általánosan elterjedt a Kaukázusnak a civilizációtól legkevésbé érintett törzsei között¹²² és az orosz parasztok között is léptenyomon akadunk hasonló tényekre. Ismeretes továbbá, hogy Braziliának, Középamerikának és Mexikónak számos törzse közösen mivelte meg a földet és hogy ugyanez a szokás el van terjedve a malájoknál, Új-Kaledóniában, több néger törzsnél stb.¹²³ Egyszóval a községi gazdálkodás annyira szokásban van az árijáknál, ural-altáji törzseknél, mongoloknál, néger, indián, maláj és melanéziai törzseknél, hogy ezt a kezdetleges földművelés általános, ha nem egyedül lehetséges formájának kell tekinteni.¹²⁴

A közös megművelés azonban nem jelenti szükségképpen a közös fogyasztást is. Már a klánszervezet alatt láthatjuk, hogy ha a gyümölcsrel vagy hallal terhelt csónokok visszatérnek a faluba, a magukkal hozott táplálékot szétosztják a kunyhók és *hosszú házak* között, amelyekben vagy több család, vagy a fiatal emberek laknak és külön főznek: az egyes tűzhelyeknél. Az a szokás, hogy az ételeket a rokonok vagy társak szűk körében költik el, már a klán korai időszakában is fennáll. A községben azután ez lett az uralkodóvá. Még a közösen termelt tápszereket is fölosztották az egyes háztartások között, miután egy részt a községi célokra elraktározták. A közös étkezések emléként azonban kegyeletesen megőrizték és fölhasználták minden alkalmat, hogy a közösséget közös asztal köré gyűjtsék össze; ilyenek voltak az ősök emlékezetének ünnepe, a vallásos ünnepek, a mezői munka kezdete és vége, a születés, az esküvő és a halálozás. Még ma sem tűnt el ez a szokás és fennáll pél-

¹²¹ Letourneau: Bulletin de la Soc. d'Anthropologie, 1888, XL, 476. old.

¹²² Walter: Das alte Wallis, 323. old. Dm. Bakradze és N. Klindedoff a Kaukázusi Földrajzi Társaság orosznyelvű értesítőjének XIV. köt. I. részében.

¹²³ Bancroft: Native Races; Waltz: Anthropologie, III. 423. old.; Montrozier a Bull. Soc. d'Anthropologie-ben, 1870; Post: Studien stb.

¹²⁴ Ory. Luro, Laudes és Sylvestre számos műve az annami faluról bizonyítja, hogy a falunak ott ugyanolyan keretei voltak, mint Németországban vagy Oroszországban. Ezen művek meg vannak említve Jobbé-Duval egy referátumában, a Nouvelle Revue historique de droit français et étranger, 1896 okt. es dec. számában. Jó tanulmány Peru falvairól, mielőtt még az inkák hatalma elpusztult volna, Heinrich Cunowé (Die Soziale Verfassung des Inka-Reichs, Stuttgart, 1896). A föld, mint köztulajdon és közös megművelése van leírva ebben a könyvben.

dául Angliában is az aratási vacsora (*harvest supper*) néven. Másrészt pedig, amikor már régen nem szántanak és aratnak közösen, mind a mai napig közösen végeznek bizonyos földmunkákat. A közösségi földnek egy részét még sok helyen most is közösen művelik, vagy a szegények javára, vagy hogy újra megtölthessék a közös magtárt, vagy pedig, hogy a jövedelmet a vallásos ünnepekre használhassák föl. Az öntözőcsatornákat közösen ásták ki és javították. A községi rétet a közösség kaszálta és amikor az orosz község a rétet kaszálja – amint a férfiak egymással versenyeznek a haladásban, míg az asszonyok megforgatják a szénát és boglyákba rakják –, ez a látvány elragadóbb, mint bármi más, mert azt mutatja, hogy milyen lehetne az emberi munka és milyenné kellene lennie. A szénát ebben az esetben fölosztják a háztartások között és természetesen senki sem vehet szénát a szomszédja kazlából, hacsak az külön meg nem engedi. Említésre méltó azonban ennek a szabálynak a megszorítása a kaukázusi osszetek között. Ha a kakuk megszólal és hirdeti a tavasz közeledtét, amikor is a réteket mihamarabb fű fogja borítani, akkor mindenkinek joga van szénát venni a szomszéd kazlából, ha már nincsen az ő marhájának.¹²⁵ A régi közösségi jog így érvényesül, mintha csak azt akarná megmutatni, mennyire ellentétben áll az emberi természettel a zabolátlan individualizmus.

Ha az európai utazó kiköt a Csendes-tenger egyik kis szigetén és elindul a pálmaerdőske felé, meglepetve veszi észre, hogy a kis falvakat utak kötik össze, amelyek nagy kövekkel vannak kirakva, úgy hogy a mezítlábas bennszülöttek kényelmesen használhatják. Nagyon hasonlítanak a svájci hegyek régi utjaihoz. Ilyen utakat építettek egész Európában a *barbárok* és aki valaha utazott vad, ember alig lakta vidéken, távol a főközlekedési vonalaktól, csak az tudja elképzelni azt az óriási munkát, amelyet a barbár közösségek végeztek, hogy meghódíthassák azt az erdős és mocsaras vad vidéket, ami kétezer évvel ezelőtt Európát borította. Izolált, gyöngé családok, szerszám nélkül, nem tudták volna meghódítani; a vadon legyőzte volna őket. Csak az együttesen dolgozó faluközösségek tudták elfoglalni a vad erdőket, veszélyes mocsarakat és végtelen pusztaságokat. Az egyenetlen utak, a kompok, a fahidak, amelyeket télire fölszedtek és a tavaszi áradások elmúltával újra fölépítettek, a védművek és palliszádok a falvak körül, a földvárak és a kis tornyok, amelyekkel tele volt a vidék, – mindez a barbár közösségek munkája volt. És ha az egyik közösség nagyon elszaporodott, akkor új ágakat bocsátott. Új faluközösség jött létre és így hódították meg lépésről lépésre az erdőket és a pusztákat. Az európai nemzetek keletkezése a faluközösségek bimbózására és szaporodására vezethető visz-

¹²⁵ Kovalevszki: Modern szokások és régi jog: I. köt. 115. old.

sza. Az orosz parasztok ma is egész közösségekben vándorolnak ki, ha még a nyomor nem nyomta őket agyon és amikor az Amur partján, vagy Manitobában letelepednek, közösen szántják a földet és építik föl házaikat. Még az angolok is visszatértek a régi rendszerhez; amikor Amerikát először gyarmatosították, faluközösségekbe csoportosultak.¹²⁶

A faluközösség volt a barbárok legfőbb fegyvere az elleneséges természettel folytatott bátor küzdelmükben. Ezzel védekeztek, egyúttal a legravasabbak és legerősebbek elnyomása ellen is, ami ilyen zavaros időkben nagyon könnyen bekövetkezhetett volna. A képzeletszülte *barbár*, aki csupa gyönyörűségből harcol és gyilkol, épp oly kevésbé létezett, mint a *vér-szomjas* vadember. Az igazi barbár éppen ellenkezőleg egész sereg intézmény keretében élt, amelyek gondosan mérlegelték, hogy mi hasznos és mi káros a törzsnek vagy a szövetségnek és ezeket az intézményeket kegyeletesen származtatták át egyik nemzedékről a másikra, versekben és énekekben, közmondásokban, szentenciákban és tanokban. Minél jobban tanulmányozzuk, annál jobban látjuk azokat a szoros kötelékeket, amelyek az embereket a falvakban összetartották. Minden veszekedést, amely két ember között kitört, a falu ügyének tekintették, – a veszekedés alatt kiejtett sértő szavakat úgy fogták föl, mint a községet és az ősoket ért sértést, amelyeket az egyének és a községnek fizetett bírsággal kellett jóvátenni.¹²⁷ Ha a veszekedés verekedéssel és sebesüléssel végződött, akkor azt az embert, aki ott volt és nem lépett közbe, éppen úgy büntették, mintha ő ütötte volna a sebeket,¹²⁸

Az igazságszolgáltatást ugyanez a szellem vezette. Minden vita legelőször is a közvetítő vagy békebíró elé került és legtöbbször itt elintéztést is nyert. Ha azonban az eset nagyon súlyos volt és nem lehetett ezen az utón elintézni, akkor a népgyűlés elé került, amelynek kötelessége volt határozatot hozni; ezt azonban csak föltételesen mondták ki: „ilyen és ilyen kártérítést kell szolgáltatni, ha a vétek be van bizonyítva”. A bűnösséget hat vagy tizenkét tanúnak kellett bizonyítania vagy megcáfolnia, akik eskü alatt vallottak; istenítéltre csak akkor került a sor, ha a tanúk két sora egymásnak ellentmondott. Ez az eljárás, amely két ezredévig maradt egyfolytában életben, kötetek helyett beszél; megmutatja, mily szoros kötelék fűzte össze a közösség tagjait. A népgyűlés határozatának végrehajtására nem volt más hatalom, mint a népgyűlés morális tekin-

¹³⁰ Palfrey: History of New England, II. 13; idézve Maine: Village Oumunities, New-York, 1876, 201. old.

¹²⁷ Konigswarter: Etudes sur le développement des sociétés humaines. Paris, 1850.

¹²³ Legalább is a kalmüköknél ez a törvény, akiknek szokásjoga közel rokon a régi németek, szlávok jogával.

télye. Az egyetlen lehetséges fenyegetés abból állott, hogy a közösség kirekesztette kebeléből, jogtalanak jelentette ki a lázadót, de még ez a fenyegetés is kölcsönös volt. Aki elégedetlen volt a népgyűléssel, kijelenthette, hogy elhagyja a törzset és máshoz megy át – ami pedig nagyon veszedelmes fenyegetés volt, mert biztosra vehette, hogy mindenféle baj éri azt a törzset, amely igazságtalanságot követett el egyik tagja ellen.¹²⁹ Lázadás a szokásjog megfelelő alkalmazása ellen, mint azt Henry Maine oly helyesen mondotta, egyszerűen „elképzeltetlen”, mert „igazság, erkölcs és cselekedet” abban a korban egymástól elválaszthatatlan volt.¹³⁰ A közösség erkölcsi tekintélye oly nagy volt, hogy a faluközösségek még sokkal későbbi korban is megtartották igazságszolgáltatási jogukat, amikor már hűbéruraktól függték; csak annyit engedtek meg az urnák vagy a helyettesének, hogy *meztalálhatta* azt a főtebb emiített föltétele« ítéletet, amelyet a szokásjog alapján kellett hoznia, miután megesküdü, hogy ahhoz fogja magát tartani. Ezenkívül jogában állott behajtani a közösség javára eső pénzbüntetést (*fred*). Hosszú időn át még az úr is alávetette magát a népgyűlés határozatának a község ügyeiben, ha társtulajdonos volt a közös földön. Akár a nemességhez, akár a papsághoz tartozott, alá kellett magát vetnie a népgyűlésnek – „*Wer daselbst Wasser und Weide genießt, muß gehorsam sein*” –, aki itt élvezi a vizet és legelőt, az engedelmességgel tartozik – szólt a régi mondás. De még mikor a parasztok a földesúr jobbágyaivá lettek, akkor is meg kellett jelennie a népgyűlés előtt, ha ez őt megidézte.¹³¹

Az igazságot illető fogalmaikban a barbárok alig különböztek a vademberektől. Ők is azt tartották, hogy a gyilkosságot a gyilkos halálának kell követnie, hogy sebeket megfelelő sebekkel kell megbosszulni és hogy a sértett család köteles végrehajtani a szokásjog ítéletét. Szent kötelesség volt, kötelesség az ősökkel szemben, amelyet fényes nappal, nem titkon, kellett végrehajtani és minél tágabb körben hirdetni. Ezért azután az északnémet mondák és általában a hősköltevények leglelkesebb helyei azok, amelyek azt dicsőítik, amit igazságnak! tartottak. Az igazságnak még az istenek is a segítségére siettek. Mindazonáltal jellemző két vonása a barbár igazságszolgáltatásnak, hogy igyekezett korlátozni azoknak a számát,

¹²⁹ Ez a szokás még sok afrikai és egyéb törzsnél is érvényben van.

¹³⁰ Village Communities, 65-68. és 199. old.

¹³¹ Maurer (Gesch. d. Markverfassung, 29., 97. §) ebben a tekintetben nagyon határozottan beszél. Azt magyarázza, hogy a közösség összes tagjai, az urak is, akár laikusok, akár papok voltak, gyakran a társtulajdonosok is, sőt még olyanok is, akik nem tartoztak a faluhoz, az ő törvénykezésüknek voltak alávetve. (312. old.) Ez az állapot egyes helyeken a 15. századig érvényben maradt.

akik az ellenségeskedésbe belekeveredhetnek, másrészt, hogy igyekezett kiirtani a vért véért és sebet sebért kívánó brutális fogalmat és helyébe tenni a kártérítési rendszert. A barbárok jogi könyvei, amelyek a közös jog gyűjteményei voltak a bírák használatára, a bosszú helyett „a kártérítést eleinte megengedték, azután ajánlották és végül kikényszerítették”.¹³² A kártérítést azonban teljesen félreértették azok, akik úgy képzeltek, hogy az nem volt egyéb, mint pénzbüntetés, vagy pedig a gazdagoknak adott *carte Manche*, szabadság, hogy mindent megtehessenek, amit akarnak. A kártérítés (*Wergeld*) egész más volt, mint a pénzbüntetés vagy *fred*¹³³ és rendszerint oly magas összegben állapították meg mindenféle tettelegességre, hogy bizonyára nem bátorított senkit ilyenek elkövetésére. Gyilkosság esetén rendszerint meghaladta a gyilkos összes vagyonát. A kártérítés tizennyolcszor tizennyolc tehén az összeteknél, akik nem tudnak tizennyolcnál tovább számolni. Afrikai törzseknél 800 tehénre emelkedik vagy 100 tevére fiastúl együtt és szegényebb törzseknél 416 juhra.¹³⁴ Az esetek túlnyomó többségében a kártérítést egyáltalában nem lehetett megfizetni, úgy hogy a gyilkos nem tehetett mást, mint hogy töredelmes bánattal rábírja a megbántott családot, hogy őt örökbe fogadja. A Kaukázusban az ilyen viszályok befejezésénél még ma is megéri a jajaival a bűnös a törzs legöregebb asszonyának mellét és így *tejtésvére* lesz a megbántott család összes tagjainak.¹³⁵ Afrikai törzseknél leányát vagy testvérét kell feleségül adni a megbántott család egyik tagjához; más törzseknél köteles elvenni azt az asszonyt, akit özvegyé tett és mindenestre tagja lesz a családnak, amelynek véleményét minden fontos esetben ki kell kérni.¹³⁰

A barbárok egyáltalában nem vetették meg az emberéletet és így nem is voltak oly kegyetlen büntetéseik, mint amilyenek-

¹³² Königswarter i. m. 50. old.; J. Thrupp: Historical Law Tracts, London 1843., 106. old.

¹³³ Königswarter kimutatta, hogy a *fred* egy áldozatból alakult ki, amelyet az ősök kiengesztelésére mutattak be. Később a békehálborítás miatt a községnek fizették; és még később a bírónak, a királynak, vagy az urnak, amikor megszerezték a falvak jogait.

¹³⁴ Post: Bausteine; és Afrikanische Jurisprudenz, Oldenburg 1887, I. kötet, 64. és köv. old. Kovalevszki i. m, II., 146–186. old.

¹³⁵ O. Miller és M. Kovalevszki: Kabardia hegyi községeiben (a Westnik Europy-ban, 1884 ápr.) A mugani pusztákon élő sakszeveneknél a vérbosszú mindig házassággal végződik az ellenséges felek között. (Markoff, a Kaukázusi Földrajzi Társaság értesítőjének függelékében, XIV. köt., I. rész., 21. old.)

¹³⁶ Post az Afrik. Jurisprudenz-ben egy sereg tényt hoz föl, amelyek megvilágítják az afrikai barbárokba begyökeredzett méltányosság fogalmát; ugyanezt lehet mondani a barbár közjog összes komoly tanulmányozásáról.

ket később a világi és kánoni törvények a római és bizánci jog hatása alatt hoztak. Mert ha a *Sachsenspiegel* könnyen dobálódik is a halálbüntetésekkel még gyújtogatás és fegyveres rablás esetében is, a többi barbár törvénykönyv csak a törzs ellen elkövetett áruslás és a törzs isteneinek káromlása esetében tartotta az egyetlen eszköznek, amellyel az isteneket ki lehetett engesztelni.

Amint látjuk, mindez nagyon távol áll a barbárok állítólagos *erkölcsi zabolátlanságától*. Éppen ellenkezőleg, bámulnunk kell azokat a mély erkölcsi tartalommal bíró alapelveket, amelyek a régi faluközösségekben keletkeztek és amelyek kifejezést nyertek a welsh triádokban, az Artúr királyról szóló mondákban, a brehonok törvénykönyveiben,¹⁰⁷ ösnémet mondákban és i. t., vagy pedig még ma is megvannak a modern barbárok közmondásaiban. *Az elégett njal történetéhez* irt bevezetésében nagyon jól jellemzi Georg Dasent az északi ember tulajdonságait, amint az a *sagak*-ban jelentkezik;

„Nyíltan és férfiasan teljesíteni kötelességét az ellenségtől vagy a sorstól való félelem nélkül;... szabadon és bátran cselekedni; nagylelkűnek és barátságosnak lenni a barátokhoz és rokonokhoz; keménynek és haragosnak az ellenséggel szemben, (akik a *lex talionis* alatt állanak) de még ezekkel szemben is teljesíteni minden kötelességét... Ne törje meg a hűséget, ne legyen fecsegő és árulkodó. Ne mondjon soha senkiről olyant, amit ne merne a szemébe is megmondani. Senki előtt ne zárja be az ajtót, aki födelet vagy kenyeret kér, még ha ellensége is.”¹³⁸

Ugyanilyen vagy még jobb alapelvek töltik meg a welsh hőskölteményeket és triádokat. Mindig a szelídség és méltányosság alapelvei szerint cselekedni, tekintet nélkül barátra vagy ellenségre, és „jóvá tenni a hibát” – ezek az ember legelső kötelességei; „rossz a halál és jó az élet” kiált föl a törvényhozó költő.¹³⁹ „Bolond volna a világ, ha a szóval kötött szerződések nem volnának becsületesek”, mondja a brehon jog. A szerény mordvin is dicséri ezeket a tulajdonságokat és még hozzáteszi szokásjogának egyik alapelvét: „Szomszédok között a tehen és a tejeskanna közös legyen”, „A tehenet magad számára fejd és annak, aki jön és tejet kér”. „A gyermek teste vörös lesz az ütéstől, de aki üt, annak arca lesz vörös a szégyentől”¹⁴⁰ és i. t. Sok

¹³⁷ L. a kitűnő fejezetet: *Le droit de la Vieille Irlande (és Le Haut Nord) az Études de droit international et de droit politique*-ben Prof. E. Nys-től. Brüsszel, 1896.

¹³⁸ Bevezetés. XXXV. old.

¹³⁹ *Das alte Wallis*, 343–350. old.

¹⁴⁰ Maynoff: Vázlatok a mordvinok törvénykezési szokásaiból, az Orosz Földrajzi Társaság etnográfiai értesítőjében, 1885, 236., 257. old.

lapot lehetne megtölteni hasonló közmondásokkal, amelyeket a *barbárok* mondtak és követtek.

Különösen meg kell említenünk a régi faluközösségek következő jellemvonását. Ez a fokozatos kiterjesztése az emberek azon körének, amelyet a szolidaritás érzése kapcsol össze. Nemcsak a törzsek egyesültek szövetségekbe, ha különböző eredetűek voltak. Ezek a szövetségek néha olyan szorosak voltak, hogy pl. a vandálok, miután a szövetség egy része a Rajnához, majd onnan Spanyolországba és Afrikába vándorolt, negyven évig respektálták szövetségeseik határait és elhagyott falvait és nem foglalták el, míg csak követek útján meg nem győződtek arról, hogy szövetségeseik nem szándékoznak visszatérni. Más barbároknál a néptörzs egy része a földet m ívelte, míg a másik rész a határokon, vagy a közös terület határain túl harcolt. Gyakoriak voltak a különböző néptörzsek közötti szövetségek. A szikamberek szövetkeztek a szvévekkel és a cheruskokkal, a kvádok a szarmatákkal, a szarmaták az alánokkal, a karpokkal és a hunnokkal. Később már azt is látjuk, mint fejlődik ki lassankint a nemzet fogalma Európában, jóval azelőtt, mielőtt a kontinensnek azon a részén, amelyen a barbárok laktak, valami államféle fejlődött volna ki. Ezeket a nemzeteket – mert nem tagadhatjuk meg a nemzet elnevezést Franciaországtól a Merovingok korában, vagy a XI és XII-ik századbeli Oroszországtól – csak a nyelv közössége tartotta össze és a hallgatóságos megegyezés, hogy a kis köztársaságok hercegeiket csak egy bizonyos családból veszik.

A háborúkat természetesen nem lehetett elkerülni: vándorlás háborút jelent. Sir Henry Maine azonban bebizonyította a nemzetközi jog törzsi eredetéről irt figyelemreméltó tanulmányában, hogy „az ember sohasem volt olyan vad vagy olyan buta, hogy magára vett volna olyan bajt, mint amilyen a háború, anélkül, hogy megpróbálta volna azt elkerülni”, és hogy mily nagy „az olyan ősi intézmények száma, amelyeknek az volt a céljuk, hogy megakadályozzák a háborút, vagy pedig más valamit találjanak helyette”.¹⁴¹ Valóban, az ember egyáltalában nem az a harcias lény, amilyennek leírják, úgy hogy a barbárok, ha már letelepedtek, oly gyorsan levetették a hadviselés szokásait, hogy kénytelenek voltak külön hercegeket tartani, akiknek külön *schola*-ik, harcos kísérőik voltak, hogy az esetleges betörések ellen óva legyenek. Többre beesülték a békés munkát a háborúnál és éppen az ember békés természete az oka annak, hogy a katonai foglalkozás (Specializálódott, ami később a hűbériségre és az emberi történelemben „az államok korszakának” nevezhető időszak sok háborújára vezetett.

A történetírás nagy nehézségekbe ütközik, amikor a bar-

¹⁴¹ Henry Maine: *International Law*, London 1888, 11-13. old. E. Nys: *Les origines du droit international*, Brüsszel, 1894.

bárok intézményeit akarja rekonstruálni. A történetíró léptenyomon akad olyan nyomokra, amelyeket képtelen megmagyarázni az ő okirataival. A múltra csak oly módon vehetünk világot, ha segítségül vesszük annak a számos törzsnek az intézményeit, amelyek ma is olyan társadalmi szervezetben élnek, amely csaknem teljesen azonos a mai barbár őseink szervezeti felépítésével. Csak a választás okoz nehézséget, mert a Csendes-tenger szigetei, Ázsia pusztái és Afrika völgyei valószínűleg történelmi múzeumok, amelyekben megtaláljuk mindazokat az átmeneti állapotokat, amelyeken az emberiség átment. Nézzünk meg néhány ilyen példát.

Ha megvizsgáljuk a mongol burjátok faluközösségeit, különösen a kudinszki pusztákon a Lena felső folyása mentén, amelyek jobban elkerülték az orosz befolyást, akkor előttünk vannak hasonmásai azoknak a barbároknak, akik éppen átmeneti állapotban vannak az állattenyésztés és a földművelés között.¹⁴² Ezek a burjátok még házközösségben élnek, vagyis a családos íjú külön kunyhóban lakik ugyan, de ezek a kunyhók legalább három nemzedéken át ugyanazon a kerítésen belül állanak és a közösség együttesen dolgozik a mezőn, közös a háztartásuk és a marhájuk is, valamint a *borjúret* (zsenge füves bekerített terület a borjak fölnevelésére) is. Rendszerint külön étkeznek az egyes, kunyhókban, de ha húst sűtnek, akkor a közös háztartás minden tagja, akiknek száma esetleg hatvan, is lehet, együtt eszik. Több ilyen közös háztartás, amelyek szorosan egymás mellett élnek, valamint több kisebb család, amelyek ugyanabban a faluban telepedtek le s amelyek rendszerint valamely különös körülmény folytán föloszlott közös háztartások törzselékei, együttesen alkotják a faluközösséget, az *ulusz*-t; több *ulusz* alkotja a törzset és a Kudinszki pusztá negyvenhat törzse vagy klánja egy szövetségbe egyesült. Ha valami különleges célra szükséges, egyes törzsek kisebb és szorosabb szövetségeket kötnek. Nem ismerik a magánföldtulajdonságot, a földet az *ulusz*, vagy méginkább a szövetség köztulajdonának tekinti és ha szükségesnek mutatkozik, akkor a földet az egyes *uluszok* között a törzs népgyűlésén, vagy pedig a szövetség gyűlésén a negyvenhat törzs között újra fölosztják. Érdekes, hogy ugyanezt a szervezetet találjuk Keleti Szibériában az összes burjátoknál (250.000 ember), pedig már háromszáz éve élnek orosz fönnhatóság alatt és ismerik az orosz intézményeket.

Mindamellet a vagyoni egyenlőtlenség nagyon gyorsan fejlődik ki a burjátok között, különösen mióta az orosz kormány különös fontosságot tulajdonít az ő választott fejedel-

¹⁴² Egy orosz történetíró, Professzor Sapoff Kazánban, akit 1862-ben Szibériába száműztek, jól leírta intézményeiket a Kelet-szibériai Földrajzi Társaság Értesítőjében, V. köt. 1874.

meiknek (*taisa*), akiket felelős adószedőknek és a közigazgatási, sőt a kereskedelmi ügyekben is a szövetségek képviselőinek tekint. Így tehát nagyon sok útja van a kevesek meggazdagodásának, míg ezzel kapcsolatban a tömegek mind jobban szegényednek, különösen mivel az oroszok eltulajdonítják a burjátok földjeit. Azonban még ma is szokás a burjátoknál, különösen Kudinszk tájékán – pedig a szokás erősebb, mint a törvény –, hogy ha az egyik család elvesztette a marháját, a gazdag családok néhány tehenet és lovat adnak, hogy újra lábra állhasson. Az a szegény ember, akinek nincsen családja, a törzsbeliek kunyhóiban étkezik, belép a kunyhóba, helyet foglal a tűz körül – jogosan és nem kegyelemből – és részt vesz az étkezésben, amelyet mindig nagy gonddal osztanak föl egyenlő részekre; ott alszik, ahol vacsorázott. Szibéria orosz hódítóit annyira meglepték a burjátok kommunisztikus szokásai, hogy a *bracskije* (testvériesek) nevet adták nekik és azt jelentették Moszkvába, hogy: „Mindenük közös, amijük van, azt egyenlően osztják föl maguk között.” A lenavidéki burjátoknál még ma is, ha el akarják adni búzájukat, vagy néhány darab marhát küldenek eladásra az orosz mézáróshoz, az *ulusz* vagy törzs családjai összegyűjtik a búzát vagy marhát és egyben adják el. Minden *ulusznak* van magtára, amelyet szükség esetén kikölcsönöz és községi sütökemencéje (a *four banal* a régi francia faluközösségekben), van a közösségnek kovácsa is, akinek, mint a közösség tagjának, nem fizetnek a közösségen belül végzett munkájáért, éppen úgy, mint az indián közösségekben.¹⁴³ Ingyen kell dolgoznia és ha szabad idejében azokat a kis cizelált vagy ezüstözött vaslapocskákat készíti, amelyet a burjátok ruhadisznak használnak, akkor azt esetleg egy más klán asszonyának eladhatja, de saját klánja asszonyainak ajándékol nyújtja át. A közösségen belül nincs vétel vagy eladás és ez a szabály olyan szigorú, hogy ha egy gazdagabb család szolgát fogad föl, azt vagy más klánból, vagy az oroszok közül kell fölfogadni. Ezt a szokást nemcsak a burjátoknál találjuk, hanem annyira el van terjedve a modern árja és ural-altáji barbároknál, hogy őseinknél is kétségtelenül általános szokás volt.

Az összetartozás érzését a törzsön belül ébren tartják a törzs közös érdekei, a népgyűlések és az ünnepélyek, amelyeket rendszerint a gyűlésekkel együtt szoktak megtartani. Ezt az érzést föntartja még egy más intézmény is, a közös vadászat, az *aba*, amely nagyon távol eső múlt emléke. Minden ősszel összejön a Kudinszk 46 klánja közös vadászatra és a zsákmányt elosztják az összes családok között. Időnként nemzeti *aba*-t is tartatnak, hogy az egész burját nemzet egységének gondolatát föntartsák. Az ily esetekben a Bajkál-tó keleti és nyugati part-

¹⁴³ Sir Henry Maine: Village Communities, New-York 1876, 193-196. old.

ján száz és száz mérföldnyi területen szétszórt burját törzsek mind kötelesek elküldeni kirendelt vadászukat. Ezer és ezer ember kerül össze így és mindegyikük magával hozza egy hónapra való élelmét. Az egyes részeknek egyenlőknek kell lenniök és azért, mielőtt együvé raknák, egy kiválasztott öreg ember megméri (mindig *kézzel*, mérleg az ősi szokás profanálása volna). Ezután a vadászok húszas csoportokra oszlanak és pontosan meghatározott terv szerint látnak a, vadászathoz. Az ilyen *aba* újra életre kelti az egész burját nép tradícióit olyan időkből, amikor még hatalmas szövetségben voltak egyesülve. Megemlíthetjük még azt is, hogy az ilyen együttes vadászat az indiánoknál is szokásban van, úgyszintén a kínaiaknál az Uzuri mentén (*a kada*).¹⁴⁴

A kabilok, akiknek életét két francia kutató,¹⁴⁵ Hanoteau és Letourneux nagyon jól leírta, a földművelésben már haladotabb barbárok. Földjeiket jól művelik, öntözik és trágyázzák és a hegyek között minden hozzáférhető földterületet fölásnak és megművelnek. A kabilok sok mindenben mentek át a történelem folyamán, egyideig a muzulmán öröklési jog volt náluk érvényben, mivel ez azonban nekik nem felelt meg, 150 évvel ezelőtt a régi törzsi szokásjoghoz tértek vissza. Ezért azután intézményeik jellege kevert és a magánföldtulajdon mellett találunk köztulajdont is. A jelenlegi szervezeti alapja mégis a faluközösség (*thaddart*), amely rendszerint több családsvövetségéből áll (*kharubas*), amelyek magukat közös eredetűeknek tartják és ezek mellett kisebb idegen családokból. Több falu klánná vagy törzssé egyesül (*ârch*), több törzs alkotja a törzsszövetséget (*thak'ebilt*) és különös alkalmakkor, főként a fegyveres védelem céljaira, több ilyen szövetség ligát alkot.

A kabilok a *dzsemmâa*-n, vagyis a faluszövetség népgyűlésen kívül semmiféle közhatalmat nem ismernek. Ezen minden, fölött résztvesz. A gyűlést vagy szabad ég alatt tartják, vagy külön épületben, amelyben kőülések vannak. A határozatokat nyilván egyhangúlag hozzák, azaz a vita addig tart, amíg az összes jelenlévők megegyeztek, hogy elfogadják a döntést vagy alávetik magukat. Minthogy a faluközösségben nincs tekintély, amely határozatot kikényszeríthetne, az emberek mindenütt elfogadták ezt a rendszert, ahol csak faluközösségek voltak és még ma is mindenütt gyakorlatban van a faluközösségekben, vagyis az egész világon több száz millió ember él ebben a szervezetben. A *dzsemmâa* nevezi ki a végrehajtószerveket, vagyis a véneket, a jegyzőt és a pénztárost, meghatározza az adókat és elrendeli a közös föld szétosztását, valamint minden közös munkát. A munka nagy részét közösen végzik, az

¹⁴¹ Nazaroff: Az északi Uzuri vidéke (orosz nyelven), Szt.-Pétervár, 1887, 65. old.

¹⁴⁵ Hanoteau et Letourneux: La Kabylie, 3 köt., Paris, 1883.

utakat, a mosékat, a kutakat, az öntözőcsatornákat, a rablótámadások ellen védő tornyokat és a kerítéseket a faluközösség, míg az országutakat, a nagyobb mosékat és a nagy vásártereket a törzs építi. Sok nyomát találjuk még ma is a közös földművelésnek és a házakat még mindig a falu összes lakói építik, vagy legalább is segítenek építeni. Szóval a kölcsönös segítség mindennapos dolog és minduntalan igénybe is veszik a földművelésnél, aratásnál és így tovább. Technikai munkákra minden falunak van kovácsa, akinek része van a közös földből és aki a közösség számára dolgozik. Mikor a szántás ideje közeledik, minden házba benéz és kijavítja az ekéket és szerszámokat, anélkül, hogy bárminemű fizetést várna; az új ekék készítését kegyeletes munkának tekintik, amelyért semmi körülmények között sem szabad pénzt vagy ellenszolgáltatást elfogadni.

Mivel a kabilok a magántulajdont már ismerik, természetesen vannak közöttük gazdagok és szegények. Azonban, mint mindazok, akik szorosan együtt laknak és tudják, hogy az ilyesmi hogyan kezdődik, a szegénységet olyasvalaminek tekintik, ami mindenkit érhet. „Sohse mondd azt, hogy nem fogod hordani a koldustarisznyát és nem jutsz a börtönbe”, mondja az orosz paraszt közmondás: a kabilok ezt a fölfogást átviszik a gyakorlatba és külső megjelenésükben nem lehet megkülönböztetni a gazdagot a szegénytől. Ha a szegény embernek *segítségre* van szüksége, a gazdag éppen úgy dolgozik az ő földjén, mint a szegény a, gazdagán, ha reá kerül a sor.¹⁴⁶ Ezenkívül elhatározta a *dzsemmâa*, hogy olyan kertet és földeket, amelyeket néha közösen művelnek, használatra átenged a szegényeknek. Sok ilyen szokás él még ina is. Mivel a szegényebb családok nem vehetnek húst, a pénzbüntetésekből, vagy a *dzsemmâának* tett ajándékokból, vagy abból az összegből, amelyet a közösség tulajdonában levő olajmedence használatáért üzentek, rendszerint húst vesznek és egyenlően osztják szét azok között, akik maguknak ezt a fényűzést meg nem engedhetik. És ha olyan napon, amely nem vásári nap, az egyik család saját használatára ökröt vagy juhot vág le, ezt a kikiáltó kihirdeti az utcákon, hogy a betegek és terhesasszonyok vihessenek belőle, amennyire szükségük van. A kölcsönös segítség betölti a kabilok egész életét, úgy hogy ha valamelyikük útközben kabillal találkozik, aki bajban van, akkor kötelessége segítségére sietni még életének és vagyonának veszélyeztetése árán is. Ha valaki ezt elmulasztotta, akkor

¹¹⁸ Hogy a „segítség” megszerezze, a közösségnek lakomát kell följánlani. Égy kaukázusi barátom meséli, ha Georgiában egy szegény embernek „segítségre” van szüksége, a gazdagtól egy-két juhot kölcsönöz, hogy elkészíthesse a lakomát, és azután a közösség hoz a munkáján kívül annyi készletet, hogy adósságát visszafizetheti. Hasonló szokás van a mordvineknél.

a kárt szenvedett férfi *dzsemmâaja* panaszt tesz és az önző ember *dzsemmâaja*, felelős a keletkezett kárért. Ezen a ponton olyan szokást érintünk, amelyet jól ismernek a középkori kereskedő céhek kutatói. Minden idegennek, aki kabil faluba jön, joga van egész télen át szállásra és lovai huszonnégy órán át a közlegelőn legelhetnek; szükség esetében azonban csaknem korlátlan segítségre számíthat. Így az 1867-68-iki éhínség idején a kabilok mindenkit befogadtak és tápláltak származási különbség nélkül, aki falvaikban menedéket keresett. A dellysi kerületben ily módon nem kevesebb, mint 12.000 embert tápláltak, akik Algír minden részéből, sőt Marokkóból is jöttek. Míg az embereket Algírban mindenütt pusztította az éhhalál, kabil területen egyetlen ilyen haláleset se fordult elő. A *dzsemmâak* megvonták maguktól a legszükségesebbet és szervezték a támogatást anélkül, hogy a kormánytól kértek volna segítséget vagy pedig csak a legkisebb panaszt is emelték volna; úgy tekintették mindezt, mint természetes kötelességet. És míg az európai telepések között mindenféle rendőri intézkedésre volt szükség, hogy elejét vegyék a lopásoknak és zavargásoknak, amelyek az idegeneknek ilyen beözönléséből keletkezhetnek, a kabil területen ilyesmire nem volt szükség, a *dzsemmâaknak* sem segítségre, sem kívülről jövő védelemre *nem* volt szükségük.¹⁴⁷

Még csak két nagyon érdekes vonást említek meg futólag a kabilok életéből; az egyik az anaya, vagyis a kutak, csatornák, mosék, vásárterek és egyes utak védelme háború esetén, a másik a *szof*. Az *anaya* voltaképpen intézmények sorozata, egyrészt a habom borzalmainak csökkentésére, másrészt az összeütközések megakadályozására. Így például a vásártér *anaya*, különösen, ha a határon fekszik és a kabilokat idegenekkel hozza össze; senkinek sem szabad megzavarni a vásár békéjét és ha valami zavar keletkezik, azt tüstént elnyomják az összegyülekezett idegenek. Az út, amelyen az asszonyok kútra mennek, háború esetén szintén anaya s i. t. – A *szof* az egyesülésnek nagyon elterjedt formája, amely némileg hasonlít a középkori *Burgschaftok*hoz és *Gildek*hez, valamint kölcsönös segítségre épült társaságokhoz, amelyeket a legkülönbözőbb célok elérésére – szellemi, politikai, érzelmi célok kielégítésére – alkotnak, amelyeket a falu, a klán vagy törzsszövetség területi határokhoz kötve, tagjai a legkülönbözőbb falvakban, sőt idegenek között is vannak és mindenféle hely-

¹⁴⁷ Hanoteau et Letourneux: La Kabylie, II. 58. old. Az idegeneknek hasonló tiszteletű a mongoloknál is megvan. Az a mongol, aki megtagadta egy idegentől a hajlékot, teljes vérdíjat fizet, ha az idegennek ezáltal baja lett. (Bastian: Der Mensch in der Geschichte, III. 231. old.)

zetben segítik egymást. Szóval ez kísérlet a területiális szervezkedésnek a területtől függetlenül való kiegészítésére, amely kifejezője a határokon át történő mindenféle érintkezésnek. Az egyéni hajlamok és gondolatok szabad nemzetközi egyesülése, amit a mi saját életünk egyik legszebb vonásának tartunk, eredetében a barbár ókorra vezetendő vissza.

Ugyancsak hasonló tanulságos példákat szolgáltatnak a Kaukázus hegyi népei. Az összetek mai. szokásainak – családi szövetségeiknek, községeiknek és jogi fogalmaiknak – tanulmányozása révén Prof. Kovalevszki *Modern szokás és régi jog* című fontos könyvében nyomára jött lépésről lépésre a régi törvénykönyvek megfelelő határozatainak, sőt a hűbériség eredetét is ki tudta mutatni. Más kaukázusi törzseknél néha egy pillantást vethetünk a faluközösség eredetére olyan esetben, amikor az nem a törzsből keletkezett, hanem különböző eredetű családok önkényes egyesüléséből. Ez az eset állt be újabb időben néhány khevzur faluban, amelynek lakói letették a *közösség* és *testvériség* esküjét.¹⁴⁸ A Kaukázus más részében, Dagesztánban, látjuk a hűbéri viszony keletkezését két törzs között, amelyek ugyanabban az időben faluközösségeiket is föntartják (sőt még az ősi gensék nyomait is) és így élő példái azoknak a formáknak, amelyeket a barbárok Itália és Gallia meghódítása, alatt fölvettek. A győztes fái, a lezginék, akik meghódítottak több georgiai és tatár falut Zakately kerületben, nem vetették ezeket külön családok uralma, alá; hűbéri klánt alapítottak, amely most három faluban 12.000 háztartást foglal magában és amelynek közös tulajdona nem kevesebb, mint hús georgiai és tatár falu. A hódítók elosztották saját földjüket klánjaik között és a klánok elosztották egyenlő részekben a családok között, de nem avatkoznak bele hűbéreseiknek *dzsem-maiba*, amelyek még ma is azt a szokást gyakorolják, amelyet már Julius Caesar említett: ugyanis a *dzsemmâa* határozza meg minden évben, hogy a közös földterületnek mely részét kell művelés alá venni és azt a földet annyi részre osztják ki, ahány család van és az egyes részeket sorsolással osztják ki. Említésre méltó, hogy a lezginék között (akik oly rendszerben élnek, hogy a föld magántulajdon, ellenben a jobbágyok köz-tulajdonban vannak)¹⁴⁹ gyakran találunk proletárokat, georgiai hűbéreseik között azonban, akik a földet még közösen bírják, nagyon kevés a proletár. A kaukázusi hegyi lakók szokásjoga

¹⁴⁸ N. Klmdadoff: Megjegyzések a Khevzurokról, a Kaukázusi Földrajzi Társaság XIV. Értesítőjében, Tiflis 1890. I. 68. old. Esküt is tettek, hogy nein^ nősülnek a saját szövetségükből és így egy csodálatos újraéledése mutatkozott a régi nemzetséghatároza-toknak.

¹⁴⁹ Dm. Bakradze: Megjegyzések Zakately kerületről, ugyan-abban az értesítőben, XIV., I. 264. old.

sok esetben ugyanaz, mint a longobardoké vagy száli frankoké volt és több szabályuk jórészt megmagyarázza a régi barbárok igazságszolgáltatását. Nagyon élénk természetnek és ezért megtesznek mindent, hogy megakadályozzák a veszekedések komoly kimenetelét; így a kvezurok nagyon könnyen rántanak kardot, de ha egy asszony odaszalad és fejkendőjét közéjük hajítja, a kardot tüstént visszadugják a hüvelyébe és a veszekedés el van intézve. Az asszonyok fejdíszé *anaya*. Ha a verekedést nem hagyták idejekorán abba, hanem gyilkossággal végződött, akkor a pénzbeli kártérítés oly magas, hogy a tettes tönkre van téve egész életére, ha csak a megbántott család nem adoptálja. Ha pedig valaki valami jelentéktelen vita közben rántott kardot és azzal valakit, megsebesített, akkor mindörökre elveszíti törzsének becsülését. Vitás esetekben közvetítők veszik kezükbe az ügyet, a klán tagjai közül bírákat választanak – kisebb esetekben hatot, fontosabbakban tizet, tizenötöt – és az orosz megfigyelők bizonyítják, hogy a bírák egyáltalában meg nem vesztegethetek. Az eskünek olyan nagy jelentősége van, hogy köztiszteletben álló férfiak föl vannak mentve alóla, tökéletesen elegendő az egyszerű nyilatkozat, annyival is inkább, mert a kvezur sohasem habozik bevallani hibáját (természetesen azokat a kvezurokat értem, akiket a civilizáció még nem érintett). Az esküt olyan esetekre tartják fenn, amikor mint pl. tulajdonjogi vitáknál, a tény egyszerű megállapításán kívül mintegy jótállásról is van szó és az ilyen esetekben azok, akiknek vallomásától függ a vitás eset eldöntése, a legnagyobb óvatossággal járnak el. Szóval egyáltalában nem a becsületesség hiánya, vagy az embertársak jogainak nemtisztelése az, ami a Kaukázus barbár törzseit jellemzi.

Az afrikai törzsek között oly tömege van a rendkívül érdekes társadalmaknak, amelyek minden fokozatot képviselnek a faluközösségtől egészen a barbár monarchiáig, hogy még az összehasonlító tanulmányok főeredményeinek felsorolására sem gondolhatok.¹⁵⁰ Csak annyit említek, hogy még a királyok legszörnyűbb önkényuralma alatt is a faluközösségek népgyűlése és a szokásjog nagyon sok ügyben korlátlan határozási joggal bír. Az állam törvénye megengedi a királynak, hogy legyilkolhatja bármely alattvalóját, csupa szeszélyből, vagy ha éppen jól akar lakni, de azért a nép szokásjoga még mindig föntartja a kölcsönös segítség intézményeinek hálózatát, amint az más barbároknál érvényben van és érvényben volt a mi őseinknél is. És néhány kedvezőbb helyzetben levő törzsnél (Borimban, Ugandában és Abessziniában), de különösen a

¹⁵⁰ L. Post: *Afrikanische Jurisprudenz*, Oldenburg 1887; Münzinger: *Über das Recht und Sitten der Bogos*, Winterthur 1859; Casalis: *Les Bassoutos*, Paris 1859; Maclean: *Kafir Laws and Customs*, Mount Coke 1858 stb.

bogos törzsnél, a szokásjog néhány szabálya nagyon gyöngéd és finom érzést ár ni el.

Ugyanez jellemzi Amerika bennszülött faluközösségeit is. Braziliában a tupi-k *hosszú házakban* éltek, amelyekben egész klánok laktak, amelyek közösen művelték búza- és maniokaföldjeiket. Az aranik, akik a civilizációnak sokkal magasabb fokán állottak, közösen művelték földjeiket, ugyanígy az nkagák, akik kezdetleges kommunista és „hosszú ház” rendszerükben megtanultak jó utakat építeni és olyan háziiparak volt,¹⁵³ amely nem maradt a korai európai középkor háziipara mögött. Mindnyájan ugyanolyan szokásjog uralma alatt éltek, amilyenek néhány példáját az előző lapokon láttuk. A világ m'ásik végén van a maláj hűbéri rendszer, de ez a hűbériség nem tudta kipusztítani a *negariát*, a faluközösséget, amely föntartotta a köztulajdont legalább a föld egy részére és fölosztja a földet a törzs *negariái* között.¹⁵² Az alfuruk Minahasszában közös váltógazdaságot üznek; a húron indiánok időnként újra fölosztják a földet a törzsek között és a klánok együttesen üzik a földművelést és Szumatrának abban a; részében, ahol az izlám még nem tette egészen tönkre az ősi szervezetet, megtaláljuk a családközösséget (*suka*) és a faluközösséget (*kola*), amely fönt ártja jogát a földre, habár egy részét már elvették, a hatásköréből.¹⁵³ De ha ezt mondjuk, akkor az egyúttal anynyit jelent, hogy fönnáll még minden szokás a kölcsönös védelemre és az ellenségeskedések és háborúk megelőzésére, melyekről az előző lapokon kimutattuk, hogy jellemzők a faluközösségre. De még tovább is mehetünk: minél inkább fönmaradt a közös földtulajdon intézménye, annál jobbak és nemesebbek az erkölcsök. De Stuers, akit Waitz idéz, határozottan állítja, hogy mindenütt, ahol a hódítók nem nyúltak hozzá a faluközösségekhez, a vagyoni egyenlőtlenségek csekélyebbek és még a *lex talionis* előírásai is kevésbé kegyetlenek, ellenben mindenütt, ahol a faluközösséget teljesen tönkretették, „a bennlakóknak a deszpotikus uralkodó részéről elviselhetetlen elnyomatást kell elszenvedniük”.¹⁵⁴ Ez egészen természetes. És ha Waitz megjegyzi, hogy az olyan népek, amelyek megtartották a törzsszövetségeket, magasabb fejlődési fokon állanak és gazdagabb irodalmuk van, mint az olyanoknak, amelyek elvesztették a régi kötelekeket, akkor csak azt hangsúlyozta, amit előre meg lehetett volna mondani.

¹⁵¹ Waitz, III. 423. és köv. old.

¹⁵² Post: Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechts, Oldenburg 1889, 270. 6s köv. old.

¹⁵³ Powell: Annual Report of the Bureau of Ethnography, Washington 1881, idézve Post: Studien, 290. old. Bastian: Inselgruppen in Océanien. 1883, 88. old.

¹⁵⁴ De Stuers, idézi Waitz, V. 141. old.

Még több példa felsorolása csak fásztó ismétlésre vezetne, olyannyira hasonlók egymáshoz a barbár társadalmak mindenféle fajnál és mindenféle éghajlat alatt. Az emberiség bámulatos egyöntetűséggel ment keresztül ugyanazon a fejlődési folyamaton. Amikor a klánorganizációt belülről szétfeszítette az elkülönült család és kívülről meggyöngítette a vándorló klánok szétdarabolódása és az idegenek szükségszerű fölvétele, akkor életbelép a faluközösség, amely a terület fogalmán alapul. Ez az új berendezés, amely természetesen a megelőzőből, a klánból fejlődött, lehetővé tette a barbároknak, hogy keresztülvergődjenek a történelem zavaros korszakain, anélkül, hogy izolált családokra töredeztek volna, amelyeket tönkre lett volna a létért való küzdelem. A kultúra új formái fejlődte ki az új szervezetben; a földművelés olyan fokot ért el, amelyről a legtöbb esetben még a mai napig sem jutott magasabbra, a háziipar nagy tökéletességre jutott. A vadont meghódították, utakkal szelték át és mindenütt benépesítették telepésekkel, akik az eredeti közösségből kiváltak és újat alkottak. Vásártereket és megerősített s a nyilvános kultusz céljaira szolgáló helyeket állítottak föl. Lassanként kialakult a szélesebb körű szövetség fogalma, amely egész népeket és több közös eredetű néptörzset foglalt össze. Az ősi jog fogalmai, amelyek a bosszú körül mozogtak, mélyenjáró változáson mentek át – amikor a bosszú helyét elfoglalta az elkövetett vétségért való kártérítés gondolata. Ez alatt a szervezet alatt fejlődött ki a szokásjog, amely még ma is az emberiség kétharmadrészének mindennapi jogát teszi és emellett kifejlődött olyan szokásoknak a rendszere is, amelyeknek az volt a céljuk, hogy megakadályozzák a tömegek elnyomását a kisebbség által, amelynek hatalma annál jobban növekedett, minél könnyebb a magántulajdon fölhalmozása. Ez volt az új forma, amelyet a tömegeknek a kölcsönös segítségre való hajlama teremtett. És a haladás, amelyet az emberiség ez alatt az új népies szervezkedési forma alatt gazdasági, politikai és erkölcsi tekintetben tett, oly nagy volt, hogy az államok, amelyek később létrejöttek, a kisebbség érdekében egyszerűen magukhoz ragadták mindazokat az igazságszolgáltatási, gazdasági és közigazgatási funkciókat, amelyeket a faluközösségek az összesség érdekében teremtettek.

V. FEJEZET

Kölcsönös segítség a középkori városokban

A tekintély megnövekedése a barbár társaságokban. – A jobbágság a falvakban. – A megerősített városok forradalma, fölszabadosulásuk, szabadságleveleik. – A céhek. – A középkor szabad városainak kettős eredete. – Igazságszolgáltatásuk és közigazgatásuk. – A munka tisztelete. – Kereskedés a céhek és a város útján.

A társas élet szeretete és a kölcsönös segítség szükségessége az emberi természetnek olyannyira elválaszthatatlan alkotórésze, hogy a történelem a legrégebb korszakban sem akad olyan emberekre, akik különálló családokban élnek és egymással harcolnak a létfeltételekért. Éppen ellenkezőleg, a modern kutatás azt bizonyítja, amint azt a megelőző két fejezetben láttuk, hogy az ember már történelemelőtti élete kezdetén is nemzetségekben, klánokban és törzsekben egyesült, amelyeket a közös származás gondolata és a közös Ősök tisztelete tartott össze. Ez a szervezet az embereket ezer és ezer éven át kötötte össze, habár egyáltalában nem volt hatalom, amely azt kényszerítette volna. Nagyon erősen befolyásolta az emberiség továbbfejlődését és amikor a nagy vándorlások meglazították a közös származás kötelékeit, mialatt az elkülönült család létrejötte a klánon belül a régi klán egységét rombolta szét, az ember szociális génusza az egyesülésnek új, a területre alapított formáját hozta létre, a faluközösséget. Ez az intézmény az embereket ismét századokon át tartotta össze és lehetővé tette, hogy szociális berendezéseiket továbbfejlesszék és ily módon átjussanak a történelem legsötétebb időszakán, anélkül, hogy egyes családok és egyének halmazára estek volna szét; a fejlődésben újabb lépéssel haladtak előre és kifejlesztették a

kövessük további fejlődésében a kölcsönös segítség tolyton működő tendenciáját. Az új jelenséget legjobban úgy tanulmányozhatjuk, ha szemügyre vesszük az u. n. barbárok faluközösségeit abban az időben, amikor a római birodalom bukása után új fordulását élték át a civilizációnak s azokat az intéz-

ményeket, amelyeket a középkorban a tömegek szociális szükséglete teremtett, mindenekelőtt a középkori céheket és a középkori városokat.

Időszámításunk első századában a barbárok egyáltalában nem voltak azok a verekedő állatok, amelyekhez oly gyakran hasonlították őket, úgy hogy a békét föltétlenül jobban szerették a háborúnál, mint ma is a mongolok, afrikaiak, arabok és i. t., akik ma is még ugyanebben a barbár állapotban vannak. Néhány törzs kivételével, amelyeket a nagy vándorlások terméketlen pusztákba, vagy magas hegyek közé szorítottak és akik ilymódon kényszerülve voltak időről-időre kirabolni kedvezőbb helyzetben levő szomszédaikat – a germánok, az angolszászok, a kelták és a szlávok nagy tömegei, mihelyt letelepedtek az újonnan hódított lakóhelyeken, mihamarabb visszatértek az ásóhoz vagy csordáikhoz. Már a legősibb barbár jogi könyvek olyan társaságokat mutatnak be, amelyek békés földmivelő közösségekből állottak, nem pedig egymással háborúsodó hordákból. Ezek a barbárok betelepítették a földet falvakkal és tanyákkal,¹⁵ kiirtották az erdőket, áthidalták a folyókat és benépesítették az azelőtt lakatlan vadont és a bizonytalan hadakozást átengedték az erőszakos emberekből alakult testvériségeknek, a *scholáknak* vagy *trustöknak*, amelyek ideiglenes kapitányok körül verődtek össze, ide-oda vándoroltak és fölajánlották kalandkereső szellemüket, fegyvereiket és a hadviselésben való jártasságukat a népesség védelmére, amely nagyon aggodalmasan vigyázott a békére. Ezek a harcos csapatok jöttek, mentek és hadakozással intézték el családi viszályaikat; a nagy tömeg azonban tovább szántotta a földet és nem törődött azokkal, akik uraik akartak lenni, hacsak nem bántották faluközösségeik függetlenségét.¹⁵⁵ Európa új lakói kifejlesztették a földtulajdonnak és a földművelésnek azt a rendszerét, amely az emberek százmillióinál még ma is érvényben van, kifejlesztették a kártérítés rendszerét a törzsek ősi vérbosszúja helyett, megtanulták az ipar első kezdeteit és amíg falvaikat sáncokkal erősítették meg, vagy tornyokat és földvárakat építettek, ahová új beözönlés esetén menekülhessenek, csakhamar átengedték a tornyok és sáncok védelmezésének feladatát azoknak, akik különösen a háborúval foglalkoztak.

Tehát éppen a barbárok békeszeretete és nem állítólagos harcias ösztöneik voltak az okai annak, hogy később katonai

¹⁵⁵ Söt W. Arnold: *Wanderungen und Ansiedlungen der deutschen Stämme* című munkájának 431. oldalán azt állítja, hogy Középnémetország jelenleg megművelt fölszínének a felét a 6. és 9. század között a vadontól kellett elhódítani. Nitzsch (*Geschichte des deutschen Volkes*, Leipzig 1883, I. köt.) osztja ezt a nézetet.

¹⁵⁰ Leo és Botta: *Olaszország története*, francia kiadás, 1844. I. köt., 37. old.

főnökök hatalma alá kerültek. Kétségtelen, hogy a fegyveres testvériségeknek több alkalmuk volt a meggazdagodásra, mint a földművelőknek az ő faluközösségeikben. Még ma is láthatjuk néha, hogy fegyveres emberek verődnek össze és lelövöldözik a matabeléket és elrabolják csordáikat, pedig a matabelék csak béke után vágnak és készek azt drága pénzen megvásárolni. A régi idők *scholái* nem voltak lelkiismeretesebbek, mint a mai *scholák*. Ily módon szereztek csordákat, vasat (ami akkor nagyon drága volt)¹⁵⁷ és rabszolgákat; és ha a szerzemények nagyobb részét aznmód elherdálták is a nagyszerű ünnepeken, amelyekről a hősköltészet oly sokat és oly szívesen regél, azért a rabolt jószágok egy részét mégis gazdaságosan értékesítették. Sok műveletlen föld hevert parlagon és férfi is akadt, aki megművelje, csak megszerezhezzék a hozzávaló marhát és a szükséges szerszámot. Egész fálvakat, amelyeket tönkre tett a marhavész, pestis, tűz, vagy az új bevándorlók támadása, elhagytak lakóik és világgá mentek új lakóhelyet keresni. Hasonló körülmények között Oroszországban ma is így tesznek. És ha a fegyveres testvériségek egyik vezetője marhát kínált a parasztnak vagy vasat, amiből ekét csinálhatnak, vagy akár magát az ekét, védelmet másfelől jövő támadások ellen és néhány esztendei mentességet minden kötelezettségtől, mielőtt megkezdenék az adósság visszafizetését, akkor a parasztnak letelepedtek azon a földön. És ha a rossz aratással, áradásokkal és járványokkal való nehéz küzdelem után ezek az előőrsök megkezdték az adósságok visszafizetését, akkor azután jobbágyi kötelezettségeket kellett teljesíteniök a terület védnra iránt. A gazdagság kétségtelenül ezen az utón gyűlt össze és a hatalom mindig nyomon követte a gazdagságot.¹⁵⁸ Minél jobban behatolunk azonban ezeknek az időknek, a mi időszámításunk hatodik és hetedik századának, életébe, annál tisztábban

¹⁵⁷ A bánatpénz egy egyszerű kés ellopásáért 15 solidi volt és egy malom vasalkatrészeinek ellopásáért 45 solidi. (L. erről Lamprecht: *Wirtschaft und Recht der Franken*, *Raum er Histor. Taschenbuch-jában*, 1883, 52. old.) A parti akó k törvénye szerint egy harcos kardjának, lándzsájának és vasfegyverzetének értéke legalább 25 tehen árával, vagy egy szabad ember kétévi munkájával volt egyenlő. Egy páncél értéke a sali törvények szerint (Desmiciels, idézi Michel et) 36 véka búza volt.

¹⁵⁸ A törzsfők főgazdagsága sokáig magánuradalmaikból állott, amelyeket részben elfogott rabszolgákkal, részben a fönt említett módon népesítettek be. A magántulajdon eredetére vonatkozólag l. Inama Sternegg: *Die Ausbildung der großen Grundherrschaften in Deutschland*, Schmoller *Forschung-jaiban*, I. köt. 1878; F. üahn: *Urgeschichte der germanischen und rumänischen Völker*, Berlin, 1881; Maurer: *Dorfverfassung*; Guizot: *Essais sur l'histoire de France*; Maine: *Village Community*; Botta: *Geschichte Italiens*; Seebohm, Winogradow, J. R. Green stb.

látjuk, hogy a gazdagságon és a katonai hatalmon kívül még más elemre is volt szükség a kevesek uralmának megalapítására. Ez az elem a jogból és törvényből állott, a tömegek vágyakozásából, hogy főtarthassák a békét és olyan intézményeket teremtsenek, amelyekről azt hitték, hogy ez az igazságosság és ez az elem adta meg a *scholák* főnökeinek – királyoknak, heregeknek, knyázoknak és más egyebeknek – azt a hatalmat, amelyet két vagy három évszázaddal később el is értek. Az igazságosságnak ugyanaz a gondolata, amely a törzsek korában fejlődött ki és amelyet megfelelő bosszúnak fogtak föl az igaztalan tettért, ez húzódott végig, mint vörös fonál, a következő intézmények történetén és a királyok és hűbérurak uralmának kifejlődése sokkal inkább ezen alapult, mintsem katonai vagy gazdasági okokon.

A barbár faluközösségnek csakugyan állandó gondja volt, mint ahogy ma is áll ez a mi barbár kortársainkra, hogy gyorsan véget vessenek minden viszálykodásnak, amely az igazságról akkor uralkodó fogalmakból eredt. Ha valami viszály kezdődött, a faluközösség tüstént beavatkozott és miután meghallgatta az esetet, megállapította a kártérítési összeget (*Wersfeld*), amelyet a károsultnak vagy családjának és a pénzbüntetést (*fred*) a béke megzavarásáért, amelyet a községnek kellett fizetni. A belső viszálykodásokat ezen az utón könnyen elintézték. De ha két különböző törzs vagy nép között, az elhárításra irányuló minden elővigyázati intézkedés ellenére is,¹⁵⁹ viszály tört ki, nagyon nehéz volt olyan békebírót találni, akinek ítéletét pártatlanságánál és a régi jog ismereténél fogva mindkét fél elfogadta volna. A nehézség annál nagyobb volt, mert a különböző népek és törzsek szokásjoga különböző összegeket állapított meg az egyes esetekre. Ezért azután szokássá vált, hogy olyan családokat λ^7 agy törzseket válasszanak békebírákúl, akikről azt tartották, hogy ősidők óta tisztán megőrizték a törvényt. Az énekekben, triádokban, szagokban való jártasság, amelynek segítségével könyv nélkül tudták és ily módon megőrizték a törvényt, különös művészeté, misztériummá lett, amelyet egyes családokban nemzedékről-nemzedékre gondosan tovább adtak. Így Izlandban és más skandináv földön minden *allthing* (népgyűlés) alkalmával a *lövsögmáthr* fejből elmondotta az egész törvényt a gyűlés tájékoztatására. Írországban külön osztály volt híres arról, hogy ismeri a régi hagyományokat és ezért mint bírák nagy tekintélynek örvendettek.¹⁶⁰ És

¹⁵⁹ L. Sir Henry Maine: *International Law*, London, 1888.

¹⁶⁰ *Ancient Laws of Ireland*. Bevezetés; E. Nys: *Études de droit international*, I. köt. 1896, 86. és köv. old. Az osszetáknál a három legrégebbi falu döntőbírói különös tekintélynek örvendenek. (M. Kovalevszki: *Modern szokások és régi jog*. Moszkva, 1886, II. 217. old.)

ha az orosz krónikákból arról értesülünk, hogy északnyugati Oroszországban néhány törzs a zavargások következtében, amelyek úgy jöttek létre, hogy „klánok föltámadtak a klánok ellen”, a normann *varingierekhez* fordult, hogy legyenek bíráik és a katonai *scholák* parancsnokai; és ha látjuk a *knyázokat*, vagy hercegeket, akiket a következő két évszázadon át mindig ugyanabból a normann családból választottak, akkor nem zárkozhatunk el az elől a benyomás elől, hogy a szlávok többre tartották a normannok jogi tudását, mint a különböző szláv törzsekét. Ebben az esetben előnyös volt a normannokra, hogy ők a rúnák birtokában voltak, amit régi szokások megőrzésére használtak föl, uras esetekben pedig halvány nyomait találjuk annak, hogy a népességnek a legöregebb ága volt arra hivatva, hogy bírákat adjon és ezeknek döntésében megbíztak, mint igazságos határozatban.¹⁰¹ Későbbi korban már azt az irányzatot látjuk föllülkerekedni, amely ezeket a békebírákat a keresztény papságból választotta, amely akkor még kitartott a kereszténységnek ma már elfelejtett elve mellett, hogy a bosszú nem igazságosság. Ebben az időben a keresztény papság megnyitotta menhelyül a templomokat azok számára, akik a vérbosszú elől menekültek, nagyon szívesen bíraskodott bűnügyekben és mindig küzdött a régi törzsi elv ellen, amely azt monddta, hogy: életet életért, sebet sebért. Szóval, minél jobban behatolunk a régi intézmények történetébe, annál kevésbé alaposnak találjuk azt az elméletet, amely a tekintélyt a katonai szervezetből származtatja. Éppen ellenkezőleg, úgy látszik, hogy az a hatalom, amely később az elnyomatás forrásává lett, eredetét a tömegek békés hajlamaiban találja.

Mindezen esetekben a *fred*, amely gyakran a kártérítésnek a felét tette ki, a népgyűlés javára esett és ősidők óta közhasznú célokra és a védelemre fordították. Még ma is ugyanerre használják a kabilok és több mongol törzs (tornyok építésére) és bizonyítékaink vannak arra, hogy még több száz évvel később is a pénzbüntetéseket Pskovban, valamint több francia és német városban a várfalak kijavítására fordították.¹⁰² Ezután természetesen a pénzbírságot a békebíróknak adták át, aki ennek fejében köteles volt egyrészt a fegyveresek *scholáiyéu* föntartani, akikre a terület védelme volt bízva, más-

¹⁰¹ Föl kell tételeznünk, hogy ez az intézmény (amely az örökösödési rendnek a családtagok által történő választással való megállapításával, a Tanistryvel, rokon) ezen korszak idejében jelentős szerepet játszott; de ezirányban még nem történtek kutatások.

¹⁰² St. Quentin városnak 1002-ből való kiváltságlevelében kifejezetten meg van állapítva, hogy azon házak váltságdíjai, amelyeket valamely gonosztett büntetéséül le kellett volna rombolni, a város falaira fordítandók. Pskovban a székesegyház volt a pénzbírságok kasszája és ezen alapítványból vették a pénzt falak építésére.

részt pedig végrehajtani az ítéletet. Ez volt általában a szokás a nyolcadik és kilencedik században, még abban az esetben is, ha békebíróknak püspököt választottak. Itt volt a csirája a bíraskodó és a végrehajtó hatalom egyesülésének. A királyok és hercegek működése azonban kizárólag erre a területre volt szorítva. Nem volt uralkodó a nép fölött – a legfőbb hatalom még mindig a népgyűlésé volt – még csak a néphadsereg-parancsnoka sem volt; ha a nép fegyvert ragadott, külön választott parancsnok alatt vonult ki, aki nem volt a király alá rendelve, hanem vele egyenjogú volt.¹⁶³ A király csak az ő személyes birtokán volt úr. A barbár nyelven a *konung*, *koning* vagy *cyning* szó, ami egyértelmű a latin *rex* szóval, csakugyan nem jelent egyebet, mint egy csapat ideiglenes vezetőjét vagy kapitányát. A hajóraj parancsnoka, vagy egyetlen kalózhajó kapitánya is ugyancsak *konung* volt és Norvégiában a halászkapitány még mai nap is *not-kong* – a hálók királya.¹⁶⁴ A tisztelet, amely később a király személyéhez kapcsolódott, még akkor ismeretlen volt és míg a törzs elárulását halállal büntették, a király meggyilkolását kártérítési összeggel jóvá lehetett tenni; a király egyszerűen bizonyos összeggel többet ért, mint egy szabad ember.¹⁶⁵ És amikor Knu (vagy Canut) király saját scholájának egyik tagját leütötte, a *szaga* szerint összehívta társait *thing*-re, amely előtt térdreborulva kért bocsánatot. A bocsánatot csak akkor nyerte meg, mikor késznek nyilatkozott, hogy megfizeti a rendes kártérítési összeg kilenceszeresét, amelynek egyharmada egy emberének elveszte fejében az övé maradt, egyharmad a meggyilkolt rokonaié lett és egyharmad (a *fred*) a scholáé.¹⁶⁶ Az uralkodó fogalmaknak kétségtelenül gyökeresen meg kellett változniuk az egyház és a római jogtudósok kettős befolyása alatt, amíg a szentség fogalmát a király személyével kapcsolatba hozták.

¹⁶³ Sohm: Fränkische Rechts- und Gerichtsverfassung', 23. old. és Nitzsch: Geschichte des deutschen Volkes, I. 78. old.

¹⁶⁴ L. erre vonatkozólag kitűnő megjegyzéseket Augustin Thierry: Lettres sur l'histoire de France, 7. levelében. E szempontból igen érdekesek egyes bibliarészek fordításai ezeknél a barbár népeknél.

¹⁶⁵ Az angol-szász törvények szerint harminchatszor többet, mint egy nemes ember. Rothart kódexében azonban a királygyilkosság halállal büntetettik; de (a római befolyástól eltekintve) amint Leo és Botta megjegyzik, azért hozták ezt az új szabályt a lombard törvényben (646-ban), hogy megvédjék a királyt a vérbosszútól. Mivel a király abban az időben saját ítéleteinek végrehajtója is volt (mint ahogy azelőtt a törzsfő volt az), külön intézkedéssel meg kellett védeni, annál is inkább, mivel Rothart előtt több lombard királyt megöltek volt. (Leo és Botta fönt idézett műve, I. rész, 66-90. old.)

¹⁶⁶ Kaufmann: Deutsche Geschichte, I. köt. „Die Germanen der Urzeit”. 133. old.

Nem illik azonban ennek a könyvnek a keretébe, hogy végig kövessük az uralkodói hatalom keletkezésének fokozatait az említett elemekből. Történetírók, mint például Mr. és Mrs. Green Angliában, Augustin Thierry, Mich elet és Luchaire Franciaországban, Kaufmann, Janssen, W. Arnold és Nitzsch Németországban, Leo és Botta Olaszországban, Bjelaeff, Kostomaroff és követői Oroszországban és még mások is részletesen elbeszélték ezt a történetet. Kimutatták, hogyan lettek népek, amelyek szabadok voltak és csak arra szerződtek, hogy el fogják tartani katonai védelmezőiknek egy részét, ugyanezen védurak jobbágyaivá, mint vált szomorú szükséggé a szabad emberek számára, hogy alattvalói legyenek az egyháznak, vagy egy főurnak, mint lett minden püspök vagy főúr vára rablóbarlanggá – szóval, hogyan jött létre a hűbériség és hogyan adták meg a keresztes háborúk az első lökést a nép fölszabadítására, mikor a keresztes ragadó jobbágyokat fölszabadították. Mind ezt nem kell itt újból elbeszelnem, mert az én főfeladatom, hogy kimutassam a tömegek *konstruktív* szellemét a kölcsönös segítség alapított berendezésekben.

Abban az időben, amikor tűnedezni látszottak a barbár szabadság utolsó nyomai és az ezernyi kis uralkodónak alávetett Európa közeledett olyan teokratikus és deszpotikus államok alapításához, amilyenek a korábbi korszakokban, a barbár állapotra következtek, vagy pedig barbár monarchiák létrejöttéhez, amint azokat ma Afrikában látjuk, az élet Európában más fordulatot vett. Olyan irányban kezdett haladni, amely hasonló volt ahhoz az úthoz, amelyet egykor a régi Görögország városai követtek. Csaknem érthetetlen egyetértéssel, amelyet a történetírók hosszú időn át nem tudtak megérteni, a városi lakosság egészen a legkisebb mezővárosokig elkezdte lerázni magáról egyházi és világi urai igáját. A megérősített község föllázadt a főúr vára ellen, eleinte dacolt vele, végül megtámadta és szétrombolta. Ez a mozgalom nyomról nyomra, terjedt, elérte Európa minden városát és egy századnál rövidebb idő alatt a Földközi-, Északi-, Keleti-tenger és az Atlanti-óceán partjain egészen a skandináv fjordokig, az Appenninek, az Alpok, a Feketehegység, a Grampian hegyek és a Kárpátok tövében, Oroszország, Magyarország, Franciaország és Spanyolország síkságain szabad városok keletkeztek. Mindenütt ugyanaz a lázadás tört ki, ugyanazokkal a jellemvonásokkal, ugyanazokon a fázisokon ment át és ugyanarra az eredményre vezetett. Mindenütt, ahol az emberek a falak mögött némi védelmet találtak, vagy legalább találni reméltek, megkezdődtek az *összeesküvések*, megalakították a *testvériségeket* és *baráti szövetségeket*, amelyeket egy közös gondolat kapcsolt össze és amelyek bátran neki indultak a kölcsönös segítségre és szabadságra alapított új életnek. És ez olyan jól

sikerült, hogy három- vagy négyszáz év alatt Európát külsőleg teljesen átalakították. Pompás épületekkel rakták meg a földet, amelyek kifejezésre juttatták a szabad emberek szabad egyesülésének szellemét és amelyeket azóta szépségük és kifejezéssel teljességük szempontjából nem ért utól semmi. És ők hagyták hátra a következő nemzedékeknek mindazt a művészetet, ipart, amelynek a mi civilizációnk minden javításával és lehetőségével csak egyszerű továbbfejlődése. Ha már most keressük azokat az erőket, amelyek ezeket a nagy eredményeket létrehozták, akkor azt találjuk, hogy nem egyes hősök lángeszének köszönhetjük, nem az óriási államok hatalmas szervezetének vagy uralkodók politikai képességeinek, hanem a kölcsönös segítség áramának, amelyet működni láttunk a faluközösségekben és amelyet a középkorban az egyesülésnek új formája élesztett föl és erősített meg, amelyekben ugyanaz a szellem uralkodott, de új formák között – a céheknek.

Ma már tudjuk, hogy a hűbériség nem járt a faluközösségek fölösztatásával. Sikerült ugyan a nemeseknek robotot rakni a paraszt vállaira és magukhoz ragadni olyan jogokat, amelyek azelőtt csak a faluközösséget illették meg (adók, holtkéz, örökösödési és házassági adófizetés), a parasztok mégis fön tartották községeknek két alapvető jogát: a köz-földtulajdont és saját igazságszolgáltatásukat. Régi időkben, amikor a király küldönce a faluba érkezett, a parasztok egyik kezükben virággal, a másikban fegyverrel fogadták és azt kérdezték tőle, hogy melyik törvényt akarja alkalmazni: azt, amit a faluban talál, vagy azt a másikat, amelyet magával hoz? Az első esetben átnyújtották neki a virágot és szívesen látták, a másik esetben ellenben harcra bocsátkoztak vele.¹⁶⁷ Később azután elfogadták a király vagy hűbérúr hivatalnokát, mivel nem tudtak ellentállni, de fön tartották a népgyűlés Ítélezési jogát és kineveztek hat, hét vagy tizenkét esküdtet, akik a hűbérúr bírójával együtt működtek a népgyűlés előtt mint békebírák és ítélettalálók (*sentence-finders*). A legtöbb esetben a hivatalnoknak nem volt egyéb dolga, mint hogy megerősítse az ítéletet és behajtsa a szokásos *fred*-et. Az önálló igazságszolgáltatás értékes joga, amely abban az időben önkormányzatot és saját törvényhozást jelentett, minden harcot túlélt és még azok a jogászok sem tudták eltörölni, akik Nagy Károlyt körülvették, hanem kénytelenek voltak megerősíteni. A népgyűlés egyidejűleg megtartotta szuverenitását mindazokban az ügyekben, amelyek a faluközösség területét érintették és a birtokjog tekintében (mint azt Maurer kimutatta) még a hűbérurat is kötelezte. A feudalizmus megnövekedése nem tudta megtörni ezt az ellenállást, a faluközösség helyt állott és amikor a kilence-

¹⁶⁷ Felix Dahn: *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker*, Berlin, 1881, I. köt. 96. old.

dik és tizedik században a normannok, arabok és magyarok, betörésekor kiderült, hogy a katonai scholáknak a védelem szempontjából csak csekély értékük van, akkor egész Európában megindult a mozgalom, hogy a falvakat kőfalakkal és várrakkal erősítsék meg. A faluközösségek energiája ezerszámra építette a megerősített helyeket és mihelyt fölépítették falukat, mihelyt ebben az új szentségben – a várfaiakban – közös érdeket teremtettek, akkor belátták, hogy most már éppen úgy ellenállhatnak a belső ellenség, a nemesség támadásainak, mint a külső ellenség betöréseinek. Megkezdődött az új szabad élet kifejlődése a várfalakon belül. A középkor városa megszületett.¹⁶⁸

A történelemnek egyetlen korszaka sem illusztrálhatja jobban a tömegek konstruktív erejét, mint a tizedik és tizenegyedik század, amikor a megerősített falvak és városok, amelyek valóságos „oázisok voltak a hűbéri erdő közepette”, elkezdték lerázni uraik igáját és lassankint kidolgozták a későbbi városi szervezetet. Erről a korszakról azonban, sajnos, a történelmi források nagyon keveset beszélnek, csak az eredményeket ismerjük, de nagyon keveset tudunk azokról az eszközökről, amelyekkel azt elérték. Falaik védelme alatt a városi népgyűlések, amelyek vagy teljesen függetlenek voltak, vagy pedig a legnevezetesebb nemes és kereskedő családok vezetése alatt állottak, megtartották és megszerezték azt a jogot, hogy maguk válasszák katonai védnöküket és a város legfőbb bíróját, vagy legalább is hogy választhattak azok közül, akik erre a hivatalra számot tartottak. Olaszországban a fiatal közösségek

¹⁶⁸ Ha tehát csatlakozom azon nézetekhez, amelyeket már régen Maurer képviselt (*Geschichte der Städteverfassung in Deutschland*, Erlangen, 1869), ezt azért teszem, mert ő bizonyította be a faluközösség szakadatlan fejlődését a középkori városig és mert csak az ő fölfogása tudja megmagyarázni a községi mozgalom általánosságát. Savigny, Eichhorn és követőik kétségtelenül bebizonyították, hogy a római municipium tradíciói sohasem tűntek el teljesen. De nem vették tekintetbe a faluközösségeket, amelyekben a barbárok laktak, mielőtt városaik lettek volna. Tény az, hogy az emberiség mindenütt, ahol új civilizációt kezdett, Görögországban, Rómában vagy Középeurópában, ugyanazon fejlődési fokozatokon ment át – törzs, faluközösség, szabad város, város –, amikor természetesen mindegyik az előzőből fejlődött ki. Természetesen az előző civilizációk tapasztalatai nem veszték el. Görögország (amelyet a keleti civilizáció befolyásolt) befolyásolta Rómát és Róma befolyásolta a mi civilizációinkat; de mindegyik ugyanazzal vette kezdetét – a törzsszel. És éppen úgy, ahogy nem mondhatjuk, hogy a mi államaink a római állam folytatásai, úgy azt sem mondhatjuk, hogy Európa középkori városai (beleértve Skandináviát és Oroszországot) folytatásai a római városoknak. A barbár faluközösségek folytatásai voltak, amelyeket bizonyos fokig a római városok tradíciója befolyásolt.

minduntalan elkergették védurukat (*defensores, domini*) és harcba bocsátkoztak azokkal, akik nem mentek önként. Ugyanez az eset állt be keleten, Csehországban szegény és gazdag egyaránt résztvett a választásban (*Bohemicae gentis niagni et parvi, nobiles et ignobiles*)¹⁶⁸ és az orosz városokban a *vjecse* (népgyűlés) megválasztotta a herceget, mindig ugyanabból a Rurik-családból, szerződést kötött vele és elbocsátotta a *knyázt*, ha nem volt vele megelégedve.¹⁷⁰ Ugyanebben az időben nyugati és déli Európában az a tendencia uralkodott, hogy püspököt tegyenek védnökké, akit a város maga választott meg, és oly sok püspök állt a városok élére, amikor arról volt szó, hogy meg kell védeni a városok *immunitását* és szabadságjogait, hogy sokat közülök haláluk után szentek gyanánt tiszteltek és az illető városok külön védszentjeivé tettek. Szt. Uthelred Winchesterben, Szt. Ulrik Augsburgban, Szt. AVolfgang Regensburgban, Szt. Herbert Kölnben, Szt. Adalbert Prágában és i. t. és számos apát és szerzetes lett így a városok védőszentjévé, mert vezették a nép jogok védelmét.¹⁷¹ És az új világi és egyházi védnökök alatt a polgárok meghódították a népgyűlés számára az igazságszolgáltatás és a teljes önkormányzat jogát.¹⁷²

A fölszabadtítás egész folyamatát a közös ügyért való odaadás észrevétlen cselekedeteinek egész sorozata mozdította, előre, amelyeket a tömegeből kikerült férfiak végeztek – ismeretlen hősök, akiknek neveit még a történelem sem jegyezte föl. Az Isten békéje (*treuga dei*) csodálatos intézménye, amelynek segítségével véget akartak vetni a nemes családok véget nem érő családi viszálykodásainak, a fiatal városokban keletkezett, ahol a püspökök és polgárok megkísérelték a város falain belül

¹⁶⁹ M. Kovalevszki: *Modern Customs and Ancient Laws of Russia* (Ilchester Lectures, London, 1891, negyedik fölolvasás).

¹⁷⁰ Sok kutatásra volt szükség, amíg az úgynevezett Udjelnjiperiódus ezen jellemvonását Bjelaeff (Elbeszélések az orosz történelemből), Kostomaroff (Az autokrácia kezdetei Oroszországban), de különösen Professor Szergievics (Vjecse és Herceg) művei helyesen megállapították. Egyetmást talál erről az oroszul nem tudó olvasó Kovalevszki föntemlített könyvében, azonkívül I. Rambaud: „Geschichte Rußlands”.

¹⁷¹ Ferrari: *Histoire des révolutions d'Italie*, I., 257. old.; Kailson: *Die deutschen Städte im Mittelalter*, I. kötet (Halle, 1891).

¹⁷² A londoni népgyűlésről I. G. L. Gomme kitűnő megjegyzéseit (*The Littérature of Local Institutions*, London, 1886, 76. old.). Meg kell azonban jegyezni, hogy a királyi városokban a népgyűlés sohasem érte el a függetlenséget, mint másutt. Sőt az is bizonyos, hogy a királyok és az egyház Moszkvát és Parist azért szemelték ki a jövődó királyi államtekintély bölcsőjéül, mivel ott nem volt meg a népgyűlések tradíciója, amely népgyűlések hozzá voltak szokva, hogy minden dologban szuverén módon intézkedjenek.

uralkodó békét a nemesekre is kiterjeszteni.¹⁷³ Itália kereskedő városai, de különösen Amalfi (amelynek 844 óta választott konzuljai voltak és amely a tizedik században *dogéit* nagyon gyakran változtatta),¹⁷⁴ már ebben az időben kidolgozták a tengeri és kereskedelmi jogot, amelyet később egész Európa mintául vett; Ravenna megalakította ipari szervezetét és Milánó, melynek 980-ban volt az első forradalma, nagy kereskedelmi központ lett, amelyben az ipar a XI. század óta teljes önállóságot nyert.¹⁷⁵ Ugyanúgy Brügge és Gent és még több város Franciaországban, amelyekben a *mahl* vagy *forum* teljesen önálló intézménnyé lett.¹⁷⁶ Már ez alatt a korszak alatt kezdődött meg a városok fölékesítése olyan épületekkel, amelyeket ma is megcsodálunk és amelyek hangos tanúságot tesznek ezeknek az időknek gazdag szellemi életéről. „A bazilikákat csaknem az egész földön megújították” írja Raoul Glaber krónikájában és több a középkori építészet legszebb emlékei közül ebből a korból származik. Bréma gyönyörű templomát a kilencedik században, a velencei Szt. Márk templomot 1071-ben fejezték be és a pizai szép dómot 1063-ban. Az a szellemi mozgalom, amelyet a tizenkettedik század renaissancéjának szoktak nevezni,¹⁷⁷ és a tizenkettedik század racionalizmusa – a reformáció előfutárja¹⁷⁸ – ebbe a korszakba esik, amikor a városok még falakkal körülkerített faluközösségeknek egyszerű agglomerációi voltak.

De a faluközösség elvén kívül még egy más elemre is szükség volt, hogy a szabadság és fölvilágosodás növekedő központjai megszerezhessék a gondolkodásnak és cselekvésnek azt az egységét, amelyből a tizenkettedik és tizenharmadik században az ő erejük fakadt. A foglalkozások, kézműiparok és mű-

¹⁷³ A Luchaire: *Les Communes françaises*; és még Kluckobn: *Geschichte des Gottesfriedens*, 1857. L. Sémichon (*La paix et la trêve de Dieu*, 2. köt. Paris 1869) megkísérelte a mozgalmat ezen berendezés folyamányának beállítani. Tény az, hogy úgy a *treuga dei*, mint a Liga, amelyet Kövér Lajos alatt alapítottak egyrészt védelmül a nemesség rablásaival szemben, másrészt a normannok betörései ellen, népmozgalmak voltak. Az egyetlen történetíró, Vítális, aki megemlíti eme ligát, úgy állítja be, mint egy „népközösséget” (*Considérations sur l'histoire de France*, Aug. Thierry *Oeuvres-jének* 4. kötetében, Paris, 1868, 191. old. és jegyzet).

¹⁷⁴ Ferrari, I. 152., 263. old. stb.

¹⁷⁵ Perrons, *Histoire de Florence*, I. 188. old.; Ferrari i. m. L, 283. old.

¹⁷⁶ Aug. Thierry: *Essai sur l'histoire du Tiers Etat*, Paris, 1875., 414. old. és jegyzet.

¹⁷⁷ F. Rocquain: *La Renaissance au Xlle siècle*, az *Études sur l'histoire de France*-ben, Paris, 1875., 55-157. old.

¹⁷⁸ N. Kosztomarov: *A XII. század racionalistái*; monográfiák és kutatások (orosz nyelven).

vészetek növekvő sokféleségéből, a növekedő kereskedésből a távoli országokkal, földekkel, szükségképen kialakult ez az új egyesülési forma, ez az új elem, a cég. Köteteket írtak ezekről a szövetségekről, amelyek mint céhek, testvériségek, baráti szövetségek, vagy Oroszországban *druzhestva*, *minne* és *artelj*, Szerbiában és Törökországban *esznalf*, Georgiában *amkari* név alatt és i. t., a középkorban oly óriási fejlődésnek indultak és a városok fölszabadtításában oly fontos szerepet játszottak. A történetíróknak azonban több mint hatvan évre volt szükségük, amíg megértették ennek az intézménynek általános elterjedését és valódi karakterét. Csak most, amikor számszámra közölték és kutatták ki a céhszabályokat, ismerték föl rokonságukat a római *collegiamokkal* és régibb szövetségekkel. Görögországban és Indiában,¹⁷⁹ csak most állíthatjuk teljes biztonssággal, hogy ezek a testvériségek voltaképen csak annak az elvnek voltak továbbfejlesztései, amelynek működését a nemzetségben és a faluközösségben láttuk.

Semmi sem szemléltetheti jobban ezeket a középkori testvériségeket, mint azok az ideiglenes céhek, amelyeket a hajón alkottak. Mikor a Hanza hajója az első félnapi utón tul volt, a kapitány összegyűjtötte a fődélzetén a hajó személyzetét és az utasokat és egy kortárs leírása szerint a következő beszédet tartotta:

„Amikor most már az Isten és a hullámok kezében vagyunk, mindenkinek egyenlőnek kell lennie a többivel. És mivel viharok, magas hullámok, rablók és más veszedelmek leselkednek reánk, pontos rendet kell tartanunk, hogy jól vigyük végére utunkat. Ezért imádkozzunk kedvező szélért és jó utazásért és a tengerjog szerint válasszuk meg azokat, akik betöltik az esküdtek helyét.” Erre a nép megválasztotta a bírót (*Vogt*) és négy *scabini*-t, akik az esküdti hivatalt töltötték be. Az utazás végeztével a bíró és az esküdtek letették hivatalukat és a következőképen szóltak a hajó népéhez: „Ami a hajón történt, azt bocsássuk meg egymásnak és temessük el (*totd und ab sein lassen*). Amikor ítéltünk, mindig az igazságért tettük. Az igaz bíraskodás nevében kérünk tehát mindnyájatokat, hogy felejtsetek el azokat az ellenségeskedéseket, melyeket egyiktek a másik ellen táplál és esküdjetek meg a kenyérre és a sóra, hogy nem akartok arra haraggal visszagondolni. Ha azonban valaki azt hiszi, hogy sérelem esett rajta, forduljon

¹⁷⁹ Rev. J. M. Lambert: *Two Thousand Years of Guild Life*, Hull, 1891. című művében igen érdekes adatokat találunk a céhek általános elterjedésére vonatkozólag. A georgiai amkarikra vonatkozólag I. S. Eghiazarow: *Gorodskije Tseghi* (A transzkaukázusi amkarik), amely a Kaukázusi Földrajzi Társaság XIV. 2. 1891-iki Emlékiratában jelent meg.

a szárazföldi bíróhoz és még napnyugta előtt kérjen ítéletet.” A kikötés után átadták a perselyt a begyült *fred* pénzekkel a kikötő parancsnokának, hogy ossza szét a szegények között.”¹⁸⁰

Ez az egyszerű leírás adja talán a legjobb képét a középkori céhek szellemének. Hasonló szervezetek keletkeztek mindenütt, ahol emberek együttes cselekvésre összejöttek, mint pl. halászok, vadászok, utazó kereskedők, kőművesek és letelepedett kézművesek. A hajó fődélzetén a kapitány volt a tekintély, de a közös vállalkozás sikeréért a fődélzetén az összes emberek, gazdagok és szegények, előljárók és hajósnép, kapitány és matrózok mind megegyeztek abban, hogy kölcsönös viszonyaikban egyenlők lesznek, csupán emberek lesznek azzal a kötelezettséggel, hogy egymást segíteni fogják és az esetleg keletkező viszálykodásokat saját választott bíráikkal egyenlítik ki, így azok a kézművesek – kőművesek, ácsok, kőfaragók – akik pl. egy templom építésénél összegyűltek, mindnyájan egy-egy városhoz tartoztak, amelynek megvolt a maga politikai szervezete és mindegyik a saját szakcéhéhez tartozott, ezenkívül azonban összekötötte őket a közös vállalat, amelyet jobban ismeretek, mint bárki más és ezért egyesültek egy testületbe, amelyet szoros, bár ideiglenes kötelek tartottak össze: megalapították a templomépítő céhet.¹⁸¹ Ugyancsak azt látjuk még mai nap is a kabil *szofban*:¹⁸² a kabiloknak megvan a faluközösségük, ez az egyesülés azonban nem elégíti ki az összes politikai, személyes és kereskedelmi törekvéseket és így alakul ki a *szof* szorosabb testvérisége.

A középkori céhek szociális karakterét akármelyik céhszabály elegendőképpen jellemzi. Vegyük elő pl. egy korai dán céh *skraa*-ját. Legelőször is azt olvassuk, hogy megállapítja az általános testvéri érzést, amelynek a céhben uralkodni kell; azután következnek azok a rendelkezések, amelyek az ítélkezésre vonatkoznak a testvérek között vagy testvérek és idegenek között kitört viszályok esetén és végül föl vannak sorolva a testvérek szociális kötelességei. Ha valamelyik testvér háza leégett vagy elvesztett egy hajót vagy megkárosodott a zarándokuton, az összes testvéreknek segítségére kellett sietniök. Ha az egyik testvér veszedelmesen megbetegszik, a testvéreknek virrasztaniuk kell ágya mellett, amíg csak túl nem esett a veszedelmen, ha pedig meghal, a testvéreknek kell őt eltemetniük – ami ebben az időben nagy dolog volt – és el kellett kísér-

¹⁸⁰ J. D. Wunderer útleírása, Fichard Frankfurter Archivjában, II. 245. old.; Janssen idézi: Geschichte des deutschen Volkes, I., 355. oldalon.

¹⁸¹ Dr. Leonhard Ennen: Der Dom zu Köln, Historische Einleitung, Köln, 1871, 46., 50. old.

¹⁸² L. az előző fejezetet.

niók a templomba és a temetőbe. A testvér halála után gondoskodni kell gyermekeiről és az özvegy gyakran a céh nővére lett.¹⁸³

Ezek a jellemvonások nyilvánultak meg minden testvériségben, amelyet valamely célból alapítottak. A tagok mindig olyan viszonyban voltak, mint a testvérek és a nővérek és így is nevezték egymást,¹⁸⁴ a céh előtt mindnyájan egyenlők voltak. Volt közös vagyonuk is (marha, föld, épületek, templom és pénztőke). Minden testvér megesküdt, hogy elfelejtí a viszálykodásokat és habár nem is kötelezték magukat, hogy nem fognak többé viszálykodni, abban mégis megegyeztek, hogy a veszekedés sohase fajuljon viszályá vagy perré más bíróság, mint a testvérek saját törvényszéke előtt. Ha a testvér idegenrel keveredett viszályba, megegyeztek abban, hogy jóban és rosszban el nem hagyják, vagyis mellé kellett állaniok, akár ártatlanul vádolták a támadással, akár csakugyan ő volt a támadó és az ügyet békés utón el kellett intézni. Amíg csak orvtámadásról nem volt szó – ebben az esetben, mint jogfosztottal bántak el –, a testvériség kitarott mellette.¹⁸⁵ Ha a sértett hozzátartozói a támadást tüstént viszonttámadással akarták megbosszulni, a testvériség lovat szerzett neki a meneküléshez, vagy csolnakot, evezőket, kést és acélt, hogy tüzet csíhohasson; ha a városban maradt, védelmül tizenkét testvér kísérté és időközben tárgyaltak a kártérítés miatt; közösen fizették, éppen úgy mint a régi idők nemzetségei. Csak ha a testvér megszegte a hűséget céhtestvéreivel vagy idegenekkel szemben, akkor „mint egy senkit” kizárták a testvériségből.¹⁸⁶

Ezek voltak az alapelvei azoknak a testvériségeknek, amelyek lassankint elfoglalták az egész középkori életet. Csakugyan találunk céheket a legkülönbözőbb foglalkozási ágak-

¹⁸³ Kofod Ancher: Om garnie Danske Gilder ok deres Undergæng, Kopenhagen, 1785. Egy knu-céh alapszabályai.

¹⁸⁴ Az asszonyok helyzetéről a céhekben 1. Miss Toulmin Smith bevezető sorait apja „English Guilds” című munkájához. Egyik alapszabály Cambridgeből (281. old.) 1503-ból a következő mondatban egészen határozott: „Thys statute is made by the comyne assent of all the bretherne and sisterne of alhallowe yelda”. (Ez az alapszabály a mindszent-céh összes fivéreinek és rővéreinek megegyezésével jött létre.)

¹⁸⁵ A középkorban csakis az orvtámadást kezelték mint gyilkosságot; vérbosszú fényes nappal törvény volt és az ellenfelet verekedésben megölni nem volt gyilkosság, ha a támadó megbánást mutatott és készséget arra, hogy az okozott igazságtalanságot helyrehozza. Ezen megkülönböztetés világos nyomai még megvannak a modern büntetőjogban is, különösen Oroszországban.

¹⁸⁶ Kofod Ancher föntidézett műve. Ez az öreg könyvecske sok mindent tartalmaz, ami fölött későbbi kutatók elsiklottak.

ban: jobbágyok céheit,¹⁸⁷ szabadok céheit, valamint olyanokat, amelyek szabad emberekből és jobbágyokból alakultak, találunk céheket, amelyeket különös célokra alapítottak, mint pl. vadászatra, halászatra, vagy kereskedelmi expedíciókra és amelyek a cél elérése után ismét feloszlottak és olyan céheket^ amelyek valamely kézművességben vagy iparban évszázadokon át fennállottak. Minél jobban fejlődött a foglalkozások sokfélesége, annál többféle céh keletkezett. Nemcsak kereskedő, kézműves, vadász- és parasztcéheket találunk, hanem papok, festők, elemi iskolai és egyetemi tanárok céheit, találunk céheket a játék ápolására, templomépítésre, valamely művész- vagy kézművesiskola misztériumának a megőrzésére, vagy valamely ünnepély rendezésére – még a koldusok, hóhérok és bukott nők is céhekben voltak, amelyek mind a saját igazságszolgáltatás és kölcsönös segítség kettős célján épültek föl.¹⁸⁸ Oroszországból kétségtelen adataink vannak arra, hogy Oroszország tulajdonképeni megteremtése éppen úgy a vadász, halász és ipari *arteljek* műve volt, mint a csirázó faluközösségeké és ez az ország még mai nap is telve van *arteljekkel*.¹⁸⁹

Már ez a néhány megjegyzés is mutatja, milyen hibás állásponton voltak a korábbi kutatók, akik a céhek jelentőségét évenként ismétlődő ünnepélyek rendezésében vélték megtalálni. Valójában a közös ünnepély volt az az idő, amikor megválasztották az elöljárókat, megbeszélték az alapszabályok változtatásait, gyakran ez a nap a törvénykezés napja is volt, amikor a testvérek között keletkezett viszályokat elintézték¹⁹⁰

¹⁸⁷ A jobbágyfölkeléséknél nagy szerepet játszottak és ezért a IX. század második felében többször betiltották őket. Természetesen a királyok tilalmi pusztá betűk maradtak.

¹⁸⁸ A középkori olasz festők is céhekbe voltak szervezve, amelyek a fejlődés későbbi fokán művészakadémiákká lettek. Ezen kor olasz művészete annyi sajátással van tele, hogy még most is meg tudjuk különböztetni Padua, Bassano, Treviso, Verona, stb. különböző iskoláit, annak dacára, hogy mindezek a városok Velence hatása alatt álltak. Ez – amint J. Paul Richter megjegyzi – annak a körülménynek köszönhető, hogy minden város festői külön céhhez tartoztak, amely ugyan a szomszéd városok céheivel baráti viszonyban volt, de külön életet folytatott. A legrégebbi ismert céhszabály a veronai, 1303-ból, amely azonban nyilvánvalóan egy sokkal régebbi alapszabályból fejlődött ki. A tagok kötelességei között ilyeneket találunk: „Testvéri segítség’ bármilyen bajban”, „Vendégszeretet az idegenek iránt, akik a várost érintik, hogy megtudhassák azokat a dolgokat, amelyeket megismerni érdemes” és a kötelesség szenvedés esetén vigaszt nyújtani”. (Nineteenth Century, 1890 november és 1892 augusztus.)

¹⁸⁹ Az *arteljek*ről szóló főműveket meg lehet találni az Encyclopedia Britannica 9. kiad. 84. old.-án, „Russia” című cikkben.

¹⁹⁰ L. pl. a cambridgei céhek okleveleit, amelyeket Toulmin Smith közöl (English Guilds, London 1870, 274--76. old.), amelyek-

vagy megújították a céh-tagságot. Az együttes étkezés, úgy mint az ünnepélyek a régi törzsi összejövetelek alkalmából – a *mahl* vagy *malum* – vagy mint a burját *aba* vagy a búcsú, az aratási ünnepély, legfőként a testvériség megújítása volt. Azokat az idöket jelképezte, amikor mindenki a klán közösségébe tartozott. Ezen az egy napon legalább minden közös volt, mindnyájan egy asztal körül ültek és ugyanazt az ebédet ették. Ezen a napon, még sokkal későbbi korban is, egy londoni céh szegényházában élő tagjai is a gazdag, nemes emberek mellett ültek. Ami azt a megkülönböztetést illeti, amelyet egyes kutatók tesznek az angolszász *frith guild* (békecéh) és az u. n. *szociális* vagy *vallásos* céhek között, – a fentemlített értelemben valamennyi *frith guild* volt¹⁹¹ és vallásos abban az értelemben, amint a faluközösség vagy város, amely valamely védszent pártfogása alatt áll, szociális és vallásos. Ha a céhek intézménye Ázsiában, Afrikában és Európában oly óriási mértékben elterjedt, ha évezredek át életben maradt és mindig újból föléledt, ha hasonló körülmények újra fölélesztették, ez azért történt, mert sokkal több volt mint társas étkezésre való összejövetel, vagy pedig egyesülés azért, hogy együtt menjenek templomba vagy temetésre. Megfelelt az emberi természetben mélyen gyökerező szükségletnek és magán viseli mindazokat a jellegzetes vonásokat, sőt sokkal erősebben, melyeket később az államban, a bürokrációnál és rendőrségnél föltalálhatunk. Egyesülés volt ez kölcsönös segítségre tanáccsal és tettel, az élet minden helyzetében és eshetőségeiben, organizáció volt az igazság föntartására, azzal a különbséggel az állammal szemben, hogy minden cselekvésükben humánus, testvéri érzések vezették, a formaszerű elemek helyett, melyek az állami beavatko-

ból kitűnik, hogy a „general and principlal day” (a fő- és államnap) az „eleccioun day” (a választási nap) volt; vagy I. Ch. M. Clodes: *The Early History of the Guilds of the Merchant Taylors*, London 1888, I. 45. old. stb. A tagság megújításáról I. Jömsving Saga-t, amely Pappenheim: *Altdeutsche Schutzgilden*, Breslau 1885, 67. old. van meg-émlítve. Igen valószínű, hogy sok céh, amikor üldözni kezdtek, alapszabályaiba csak a közös étkezési napot vagy vallásos kötelességeiket vette föl, ellenben a céhek törvénygyakorlását csak homályos szavakban jelölték meg; de ez a joggyakorlat csak sokkal későbbi korban tűnt el. Ennek a kérdésnek, hogy „ki az én bírómf ma már nincs jelentősége, amióta az állam a jog-organizációját bürokráciája számára tartotta fönn; ellenben a középkorban döntő jelentőségű volt, annál is inkább, mivel a saját törvényhatóság öngazgatást jelentett. Meg kell még jegyezni, hogy az angol-szász és dán „guild-bretheren”, vagy „brödrae”-nek a latin „convivii”-vel való fordítása is hozzájárult ehhez a zavarhoz.

¹⁹¹ L. erre vonatkozólag J. R. Green és Mrs. Green kiváló megjegyzéseit a *The Conquest of England*-ban, London, 1883, 229–230. old.

zásnak fő jellemvonásai. Még ha a céhtestvér a céh ítélőszéke előtt jelent is meg, olyan férfiak előtt állott, kik őt jól ismerték, akik együtt voltak vele napi munkájuknál, a közös étkezésnél és testvéri kötelességeik teljesítésénél: férfiak, akik valóban vele egyformák és testvérei voltak, nem pedig jogászok és védők, kiknek egészen más érdekeik voltak.¹⁹²

Világos, hogy az olyan intézménynek, amely annyira alkalmas volt az egyesülés szükségletét szolgálni, anélkül, hogy az egyént megfosztotta volna kezdeményezésétől, terjednie, nőnie és erősödnie kellett. A nehézség csak az volt, hogy olyan formát találjanak, amely lehetővé teszi az egyes céhek szövetkezését közös szövetségekben anélkül, hogy összeütközésekbe juszanak a faluközösségek szövetségével és mindezeket harmonikus egésszé tömörítsék. És mikor megtalálták az összeláncolás ezen formáját és a kedvező körülmények a városokat abba a helyzetbe juttatták, hogy kivívhassák önállóságukat, ezt oly egyöntetűen cselekedték, hogy még ma is, a mi századunkban, a vasutak, a távíró és újságok századában is, csak csodálatra ragadhat. Százával maradtak reánk szabadságlevelek, amelyekben a városok fölszabadulásukat letéteményezték és mindezekben – dacára a részletek végtelen különbségeinek, amelyek többé-kevésbé az emancipáció tökéletességétől függtek – ugyanegy főgondolat vonul keresztül: a város úgy is mint kis faluközösségek, úgy is mint céhek szövetsége megszervezte magát.

„Mindazok, akik a város barátságához tartoznak” – így szól egy szabadságlevél 1188-ból, amelyet Fülöp flandriai gróf adományozott Aire polgárainak –, „esküvel ígérték és megerősítették, hogy egymásnak mint testvérek akarnak mindenben, ami hasznukra és becsületükre válhat, segíteni. És ha egyik a másik iránt szóval vagy tettekben vétkezik, az a férfi, aki szenvedett a másik által, nem fog bosszút állani, sem ő maga, sem az ő emberei... panaszt fog emelni és a tettes jóvá fogja tenni hibáját aszerint, ahogy azt a tizenkét választott esküdt, akik úgy járnak el, mint választott bírák, megállapítják. És ha a sértő vagy a megsértett háromszori figyelmeztetés dacára sem veti magát alá a választott bíróság határozatának, úgy mint gonosztevőt és esküszegőt kizárják a barátságból.”¹⁹³

„A szövetség minden egyes férfია hűséges legyen eskütársához és őt tanáccsal és tettel támogassa, mint ezt az igazság szabályai megkívánják” – mondják Amiens és Abe ville szabadságlevelei” –, „mindnyájan erejükhöz képest fognak a szövetség határán belől egymásnak segíteni és nem fogják túrni,

¹⁹² L. X. Függelék.

¹⁹³ Recueil des ordonnances des rois de France, XII. köt. 562. old; id. Aug. Thierry a Considérations sur l'histoire de France, 196. old.

hogy egyik a másiktól valamit elvegyen és adót tőle behajtsion.” Ezeket és hasonlókat olvashatunk Soissons, Compiègne, Senlis szabadságlevelében is.¹⁹⁴ És így tovább számtalan változatban (mindig ugyanaz a típus.

„A commune” – írja Guilbert de Nogent –, „esküszövettség kölcsönös segítségre (*mutui adjutorii conjuratio*)... Csúf új szó ez. Ezáltal fognak fölszabadulni a jobbágyok (*capite sensi*) minden szolgaság alól; ezáltal fog megtörténni, hogy jogtörések miatt törvényesen megállapított pénzbírságra lesznek csak elítélve; ezáltal megszűnik kötelezettségük olyan munkákra, melyeket a jobbágyok mindeddig végezni szoktak.”¹⁹⁵

A fölszabadulás hulláma haladt át a kontinens minden részén a tizenkettedik században és egyformán érintette a leggazdagabb városokat és a legszegényebb mezővárosokat is. És habár azt mondhatjuk, hogy az olasz városok voltak a legelsőek, amelyek magukat fölszabadították, azért mégsem határozhatunk meg egy központot, ahonnan a mozgalom kiindult. Igen sokszor Középeurópában egy kis helység vette át környéke vezetését és nagy városi népességek elfogadták a városka szabadságlevelét mintául a magoké számára. Így Franciaországban Loris nevű városka szabadságlevelét vette át nyolcvanhárom északnyugati város és Beaumonté ötszáz kisebb és nagyobb belga és francia városnak szolgál mintául. Külön követeket küldtek a szomszéd városba, hogy másolatot kaphassanak szabadságlevelükről és a fogalmazvány ennek mintájára lett fölépítve. Mindazonáltal nem másolták egymást szolgálailag, az engedmények szerint fogalmazták szabadságlevelüket és innen volt az – mint ezt egy történetíró megjegyezte –, hogy a középkori községek szabadságleveli ugyanazt a változatos-ságot mutatják, mint templomaik és dómjaik gótikus architektúrája. Ugyanaz a vezető gondolat mindannyiban – a dóm szimbóluma a községek és céhek egyesülésének a városban – és számlálhatatlan sokféle különbség a részletekben.

Önbíráskodás volt a sarkpont és az önbíráskodás önkormányzathoz vezetett. De a község nem volt csupán *autonóm* része az államnak – ilyen kétértelmű szókat nem találtak föl abban az időben –: a község maga volt állam. Joga volt rendelkezni háború és béke fölött, tartós és futólagos szövetségeket kötni szomszédaival. Egész önálló volt saját ügyeiben és senki máséval nem volt összevegyítve. A legmagasabb politikai hatalmat demokratikus fórum is teljesen átvehette, mint például Pskovban, ahol a *vjecs* követeket küldött és fogadott, szerződéseket kötött, fejedelmeket fogadott vagy elbocsátott, néha pedig évtizedekig ezek nélkül kormányzott; vagy pedig kereskedők, vagy éppen nemesek arisztokráciájára volt bízva, avagy

¹⁹⁴ A. Luchaire: Les Communes françaises, 45-46. old.

¹⁹⁵ Guilbert de Nogent: De vita sua, Luchaire i. m. 14. old.

pedig ezek bitorolták, mint ahogy ez száz meg száz olasz és középeurópai városban megtörtént. Az elv mindazonáltal egy maradt, a város állam volt – és ami talán még említésre méltóbb –, ha a város hatalmát kereskedők vagy akár nemesek arisztokráciája bitorolta is, azért mégsem tűnt el a város belső életéből és mindennapi életükből a demokratizmus: és csak nagyon kevéssé függött attól, amit az állam politikai formájának nevezhetnénk.

Ezen látszólagos ellenmondás titka abban a tényben rejlik, hogy a középkori város nem volt központosított állam. Létezése első évszázadaiban nem lehetett a várost, ami belső organizációját illeti, államnak nevezni, miután a középkor épp oly kevéssé tudott a hivatalok jelenlegi összpontosításáról, mint a területi összpontosításról. Minden csoportnak megvolt a maga része a főhatalomban. A város rendszeren négy negyedre volt osztva, vagy pedig öt vagy hét, kerületre, amelyek mind egy központból ágaztak ki és minden városnegyed vagy kerület nagyjából egy bizonyos foglalkozásnak vagy mesterségnek felelt meg, amely ott többségben volt, noha lakóinak különböző szociális állásuk és foglalkozásuk volt: nemesek, kereskedők, mesteremberek, sőt fél jobbágyok is voltak; és minden önálló kerület vagy negyed szinte önálló képződmény volt. Velencében minden egyes sziget független politikai községet alkotott. Mind-egyiknek voltak saját szervezett céhei, saját sókereskedése, saját igazságszolgáltatása és közigazgatása, saját fóruma és a dözse megválasztása a város által semmit sem változtatott ezeknek a kis képződményeknek belső organizációján.¹⁹⁶ Kölnben a lakók kisebb csoportokra oszlottak, amelyeknek neve *Geburtschaft* és *Heimschaft* (*viciniae*) volt, vagyis szomszédos céhek, amelyek még a frank korszakból származtak. Mind-egyiknek meg volt a maga bírója (*Burrichter*) és a szokásos tizenkét választott esküdtje (*Schöffen*), volt ispánja (*Vogt*) és *Greve-je*, vagyis a városi milícia parancsnoka.¹⁹⁷ A legrégebb London története a meghódítás előtt – mondja Mr. Green – nem egyéb, „mint egész sereg kis csoport története, amelyek szét vannak szórva a falakkal bekerített területen, amelyeknek mindegyike fölne a saját intézményeivel és életével, saját céheivel, vendéglőivel, kolostoraival és más egyebekkel és amelyek csak lassanként kapcsolódnak össze egy közös városi közigazgatásba”.¹⁹⁸ És ha megnézzük az orosz városok, például Pskov és Novgorod krónikáit, amely városokban aránylag sok volt a

¹⁹⁶ Lebre: Histoire de Venise, I. köt. 398. old.; Martinis, id. Leo ós Botta: Histoire de l'Italie, 1844, I. köt. 500. old.

¹⁹⁷ Dr. W. Arnold: Verfassung der deutschen Freistädte, 1854, II. köt. 227. és köv. old.; Ennen: Geschichte der Stadt Köln, I. köt. 228–29. old.; azonkívül Ennen és Eckart által kiadott okiratok.

¹⁹⁸ Conquest of England, 1883, 453. old.

lokális különlegesség, akkor ott találjuk a kerületeket (*konec*), amelyek független utcákból (*ulica*) állottak és amelyeknek mindegyikében, habár legnagyobbbrészt ugyanazon foglalkozásbéliék, de kereskedők és földbirtokosok is laktak és külön községet alkottak. Büntény esetén közös felelősséggel tartoztak minden egyes tagjukért, saját igazságszolgáltatásuk és közigazgatásuk volt az utcai előljáró útján (*alicanszkije sztarosztii*), saját pecsétjük s néha saját fórumuk, saját miliciájuk, saját választott papjaik, külön kollektív életük és kollektív vállalkozásaik voltak.¹⁹⁹

A középkori város ilyformán kettős szövetség gyanánt tűnik föl: egyrészt szövetkeztek a háztartások, amelyek kicsiny területi egységekbe kapcsolódtak – utca, egyházközség, városrész –, másrészt az egyének, akiket foglalkozásuk szerint céhekben tart össze esküjök; az első létrejött, amikor a faluközösségből város keletkezett, a másik későbbi termék, amelyet új körülmények hoztak életre.

A középkori város főcélja volt, hogy biztosítsa a szabadságot, önkormányzatot és békét; és amint mindjárt látni fogjuk, amikor a kézművescéhekről fogunk beszélni, alapköve a munka volt. Azonban a *termelés* nem kötötte le a középkori nemzetgazda teljes figyelmét. Gyakorlati érzékével észrevette, hogy a fogyasztást kell biztosítani, ha a termelést fönn akarja tartani és ezért a város alapelve volt: gondoskodni a szegények és gazdagok legszükségesebb táplálékáról és hajlékáról egyaránt (*gemeine notdurft vnd gemach armer vnd richer*). Élelmszereknek és más közszükségleti tárgyaknak (szén, fa, és i. t.) megvásárlása, mielőtt a piacra kerültek, vagy olyan kedvező körülmények között, hogy mások ki lettek volna zárva – szóval a preempció – teljesen el volt tiltva. Mindent at vásárra kellett vinni és ott megvételle mindenkinék fölajánlani, mindaddig, amíg csak a harangszó a vásár végét nem jelentette. Csak ekkor vásárolhatta meg a kereskedő a maradékot és nyeresége akkor is *tisztességes nyereség* kellett, vagy legyen.²⁰¹ De még ezenkívül is, ha a vásár zárta után egy gazdag ember nagyban vásárolt búzát, minden városi polgárnak joga volt a búza egy részét (körülbelül négy vékát) saját használatára a rendes piaci áron megvenni, ha ezt az üzlet végleges megkötése

¹⁹⁹ Bjelaeii: Oroszország története, II. és III. köt.

²⁰⁰ Ha egy hajó szénrakományt hozott Würzburgba, a szén az első nyolc napban csak kicsiben szabadott eladni, amikor is minden családnak csak ötven kosárra volt igénye. Ami maradt a készletből, azt egészben lehetett eladni, de a kereskedőnek csak „illő” hasznót volt szabad szerezni, a „nem illő” vagy tisztességtelen haszon szigorúan meg volt tiltva. (Gramich i. m.) Ugyanez volt Londonban (Liber albus, id. Ochenkowski, 161. old.) és mindenütt másutt.

előtt kívánta, és megfordítva, ugyanezt a jogot formálhatta a pék is, ha a polgár eladásra vásárolt búzát. Az első esetben a búzát csak a városi malomba kellett vinni, hogy ott a meghatározott sorrendben szabott áron megőröljék és a kenyeret meg lehetett sütni a községi sütőkemencében (*four banal*).²⁰¹ Szóval, ha a várost ínség sújtotta, akkor többé vagy kevésbé, de mindegyiknek kellett szenvedni; de eltekintve a nagy éhínségektől, mindaddig, míg csak szabad városok voltak, senki sem halhatott bennük éhen, ami manapság nagyon is gyakran előfordul.

Mindezek a szabályozások azonban a városi élet késői korából valók; eredetileg maga a város vásárolta az összes élelmiszereket polgárai számára. Ch. Grossnak újabban közölt okmányai e részben teljesen megbízhatók és kétségbevonhatlanul bizonyítják állítását, „hogy a város nevében bizonyos városi alkalmazottak szállítmányokban összevásárolták az élelmicikkeket és azután bizonyos részletekben kiosztották, mialatt senkinek sem állott jogában a kikötőben lévő áruból addig vásárolni, amíg a városi elöljáróság ki nem mondta, hogy nem tart többé igényt a vásárra. Ez – folytatja tovább – általános szokásnak látszik Angol-, Ír-, Skótorszáiban és Walesben.”²⁰² Még a tizenhatodik században is láthatjuk, hogy együttesen vásárolnak be gabonát – „tőlünk telhetőleg mindenben hasznára és előnyére London városának és élelemtárának és a város minden polgárának és lakójának” –, mint ahogy ezt 1565-ben a polgármester írja.²⁰³ Velencében, mint köztudomású, az egész gabonakereskedelem a város kezében volt

²⁰¹ L. Fagniez: Études sur l'industrie et la classe industrielle a Paris au XIIIe et XIVe siècle, Paris 1877, 155. és köv. old. Alig kell megemlíteni, hogy a kenyér- és söradót pontos kísérletek után állapították meg, hogy egy bizonyos mennyiségű gabona mennyi kenyeret és sört ad. Amiens levéltárában ilyen kísérletek pontos részletei maradtak meg. (A. de Galonné i. m. 77, 93. old.). Ugyanígy maradtak fenn Londonból (Ochenkowski: Englands wirtschaftliche Entwicklung stb., Jena 1879, 165. old.)

²⁰² Ch. Gross: The Guild Merchant, Oxford 1890, I. köt. 135. old. Az ő dokumentumai bizonyítják, hogy ez a szokás uralkodott az Írországi Waterfordban, a walesi Neathben és a skót Linlithgowban és Thursobam. Gross okiratai azt is (bizonyítják, hogy a vásárolt árut nemcsak a városi kereskedők közt osztották szét, hanem „upon all citisans and commynalte” (az összes polgárok és a közösség tagjai között; 136. old., jegyzet) vagy: Thurso város 17. századból való rendelete szerint: „a nevezett város kereskedőinek, kézműveseinek és lakosainak föl kell ajánlani, hogy szükségleteikhez és képességeikhez mérten részük legyen benne”.

²⁰³ Charles M. Clode: The Early History of the Guild Merchant Taylors, London 1888, I. köt. 361. old. 10. függelék: I. még a köv. függelék, mely kimutatja, hogy ugyanilyen bevásárlások eszközöltettek 1546-ban is.

és a városnegyednek kötelessége volt, mihelyt az előljárástól, amely a behordásról gondoskodni volt köteles, a gabonát megkapta, hogy minden polgárnak az őt megillető részt házához szállítsa.²⁰⁴ Franciaországban Amiens városában a város vásárolta a sőt és beszerzési áron adta tovább a polgároknak;²⁰⁵ még ma is áll sok francia városban az a csarnok (*halle*), amely valamikor városi raktár volt, búza és só számára.²⁰⁶ Oroszországban is ez volt a szokás, Novgoródban és Pskovban. E korszak történetírói még nem érdeklődnek eléggé a községeknek a polgárok javára történt vásárlásai és az eljárások módozatai iránt, de azért már itt-ott találunk egy-egy nagyon érdekes tény, amely ezeket új világitásban mutatja be. Mr. Gross okmányai között van egy rendelet 1367-ből Kilkenny városából, amely megmutatja, hogyan szabták meg az árakat. „A kereskedők és tengereszek, írja Gross, eskü alatt vallották meg az áruk beszerzési árait és a szállítási költségeket. Azután a város polgármestere és hét tapasztalt férfi megállapította az áruk eladási árait.” Ugyanez a szabály volt érvényben Thurso városában mindazon kereskedelmi árukra, amelyek „szárazon vagy vízen” érkeztek. Ez a módszer, az árak megállapítása, annyira megfelel a középkor fölfogásának a kereskedelemről és iparról, hogy kétségtelenül csaknem általánosan el volt terjedve. Nagyon régi szokás volt, hogy az árakat egy harmadik állapítsa meg; a városban a kereskedelmi forgalomban kétségtelen nagyon elterjedt szokás volt, hogy az árakat tapasztalt férfiak, nem pedig eladó vagy vásárló állapítsák meg. Ez az állapot azonban még messzebb visszavezet bennünket a kereskedelem történetébe, vagyis abba az időbe, amikor a város őrzi a kereskedést és a kereskedők csak a város ügynökei, bizalmi emberei voltak, akiknek közvetíteni kellett az exportált áruk eladását. Egy rendelet Waterfordból, amelyet ugyancsak Mr. Gross tett közzé, azt mondja: „Mindenfajta kereskedelmi árut, bárminő legyen is az, a polgármester és az alkalmazottak, akik jelenleg a város közvásárlói, vásároljanak meg és osszák szét a város szabad polgárai között (kivéve a szabad polgárok és lakók saját vagyonát).” Ezt a rendeletet alig lehet másként magyarázni, mint ha föltételezzük, hogy a város egész külkereskedelmét ügynökei bonyolították le. Ezenkívül még közvetlen

²⁰⁴ Cibrario: Les conditions économique de l'Italie au temps de Dante, Paris 1865, 44. old.

²⁰⁵ A. de Colonne: Le vie municipale au XVme siècle dans le Nord de la France, Paris 1880, 12-16. old. 1458-ban a város megengette egy bizonyos mennyiségű gabona kivitelét Antwerpenbe, „mivel Antwerpen lakói mindig készek az amiensi kereskedőknek és polgároknak szívességeket tenni”. (U. o. 75-77. old. és az okiratok).

²⁰⁶ A. Babeau: La ville sous l'ancien régime, Paris 1880.

bizonyítékaink is vannak arról, hogy csakugyan így állt a dolog Novgorodban és Pskovban. A szuverén Novgorod és a szuverén Pskov elküldte távoli országokba kereskedőinek karavánját.

Azt is tudjuk, hogy Közép- és Nyugat-Európa csaknem minden középkori városában a céhek testületileg vásároltak meg minden szükséges nyersanyagot és munkájuk termékét alkalmazottaik útján árusították el, és teljesen ki van zárva, hogy ne tették volna ugyanezt a külső kereskedelemben is, annál is inkább, mert ismeretes, hogy még a tizenharmadik században is nemcsak a város összes kereskedői voltak kifelé kollektíve felelősek azért az adósságért, amelyet valamelyikük csinált, hanem tíz egész város is felelős volt kereskedőinek adósságáért. Csak a tizenkettedik és a tizenharmadik században kötöttek a rajnai városok külön szerződéseket, amelyekkel eltörölték ezt a felelősséget.²⁰⁷ És végül ismerjük azt a fontos okmányt Ipswichből, amelyet Gross közölt és amelyből azt látjuk, hogy ennek a városnak a kereskedőcéhét mindazok alkották, akik a város szabadságjogait élvezték és akik megfizették a céhtagságot (az ő „hanzasjukat”) és az egész közösség együtt beszélt meg, hogyan íthetne a kereskedők céhét jobban fentartani és privilégiumokat adott a céhnek. Ipswich város kereskedőcéhe inkább olyan testület volt, amelyet a város bizalmi emberei alkottak, mintsem közös magáncéh.

Szóval, minél jobban megismerkedünk a középkori városokkal, annál tisztábban látjuk, hogy nemcsak politikai szervezet voltak bizonyos politikai szabadságok védelmére. A faluközösségnél sokkal nagyobb szabású kísérlet volt a kölcsönös segítség elvén alapuló szoros szövetkezés szervezésére, fogyasztásra és termelésre és az egész szociális életre, anélkül, hogy fölrakná az emberre az állam bilincseit; szervezte a teremtő szellem megnyilvánulási szabadságának tökéletes megóvására, az egyének minden egyes csoportjában, a művészetben, a tudományban, a kereskedelemben és a politikai tevékenységben. Hogy ez a kísérlet mennyiben volt eredményes, legjobban abból fog kitűnni, ha a következő fejezetben megvizsgáljuk a munka szervezését a középkori városokban és a környékbeli földművelő népességhez való viszonyt.

²⁰⁷ Ennen: Geschichte der Stadt Köln, I. köt. 491., 492. old. (okmányok is).

VI. FEJEZET

Kölcsönös segítség a középkori városokban

(Folyt.)

Hasonlóság és különbség a középkori városok között. – A kézművesének az államiság elemeivel bírnak. – A város viszonya a parasztokhoz; kísérletek fölszabadításukra. – A hűbérurak. – A középkori városok sikerei a művészetek és a tudomány terén. – A hanyatlás okai.

A középkori városok nem voltak kívül álló törvényhozó akaratához képest, jól megfontolt terv szerint, organizálva. Mindegyikük a szó szoros értelmében természetes képződmény volt – folyton változó eredménye a különböző erők közt folyó küzdelemnek, amelyek alkalmazkodtak és átalakultak mindenkori energiáik szerint és a véletlen összetükozesek és támogatások szerint, amelyet a környezetből nyertek. Ezért természetesen nincs is két város, amelynek belső szervezete és sorsa egyforma volna. Mindegyik, külön-külön véve, századról századra más és más képet ad. Ha azonban Európa összes városait egyszerre vesszük szemügyre, akkor eltűnnek a helyi és nemzeti különbségek és bámulattal láthatjuk közöttük a föltűnő hasonlatosságot, pedig mindegyik külön, a többtől függetlenül, más körülmények között fejlődött ki. Látszólag nagyon kevés közösség van északi Skócia szerény földművelő és halász lakosú kis városa és Flandria gazdag városa között, világereskedelmével, luxusával, élvhajhászásával és élénk forgalmával, vagy az olasz város között, amelyet a keleti keres-

tengerparti vidékén. Es mégis, nagy családi hasonlatosság van szervezkedésük alapelveiben és az őket éltető szellemben. Mindenütt a kis községeknek és céheknek ugyanazt a szövetségét találjuk, ugyanazokat a leányvárosokat az anyaváros körül, ugyanazt a népgyűlést és függetlenségüknek ugyanazokat a jeleit. A város védura ugyanaz a tekintély és ugyanazokat az

érdekeket képviseli, csak különböző formában és különböző elnevezés alatt; az élelmiszerek beszerzése, a munka és a kereskedelem nagyon hasonló módon van szervezve; ugyanazzal a hevességgel vívják meg a belső és külső harcokat, de sőt még azok a formulák is, amelyeket a harcban, valamint a krónikákban, a rendeletekben és a levéltári okmányokban találunk, mindenütt egyformák. És az épületek, ha gótikus, román vagy bizánci stílusban épültek is, mindenütt ugyanazt a célt és ugyanazokat az ideálokat testesítik üveg, egyformán gondolták és egyformán építették. Sok különbséget az időbeli differenciákra lehet visszavezetni, míg a valóságos eltérések a testvérvárosok között Európa legkülönbözőbb részeiben ismétlődnek. A vezéreszme egysége és a származás azonossága legyőzi az éghajlat, a fekvés, a gazdagság, a nyelv és a vallás különbségeit. Ezért beszélhetünk a középkori városról, mint a civilizáció határozottan körülírt lépcsőfokáról és bár nagyon fontos minden olyan kutatás, amely a helyi és egyéni különbségeket deríti föl, azért mégis fölrajzolhatjuk ma már a fejlődés fővonalát, amely minden városban közös volt.²⁰⁸

Kétségtelen, hogy a középkori városok fölszabadításánál nagyon fontos, ha nem egyedüli szerepet az a védelem játszott,

²⁰⁸ E tárgy irodalma igen gazdag és még" sincs olyan mű, amely a középkori várost mint egységet fogná föl. Augustin Thierry: *Lettres és Considérations sur l'histoire de France* c. művei a francia községekről még mindig klasszikusak és ugyanebben az irányban kitűnő kiegészítés Luchaire: *Communes françaises* c. műve. Az olasz városokról való általános tájékozódás főforrásai Sismomdi nagy műve (*Histoire des républiques italiennes du moyen age*, Paris 1826, 16. köt.), Leo et Botta: *Histoire de l'Italie*, Ferrari: *Revolution d'Italie* és Hegel: *Geschichte der Städte Verfassung*. Németországról 1. Maurer: *Städteverfassung*, Barthol: *Geschichte der deutschen Städte* és Hegel újabb munkái közül: *Städte und Gilden der germanischen Völker*, (2 köt. Leipzig 1891), Dr. Otto Kallsen: *Die deutschen Städte im Mittelalter* (2. köt. Halle 1891), és Janssen: *Geschichte des deutschen Volkes* (5 köt. 1886). Belgiumról 1. A. Wauter: *Les Libertés communales* (Brüsszel 1869–78, 3 köt.) Oroszországról 1. Bjelaeff, Kosztomarov és Szergievics műveit. És végül Angliáról Mrs. J. R. Green: *Town Life in the Fifteenth Century* (2 köt. London, 1894), amely egyike a legjobb műveknek a városokról általában. Azonkívül van egy csomó helyi történelmünk és sok általános és gazdaságtörténelmünk, amelyeket ebben és az előző fejezetben gyakran megemlítettem. Az irodalom gazdagsága^ azonban főleg egyes, leginkább olasz és német városok történetének speciális, néha bámulatos föl kutatásában van; a céhekről; a földkérdésről; azon kor gazdasági elveiről; a céhek és társaságok gazdasági jelentőségéről; a városzövetségekről (a hanzákról) és a városi művészetéről. A második kategóriába tartozó művekben hihetetlen mennyiségű információ van, melyből csak egynéhány igen fontos említettem itt meg.

amelyben a barbár idők óta a mezővárosokat részesíteni szokták. A régi barbárok nem ismertek kereskedelmet a faluközösségen belül, az idegenekkel csak meghatározott helyeken és meghatározott napokon kerestek. A piacot mindig az összes törzsek különös védelme alá helyezték, hogy az idegenek életveszély nélkül juthassanak a csere helyére, nehogy esetleg agyonüssék valami viszálykodás miatt, amely két törzs között függőben volt. Sérthetetlen volt, mint az isteneknek szentelt hely, amelynek árnyékában a vásárt tartották. A kabiloknál még ma is *annaya*, mint a gyalogút, amelyen az asszonyok vízért mennek, egyikre sem szabad fegyveresen lépni, még akkor sem, ha háború van a különböző törzsek között. A középkorban a vásár ugyanilyen védelem alatt állott.²⁰⁹ Semmiféle viszályt nem volt szabad elintézni azon a helyen, ahol az emberek vásárolni jöttek össze, sőt még a környékén sem bizonyos körön belül, és ha az eladók és vásárlók összeverődött tömegében viszály keletkezett, az elé kellett vinni, akinek védelme alatt a város állott: a községi törvényszék elé, vagy a püspök, király vagy hűbérúr bírāja elé. Az az idegen, aki kereskedni jött, vendég volt és így is nevezték. Még az a nemes is, aki szívesen kirabolta a kereskedőt az országúton, respektálta a *Weichbild*-et, vagyis azt az oszlopot, amely a vásártéren állott és amelyen vagy a királyi címer, vagy egy keztyű, vagy a helyi védőszent képe, vagy egyszerűen kereszt volt, a szerint, amint a vásár a király, a földesúr, az egyház vagy a népgyűlés – *vjecs* – védelme alatt állott.²¹⁰

Nem nehéz megérteni, mint fejlődhetett ki a város saját igazságszolgáltatása a vásár külön igazságszolgáltatásából, amikor ezt a jogot a város, szépszerével vagy erőszakkal, de megszerezte. És a városi szabadságok illetően eredete, amelyet sok esetben be is lehet bizonyítani, szükségképpen megadta a következő fejlődés sajátos jellemét. Különös jelentőséget adott

²⁰⁹ Kalischer egyik tanulmányában a primitív kereskedelemről (*Zeitschrift für Völkerpsychologie*, X. köt.) rámutat arra, hogy Herodotos szerint az Argippabeliek sérthetetlenek voltak, mivel a skyták és az északi törzsek közti kereskedelem az ő területükön bonyolódott le. Az ő' területükön a menekült megtámadhatatlan volt és gyakran szomszédaik között döntőbíróként szerepeltek. L. XI. Függelék.

²¹⁰ Az utóbbi időben a még csak homályosan ismert „Weichbild”-ről sokat vitatkoztak (1. Zöpf: *Altertümer des deutschen Reichs und Rechts*, III. köt, 29. old.; Kallsen I. köt. 316. old.). A fent adott magyarázat látszik a legvalószínűbbnek, természetesen azonban további kutatásokkal kellene bebizonyítani. Meg kell engedni, hogy – egy skót kifejezéssel élve – a „mercet cross” (a vásári fesztély) mint az egyházi törvényhatóság szimbóluma is fölfogható, azonban nemcsak püspöki városokban találjuk, hanem olyan helyeken is, ahol a népgyűlés szuverén volt.

a község kereskedéssel foglalkozó részének. A polgárok, akiknek akkoriban házuk volt a városban és a városi földek közös tulajdonában részesek voltak, igen gyakran kereskedő céhet alapítottak, amelynek kezében egyesült a város kereskedelme, és bárha eredetileg minden polgár tagja lehetett a kereskedő-céhnek, akár gazdag volt, akár szegény és bárha úgy látszik, hogy a kereskedést az egész város számára intézték, mint megbízottak, a céh mégis lassankint kiváltságos testületté fejlődött. Féltékenyen megakadályozta, hogy kívülállók, akik mihamarabb elkezdtek a városba özönlenni, a céhbe beléphessenek és a kereskedésből származó előnyöket föntartotta annak a néhány *nemzetiségnek*, amelyekből a város fölszabadtásakor élt polgárok származtak. így állt be a kereskedői oligarchia veszedelme. De már a tizedik században, és még inkább a következő két évszázad alatt, a legfontosabb iparágak, amelyek szintén céhekben szervekedtek, elég erősek voltak, hogy ellen tudjanak állani a kereskedők oligarchikus törekvéseinek.

A kézművescéh abban az időben közösen árusította el a termékeket és közösen szerezte be a nyersanyagokat és tagjai egyaránt kereskedők is, kézművesek is voltak. Éppen ezért az a fontos szerep, amelyet a régi kézművesének mindjárt kezdetben a szabad városokban játszottak, biztosította a kézimunkának azt a tekintélyes helyzetet, amelyet az a városban később elfoglalt.²¹¹ A középkori városban a kézművesség nem volt lenézett foglalkozás, ellenkezőleg, épp oly magasra becsülték, mint a faluközösségben. A kézimunkát a polgárok iránti kegyeletes cselekedetnek tartották, nyilvános tisztségnek (*Amt*), amely éppen olyan tiszteletben részesült, mint bármely más hivatal. A termelésben és cserében a közösség iránti méltányosság, a termelők és fogyasztók iránti igazság gondolata uralkodott, ami ma oly különösnek tűnnek föl. A cserzővarga,

²¹¹ A kereskedőcéhekre vonatkozólag: 1. mindezt Mr. Gross ki-merítő művében: *The Guild Merchant* (Oxford 1890, 2 köt.); Mrs. Green megjegyzéseit a: *Town Life in the Fifteenth Century*, II. köt., V, VIII, X. fejj.; azonkívül A. Doren áttekintését erről a tárgyról *Schmoller Forschung-jában* XII. köt. Ha az előző fejezetben közölt föltevések (melyek szerint kezdetben a község vezette a kereskedelmet) helyesnek bizonyulnak, akkor valószínűnek lehet tartani azt a hipotézist, hogy a kereskedőcéh oly testület volt, amelyre az egész város érdekében rá volt bízva a kereskedelem és csak lassanként lett azon kereskedők céhjévé, akik saját maguk számára kereskedtek: míg Anglia *merchant adventurer*-ei, Novgorod *povolnik*-jai (szabad gyarmatosítók és kereskedők) és a a mercati personaták lettek volna azok, akiknek átengedték, hogy a saját maguk számára új piacokat és új kereskedelmi területet nyissanak. Mindent összevetve meg kell jegyezni, hogy a középkori város keletkezését nem lehet egyetlen egy tényezőnek tulajdonítani. Sokféle erőnek különböző fokozatú eredménye volt.

a bognár, a cipész munkájának jónak, tisztességesnek kell lenni, úgy amint az illik, mondták ebben az időben. A fának, a bőrnek vagy a fonálnak tisztességesnek kell lenni, a kenyeret tisztességesen kell megsütni és így tovább. Mai napság ez a beszéd affektátnak és természetellenesnek tűnik föl, abban az időben azonban természetes és cifrázatlan volt, mert a középkor kézművese nem termelt ismeretlen vevők számára és termékeit nem dobta ismeretlen piacra. Elsősorban a saját céhe számára termelt, saját testvérisége számára, amely olyan férfiakból állott, akik ismerték egymást és ismerték iparuk technikáját és akik, ha valamely árunak az árát meghatározták, méltányolni tudták azt az ügyességet, amelyet az elkészítésénél kifejtettek és a belé fektetett munkát. Azután a céh és nem az egyes termelő ajánlotta föl az árukat a közösségnek megvételre és ismét ez a közösség ajánlotta föl az exportált árukat a szövetséges közösségek testvériségeinek és vállalta minőségükért a felelősséget. Ilyen organizáció mellett természetesen minden kézművesnek az volt a becsvágya, hogy ne szállítson rosszabb minőségű árut; technikai tökéletlenségek és hamisítások az egész közösséget érdekelték, mert, mint egy rendelet mondja: „ezek szétrombolnák a közbizalmat”.²¹² Mivel tehát a termelés szociális kötelesség volt, amely az egész *amitas* ellenőrzése alatt állott, amíg a szabad város életben volt, a kézimunka nem kerülhetett olyan megvetett helyzetbe, mint amilyent ma elfoglal.

A középkor városaiban már kezdetben is megvolt a különbség mester és inas, valamint mester és legény között; eredetileg azonban ez csupán korban és tudásban, nem pedig hatalomban vagy vagyonban jelentett különbséget. Hét esztendei tanulás után, miután tudását és ügyességét mestermunkával mutatta be, a legény is mesterre lett. És csak sokkal később, a tizenhatodik században, amikor a királyi hatalom szétrombolta a város és a kézművesek organizációját, vált lehetségessé, hogy valaki csupán örökség vagy vagyon segítségével mesterré legyen. Ebben az időben azonban a középkor művészete és ipara általános hanyatlásnak is indult.

A középkori városok virágzásának első időszakában nem sok hely volt a bérmunka és még kevesebb az egyéni bérmunkás számára. A takácsok, a kovácsok, a pékek stb. munkájukat a céh és a város számára végezték és hogyha az építési szakban kézműveseket fogadtak föl, akkor azok arra az időre testületet alakítottak (amint azt még ma is látjuk az orosz *arteljben*), amelynek munkáját *en bloc* fizették ki. A mester számára való dolgozás csak későbbi korban lett gyakoribbá, de még

²¹² Janssen: Geschichte des deutschen Volkes, I. köt. 315. old.; Gramich: Würzburg és tulajdonképen minden rendeletgyűjtemény.

ebben az esetben is jobban megfizették a munkást, mint ma akár Angliában is, de még sokkal jobban, mint Európában bárhol a tizenkilencedik század első felében. Thorold Rogers megbarátkoztatta az angol olvasót ezzel a gondolattal; de ugyanez áll a kontinensre is, amint azt Falke és Schönberg kutatása és néhány más véletlen közlés bebizonyította. Még a tizenötödik században is Amiensben a kőműves, ács vagy kovács négy *sol*-t kapott egy napra, ami megfelelt 48 font kenyérnek, vagy egy kis ökör nyolcadrésének (*bouvard*). Szászországban az építőmunkás bére akkora volt, hogy hatnapi bérén – mint Falke mondja – három juhot és egy pár cipőt vehetett.²¹³ A legényeknek a templomok részére tett adományai is bizonyítják, hogy aránylag jó módban éltek, nem is szólva egyes céhek nagyszerű adományairól, amelyek különben ünnepekre és felvonulásokra is nagy összeget adtak ki.²¹⁴ Valóban, mennél jobban behatolunk a középkor városának életébe, annál jobban meggyőződünk arról, hogy sohasem virágozott annyira a munka és sohasem örvendett oly nagy becsülésnek, mint amikor a városi élet virágjában volt.

De még ennél is tovább mehetünk. Nemcsak hogy tényleg megvolt sok minden a középkorban, amire a mi radikálisaink törekednek, hanem tényleges valóság volt sok minden, amit ma utópiának tartanak. Kinevetnek bennünket, ha szükségesnek tartjuk, hogy a munka mindenkinek örömet okozzon, de: „mindenkinek öröme teljék munkájában”, mondja egy szabályrendelet Kuttenberg városából és „senki se szerezhesse meg semmittevással azt, amit mások szorgalommal és munkával teremtetek, mert a törvénynek a szorgalmat és a munkát kell védelmeznie”.²¹⁵ És tekintettel arra a sok beszédre, amit ma a nyolcórás munkanapra pazarolnak, célszerű lesz I. Ferdinándnak arra a rendeletére emlékeztetni, amelyben a császári szénbányák számára a bányászoknak nyolcórás munkanapot állapít meg, „amint az rég idők óta szokásban volt” és szombat

²¹³ Falke: *Geschichtliche Statistik* I. köt. 373-393. old. id. Janssen I. köt. 339. old.; J. D. Blavignac: *Comptes et dépenses de la construction du clocher de Saint Nicolas a Fribourg en Saisse* c. művében hasonló eredményre jut. Amiensről 1. De Calonnes: *Die Municipale*, 99. old. és függelék. Az angliai középkori fizetések pontos értéklését és grafikus ábrázolását, valamint értéküket kenyérben és húsban kifejezve, 1. GL Steffen görbékkel illusztrált kitűnő cikkeit a *Nineteenth Century*-ben 1891 és *Studier öfver dönsystemets historia i England*, Stockholm, 1895.

²¹⁴ Hogy a sok közül csak egy példát említsek, amelyet Fáikénál és Schönbergnél találunk: Xanten am Rhein város tizenhat cipésztanonca egy templomrács és egy oltár fölállítására 75 forint járulékot adott és 12 forintot a céhpénztárból; ez a pénz a legfontosabb becslés szerint is tízszer olyan értékű volt, mint manapság.

²¹⁵ Id. Janssen, id. m. I. köt. 343. old.

délután tiltotta a munkát. Túlórászás nagyon ritka volt, ellenben gyakran előfordult a munkaidő megrövidítése. Rogers szerint Angliában a tizenötödik században a munkás hetenként csak 48 órát dolgozott.²¹⁶ A szombati félnapi szünet, amelyet modern hódításnak tekintünk, voltaképpen középkori intézmény, a község nagy részének ez volt a fürdés napja, míg a legények szerdán délután fürödtek.²¹⁷ Nem adtak a gyermekeknek az iskolában reggelit, valószínűleg mert egyetlen gyermek sem ment éhesen az iskolába, hanem sok helyütt szokásban volt a fürdőpénz kiosztása az olyan gyermekeknek, akiknek szülei nem adhattak volna. A munkáskongresszus is rendszeres intézménye volt a középkornak. Németország egyes részeiben az ugyanazon szakmához tartozó kézművesek a különböző községekből évente egyszer összejöttek, hogy megvitassák azokat a kérdéseket, amelyek az ő iparukra vonatkoztak, mint például az inaskodási idő tartamát, a vándorlás esztendeit, a béreket és így tovább, és 1572-ben a Hanza-városok formálisan is elismerték a céheknek azt a jogát, hogy időnkint kongresszusra gyűlhessenek össze, ott tetszésszerűen határozatokat hozhassanak, amíg csak ellentétbe nem kerülnek az áruk minőségét megállapító városi rendeletekkel. Ilyen munkáskongresszusokat, amelyek nemzetköziesek voltak, mint maga a Hanza, tartottak tudomásunk szerint a pékek, öntők, kovácsok, cserzők, vargák, kardcsiszárok és bognárok.²¹⁸

A kézművesek szervezése természetesen szükségessé tette, hogy a kézműveseket a céh pontosan ellenőrizze és erre a feladatára külön hivatalnokokat választottak. Említésre méltó azonban, hogy amíg a városok szabad életet éltek, sohasem volt panasz a fölügyeletre, mióta azonban az állam beleavatkozott, miután elkobozta a céhek vagyonát és megtörte függetlenségüket saját bürokráciája kedvéért, azóta a panaszoknak nincs

²¹⁶ The Economical Interpretation of History, London, 1891, 303. old.

²¹⁷ Janssen id. m. L. még dr. Alwin Schultz: Deutsches Leben im 14. und 15. Jahrhundert, nagy kiadás, Wien, 1892, 67. és köv. old. Parisban némely iparágban a munkanap télen 7-8 óra és nyáron 14 óra között ingadozott, amíg viszont más iparágakban télen 8-9, nyáron 10–12 óra volt. Szombaton és még körülbelül 25 más napon (jours de commun de vile foire) 4 órakor minden munka megszűnt, viszont vasárnap és 30 más ünnepnapon egyáltalában nem dolgoztak. Az általános vélemény az, hogy mindent összevéve a középkori munkás kevesebb órát dolgozott, mint a munkás mainapság. (Dr. E. Martin Saint-Léon: Historie des corporations, 121 old.)

²¹⁸ W. Stieda: Hansische Vereinbarung über städtisches Gewerbe im 14. und 15. Jahrhundert; Hansische Geschichtsblätter, 1886-os évf., 121. old. Schönberg: Wirtschaftliche Bedeutung der Zünfte; részben Röscher is.

vége-hossza.²¹⁹ Az az óriási haladás, amelyet minden művészet és ipar a középkori céhrendszer alatt tett, legjobb bizonyítéka annak, hogy ez a rendszer nem akadályozta az egyéni kezdeményezést.²²⁰ Tény az, hogy a középkori céh épp oly kevésbé volt az államhivatalnokok ellenőrzése alatt álló testület, mint az egyházközség, az *utca* vagy a középkori *negyed*; a céh mindazon férfiak egyesülése volt, akiket bizonyos iparág tartott össze, a nyerstermékek megbízott bevásárlója, az előállított áruk eladója és kézművesmesterekből, legényekből és inasokból állott. Közgyűlése az ipar belső szervezése tekintetében teljhatalmú volt mindaddig, míg más céheket nem zavart; ebben az esetben az ügyet a céhek céhe – a város elé vitték. A céhben azonban még' több is volt ennél. Volt saját igazságszolgáltatása, saját katonai hatalma, voltak saját közgyűlései, saját tradíciói a harcokról, a dicsőségről és a függetlenségről, saját relációi ugyanazon ipar más városbeli céheihez: szóval tökéletes organikus élete volt, amely csakis életműködéseinek teljességéből származhatott. Ha a várost fegyverbe szólították, a céh külön csapatban jelent meg, amelynek saját fegyverei voltak (később saját ágyúik voltak, amelyeket a céh gyönyörű díszítésekkel látott el), saját választott parancsnokuk vezetése alatt. Szóval épp oly független egység volt a federációban, mint ötven év előtt Uri vagy Genf köztársasága a svájci államszövetségben. Ezért épp oly helytelen a céhek összehasonlítása a modern munkásszakszervezetekkel, amelyek meg vannak fosztva az állami teljhatalom minden attribútumától és csak néhány alárendelt jelentőségű működésük van, mintha össze akarnók hasonlítani Florencet vagy Brügget a Code Napoleon alatt tengődő francia községgel, vagy pedig az orosz várossal, amely II. Katalin községi törvénye alá van vetve. Mindegyiknek van választott polgármestere és az utóbbiaknak még ipar-

²¹⁹ L. Toulmin Smith mélyen átértzett szavait a céheknek a királyi hatalom által való megrablásáról, Miss Smith bevezetésében az „English Guild”-hez. Franciaországban a céhek törvényhatósági jogától való megfosztása és ezen jognak eltörlése a királyi hatalom által 1306-ban kezdődött, az utolsó csapást 1382-ben mérték rá. (Fagnier id. m. 52-54. old.)

²²⁰ Adam Smith és kortársai jól tudták, hogy mit Ítélnék el, amikor az államnak az iparba való beleszólása és az államtól kiinduló ipari monopólium ellen írtak. Sajnos, követőik reménytelen fölületességükben a középkori céheket és az állami beavatkozást egy kalap alá veszik és nem tesznek különbséget egy versaillesi erliktum és egy céhrendelet között. Főlölséges megjegyezni, hogy azon nemzetgazdászok, akik komolyan tanulmányozták ezt a tárgyat, mint például Schönberg (a nemzetgazdaságtan ismert tankönyvének kiadója), sohasem estek ily tévedésbe, de mások egész az utóbbi időkig ilyenfajta zavaros fejtegetéseket adtak ki „közgazdaságtan” gyanánt.

testületeik is vannak, különbség azonban – az az egész különbség, amely Florenc és Fontenay-les-Oies vagy Csarevokosz-haiszk között van, vagy pedig a velencei dozse és a modern polgármester között, aki lekapja kalapját a *sous-préfet* (alispán) irnoka előtt.

A középkori céhek meg tudták őrizni függetlenségüket és amikor később, különösen a tizennegyedik században, különböző körülmények következtében, amelyeket mindjárt tárgyalni fogunk, a régi városi élet nagy átalakuláson ment át, az újabb céhek elég erőseknek bizonyultak, hogy meghódítsák az őket illető részt a városi ügyek igazgatásában. Az *újabb* céhekben szervezett tömegek fölláztak, hogy kiragadják a mindinkább erősödő oligarchia kezéből a hatalmat és kísérletük legtöbbszörre sikerült; ezzel a jólét új korszakát nyitották meg. A fölkelést ugyan néhány városban vérbe fojtották és tömegesen fejezték le a kézműveseket, mint 1306-ban Parisban és 1371-ben Kölnben. Ilyenkor a város szabadságai gyorsan hanyatlottak és a város lassanként a központi hatalom igája alá került. A legtöbb városnak azonban elég életereje maradt, hogy a zavarokból új étellel és megerősödve kerüljön ki.²²¹ A megújulás új korszakát ezeknek köszönhetjük. Új élet áramlott oda, ami kifejezést nyert a bámulatos épületekben, a jólét új korszakában, a technika és találmányok gyors haladásában és abban az új szellemi mozgalomban, amely a reneszánszra és reformációra vezetett.

A középkori városok élete szakadatlan kemény küzdelem volt a szabadság megszerzésére és biztosítására. Ezekből a vad

²²¹ Flórencben a hét ifjabb céh 1270-82-ben csinált forradalmat és ennek eredményeit részletesen ismerteti Perrens (*Histoire de Florence*, Paris, 1877, 3. köt.), azonkívül Gino Sapponi (*Storia della republica di Firenze*, 2da edizione, 1876, I. köt. 58-80. old.). Lyonban azonban, ahol az ifjabb céhek mozgalma 1402-re esik, leverték őket és elvesztették azon jogukat, hogy saját bírókat nevezzenek ki. A két párt nyilvánvalóan meggyezett. Ugyanilyen mozgalom volt Rostockban 1313-ban; Zürichben 1336-ban; Bernben 1363-ban; Braunschweigben 1374-ben, a következő évben Hamburgban; Lübeckben 1376-84-ben stb. L. Schmoller: *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe* és *Strassburgs Blüte*; Brentano: *Arbeitergilden der Gegenwart*, 2. köt, Leipzig, 1871-72; Eb. Bain: *Merchant and Craft Guilds*, Aberdeen 1887, 26-47, 75. és köv. old. Ami Gross véleményére vonatkozik, ezen harcokról Angliában v. ö. Mrs. Green megjegyzéseit, a *Town Life in the Fifteenth Century*, II. köt. 190-217. old., azonkívül 1. az egész fejezetet a munkáskérdésről és általában az egész igen érdekes kötetet. Brentano fölfogása a céhharcokról, amely főképen dolgozatának: *Geschichte und Entwicklung der Gilden*, 3. és 4. §§-ban, Toulmin Smith: *English Guildjében van lefektetve*,[^] ezen tárgy klasszikus leírása marad és azt lehet mondani, hogy későbbi kutatások mindig csak újra és újra megerősítették.

harcokból a polgárok erős és SZÍVÓS fajtája került ki és ezekben az időkben nagyon erősödött a szülőváros szeretete és kultusza; ennek a szeretetnek közvetlen eredményei azok a nagyszerű művek, amelyeket a középkori közösségek hoztak létre. Mindazonáltal azok az áldozatok, amelyeket a közösségek a szabadságharcokban hoztak, nagyon súlyosak voltak és belső életükben is mély nyomokat hagytak hátra. Nagyon kevés városnak sikerült a kedvező körülmények összejátszása folytán egy csapással megszerezni a függetlenséget s ezek legtöbbször épp oly könnyen el is veszítették; a legtöbbnek azonban ötven vagy száz évig, de néha még tovább is kellett küzdenie, amíg a szabad életre való jogait elismerték és azután még száz évre volt szükség, amíg a szabadságot szilárd alapokra helyezték; – a tizenkettedik század szabadságlevele a szabadságnak csak egy lépcsőfoka volt.²²² Valójában a középkor városa a hűbéri iga alatt élő föld közepén megerősített oázis volt, amelynek fegyveres erővel kellett magának helyet szerezni. Az előbbi fejezetben röviden vázolt körülmények következtében minden faluközösség lassankint a világi vagy egyházi hűbérúr igája alá került. A hűbérúr háza várrá lett és fegyvertársai a legvakmerőbb kalandorok voltak, mindig készen a parasztok kifosztására. Eltekintve attól a heti három naptól, amelyen a parasztnak ura számára kellett dolgoznia, mindenféle kikényszerített robotot kellett fizetniök azért a jogért, hogy vethessenek és arathassanak, hogy mulathassanak vagy szomorkodhassanak, hogy élhessenek, házasodhassanak és meghalhassanak. A legrosszabb azonban az volt, hogy minduntalan kifosztották őket a szomszéd hűbérúr fegyveres rablói, akik úgy tekintették őket, mint akik urukhoz tartoznak és az ő marhájukon és termésükön álltak bosszút valami viszályból kifolyólag, amelybe urukkal keveredtek. A város környékén minden ut, minden rét, minden szántóföld, minden folyó valamelyik hűbérúr uralma alatt állott.

A polgárok gyűlölete a főnemes hűbérurak iránt jellemzően nyilatkozott meg azoknak a szabadságleveleknek a szövegében, amelyeknek aláírását kikényszerítették az uraktól. Speier polgárai 1111-ben szabadságlevelükben azt írták alá V. Henrikkel, hogy megszabadítja a polgárokat a holtkéz gyalázatos és semmirevaló törvényétől, amely a várost a legnagyobb szegénységbe sodorta (*„von dem scheussuchen und nichtswürdige?! Gesetze, welches gemein Budel genannt wird”*,

²²² Csak egy példát: Cambrai először 907-ben csinált forradalmat és három-négy további fölkelés után 1076-ban megkapta szabadságlevelét. Ezt a szabadságlevelet kétszer visszavonták (1107 és 1138-ban) és kétszer visszaszerezték (1127 és 1138-ban). Egészen 223 harcos év, míg jogot nyertek a függetlenségre. Lyonban 1195-től 1320-ig.

Kallsen, I. 307.). A Bayonne-i *Coutume*, amelyet 1273 körül fogalmaztak, egyebek között a következő mondatokat is tartalmazza: „A nép előbbre való, mint az urak. A nép, amely számosabb, mint a többiek, tette meg az urakat, békeszeretéből, hogy korlátok közé szorítsák és leigázzák a hatalmasokat” és így tovább. Éppen ilyen jellemző az a szabadságlevél, amelyet Bobért király elé terjesztettek aláírásra. Azt mondták vele egyebek között: „Nem fogok többé ökröket és más állatokat elrabolni. Nem fogok kereskedőket elfogni, hogy pénzüket elvegyem és nem fogok értük váltságdíjat követelni. Gyümölcsoltó Boldogasszonytól Mindenszentekig a mezőről nem hajtok el sem csödört, sem kancát, sem csikót. Nem fogom fölgyújtani a malmokat és nem veszem el a lisztet... Nem adok menedéket a tolvajoknak” és így tovább. (Pfister közölte ezt az okmányt és Luchaire is lenyomatta.) Ugyancsak jellemző az a szabadságlevél, amelyet Hugó besançoni érsek adományozott és amelyben kénytelen volt felsorolni mindazt a bajt, amit az ő holtkézi joga okozott.²²³ És így tovább.

Ilyen környezetben a szabadság nem maradhatott meg és a városok kénytelenek voltak falaikon kívül is hadakozni. A polgárok ügynököket küldtek a falvakba lázadás szítására; testületeikbe fölvtették a falvakat is és egyenesen háborút indítottak a nemesek ellen. Itáliában, ahol a föld meg volt tűzdelve lovagvárakkal, a harc hősi arányokat öltött és mindkét részről elkeseredett gyűlölettel folytatták. Flórenc hetvenhét éven át egész sereg véres háborút viselt, hogy megszabadítsa *contado*-ját a nemesektől és amikor a hódítás be volt fejezve (1181-ben), az egészet újból előlről kellett kezdeni. A nemesek szövetkeztek egymással és megalakították saját szövetkezeteiket a városok szövetkezetei ellen és mivel a pápától vagy a császártól mindig kaptak friss segítséget, a háborút még további száz-harminc esztendeig folytatták. Ugyanez volt az eset Rómában, a Lombardiában és egész Itáliában.

A bátorság, merészség és kitartás csodáit művelték a polgárok ebben a háborúban. Csakhogy a céhek nyilai és szekeréi nem mindig kerültek fölül a páncélos lovagokkal való összeközösben és sok vár állt ellen az elmés ostromgépeknek és a város kitartásának. Flórencnek és Bolognának és sok más városnak Francia-, Német- és Csehországban sikerült fölszabadítani a szomszédos falvakat és fáradságukat rendkívüli jólét és béke jutalmazta. De még ezekben is és még inkább a kevésbé erős és impulzív városokban, a háborúban kimerült kereskedők és iparosok, akik nem ismerték föl saját érdekeiket, tárgyalásokba bocsátkoztak a parasztok feje fölött. Kényszeri-

²²³ L. Tuetey: Études sur le droit municipal... en Franche-Comté, a Mémoires de la Société d'émulation de Montbéliard, 2me série, II. köt. 129. és köv. oldalon.

tették a hűbérurat, hogy hűséget fogadjon a városnak, várát lerombolták és ő beleegyezett, hogy házat építsen a városban és ott lakjon; ily módon polgártárs lett (*com-bourgeois, con-cittadino*), ennek fejében azonban megtartotta jogainak legnagyobb részét a parasztok fölött, akik csak részleges mentesítést követeltek terheiktől. A polgár nem tudta megérteni, hogy a parasztnak is meg lehet adni ugyanazokat a polgárjogokat, pedig rá volt utalva az általuk szállított élelmiszerekre: ily módon mély szakadék keletkezett a város és a falu között. Egyes esetekben a parasztnak csak a tulajdonosuk változott, inert a város megvásárolta a nemesek jogait és részletekben adta el egyes polgárainak.²²⁴ A hűbéresség fönmaradt és csak sokkal később a XIII. század vége felé, vetették végét a céhlázadások és eltörölték a személyes szolgaságot, de egyúttal a jobbágyokat megfosztották a földtulajdonuktól.²²⁵ Mondani sem kell, hogy ennek a politikának végzetes következményeit csakhamar megéreztek a városok is; a vidék a város ellensége lett.

A várak ellen viselt háborúnak még más rossz hatása is volt. A városok az egymás elleni háborúk hosszú sorába bonyolódtak bele és ez adott alkalmat a még nemrég is hangoztatott elmélet föllállítására, hogy a városok saját féltékenységük és kölcsönös harcaik következményeképen veszítették el függetlenségüket. Különösen a császárpárti történetírók támogatták ezt az elméletet, amelyet azonban az újabb kutatások nagyon meggyöngítettek. Kétségtelen, hogy Olaszországban sok város elkeseredett gyűlölettel támadta meg a másikat, de ezek a viszályok sehol sem lettek ilyen terjedelműekké és még Olaszországban is ezeknek a városi háborúknak megvoltak a maguk külön' okai a korábbi korszakokban, amint már Sismondi és Ferrari is kimutatták; ezek a háborúk csak a várak ellen indított harc folytatásai voltak, a szabad municipális és föderatív alapelvnek kikerülhetetlenül heves harcot kellett indítani a hűbériség, a császári hatalom és a pápaság ellen. Számos várost, amely csak részben rázta le a püspök, a hűbérúr vagy a császár igáját, a nemesek, a császár és az egyház háborúba hajtottak a szabad városok ellen, inert az ő politikájuk a városok szétválasztása és egymás ellen uszítása volt. Ezek a különleges körülmények, amelyek részben Németországba is átnyúltak,

²²⁴ Úgy látszik, Olaszországban gyakran állt elő ez az eset. Sőt Svájcban Bern megvette Thun és Burgdorf városokat.

²²⁵ Így történt legalább is Toscana városaiban (Florenc, Lucca, Siena, Bologna stb.), amelyeknek viszonya a parasztsághoz a legjobban ismert. Luchitzkyi: Rabszolgaság és orosz rabszolgák Florencben, a Kiewi Egyetem 1885-i értesítőjében; Luchitzkyi fölhasználta Rumohr: Ursprung der Besitzlosigkeit der Kolonien in Toscana, 1830. c. művét.) A városok és a parasztok közti viszony sokkal több tanulmányt követel, mint amennyit eddig ráfordítottak.

megmagyarázzák, miért szakadtak szét hamarosan az olasz városok (amelyek közül némelyik a császár segítségét kérte a pápa ellen, a másik az egyház támogatását kereste, hogy szembe szállhasson a császárral) egy *ghibelin* és egy *guelf* pártra és hogy miért volt meg ez a szakadás minden egyes városon belül is.²²⁰

A legtöbb olasz városnak éppen a leghevesebb háborúk idejébe eső óriási gazdasági haladása²²⁷ és a városok közt igen könnyen létrejövő szövetségek sokkal jellegzetesebbek ezekre a harcokra és végleg megdöntik a fõnt közölt elméletet. Már az 1130. és 1150. közötti években keletkeztek hatalmas szövetségek és néhány évvel késõbb, amikor Barbarossa Frigyes betört Olaszországba és a nemesség és néhány hátramaradott város támogatásával Milánó ellen vonult, a nép lelkesedését sok városban népszónokok kavarták föl. Crema, Piacenza, Brescia, Tortona stb. segítségül siettek: egymás mellett lobogott a városok táborában a veronai, paduai, vicenzai és trevisoi céhek zászlója a császár és a nemesség zászlóival szemben. A következõ években létrejött a lombard városzövetség és hatvan évvel késõbb sok más várossal megerõsödve, állandó intézménnyé lett és ez a szövetség hadi pénztárának egyik felét Genuában, a másikat Velencében tartotta.²²⁸ Toscanában más hatalmas szövetség élén Florenc állott, amely szövetséghez tartozott Lucca, Bologna, Pistoia stb. s amely nagy szerepet játszott Középoraszországban a nemesek letörésében; kisebb szövetségek voltak mindenfelé. Kétségtelen tehát, hogy ha apró feltékenkedések és viszálykodások voltak is és ha könnyen lehetett ellenségeskedést szítani, a városokat mindez még sem tartotta vissza, hogy ne szövetekezzenek a szabadság közös védelmezésére. Csak késõbb tört ki közöttük a háború, amikor már az egyes városok kis államokká lettek, aminek mindig be kell következni, ha államok az uralomért vagy a gyarmatokért versengenek.

Hasonló szövetségek keletkeztek hasonló célokkal Németországban is. Amikor Konrád utódai miatt az ország a nemesek véget nem érõ viszálykodásai alatt szenvedett, a vesztfáliai városok szövetséget kötöttek a lovagok ellen, amelynek záradékában a városok kötelezték magukat, hogy nem kölcsönöznek olyan lovagnak pénzt, aki továbbra is eldugja a

²¹⁹ Ferrari általánosításai gyakran túl elméletiek ahhoz, hogy helyesek legyenek; de fölfogása arról a szereprõl való, amelyet a nemesek játszottak a városi háborúkban, egész sor autentikus tényen nyugszik.

²²⁷ Csak azok a városok vesztettek ezekben a háborúkban, amelyek vakon odaadták magukat a nemesség ügyének, mint például Pisa és Verona. Sok város számára, amelyek a nemesség oldalán harcoltak, a vereség a szabadság és haladás kezdete volt.

²²⁸ Ferrari, II. köt. 18., 104. és köv. old. Leo et Botta I. köt. 432. old.

lopott árukat.²²⁹ Amikor „a lovagok és a nemesek rablásból éltek és mindenkit meggyilkoltak, akit akartak”, amint a *Wormser Zorn* panaszolja, a rajnai városok szövetséget kötöttek, amelyhez mihamarabb hatvan város csatlakozott, amely szövetség kordában tartotta a rablókat és főtartotta a békét. Ugyanez volt a célja a későbbi sváb városzövetségnek, amely három „béke-kerületre” oszlott (Augsburg, Konstanz és Ulm). És ha ezeket a szövetségeket *meg* is semmisítették,²³⁰ mégis elég hosszú ideig éltek, hogy kimutassák, miszerint nem az állítólagos békebarátok – a királyok, császárok és az egyház, akik inkább még a viszálykodásokat szították és még a rablólovagokkal szemben is tehetetlenek voltak –, hanem a városok ragadták meg a kezdeményezést a béke helyreállítására és az egyesülésre. Nem a császárok, hanem a városok voltak igazában a nemzeti egység megalapítói.²³¹

Hasonló szövetségeket alkottak hasonló célokkal a kis falvak is és most már remélhetjük, hogy ezekről is mihamarabb többet fogunk megtudni, mióta Luchaire erre a tárgyra irányította a figyelmet. Falvak egyesültek kis szövetségekbe a florencei *contadoban* és ugyancsak a Novgorodhoz és Pskovhoz tartozó vidékeken is. Franciaországból vannak adataink tizenhét parasztfalu szövetségéről, amely Laonnaisban majdnem száz esztendeig állott fenn (1256-ig) és keményen küzdött a függetlenségért. Más három parasztköztársaság volt Laon környékén, amelyeknek esküvel megerősített alkotmányuk volt Laonhoz és Soissonsához hasonlóan és mivel területük határos volt, szabadságharcaikban támogatták egymást. Mindent összevéve, Luchairenek az a véleménye, hogy Franciaországban a tizenkettedik és a tizenharmadik században sok ilyen szövetségnek kellett létrejönnie, azonban az ezekre vonatkozó okmányok legnagyobb részt elvesztek. Miután ezeket falak nem védelmezték, könnyen legyőzték őket a királyok és az urak, de bizonyos kedvező körülmények között, ha valamely város* szövetségtől támogatást és hegyeikben védelmet nyertek, az ilyen parasztköztársaságok önálló tagjai lettek a svájci államzövetségnek.²³²

Mindenütt megtaláljuk a városok szövetkezését a béke

²²⁹ Joh. Falke: Die Hansa als Deutsche See- und Handelsmacht, Berlin 1863, 31., 35. old.

²³⁰ Aachenről és Kölnről egyenes bizonyítékunk van, hogy e városok püspökei az ellenségnek – az egyiket közülök megvesztegették – kinyitották a kapukat.

²³¹ L. a tényeket, ha nem is mindig a következtetéseket Nitzschnél, III. köt. 133. és köv. old.; azonkívül Kallsen, I. köt. 458. old. stb.

²³² Laonnais községeiről, amelyeket egész Mellevilles kutatásáig (Histoire de la Commune du Laonnais, Paris, 1853) Laon községével tévesztették össze, 1. Luchaire 75. és köv. old. A korábbi

biztosítására. A szabadságharc alatt létrejött viszonyt továbbra is fõntartották. Ha valamely német városban a *scabiniknak* új vagy bonyolult esetben kellett igazságot tenniök és kijelentették, hogy nem tudják megtalálni az igazságot (*des Urteiles nicht weise zu sein*), követeket küldtek más városba, hogy onnan hozzák el az igazmondást. Elõfordult ez Franciaországban is,²³³ ismeretes, hogy Forli és Ravenna polgárait kölcsönösen honosították és nekik mindkét városban megadtak minden jogot. Ugyancsak megfelelt a korszellemnek az a szokás is, hogy a két város között vagy a város belsejében kitért viszályt más közösség elé terjesztették és fõlszólították, hogy legyen békebíró.²³⁴ Nagyon gyakoriak voltak a kereskedelmi szerzõdések a városok között.²³⁴ Szövetségek a termelés szabályozására, a borkereskedésben használt hordók nagyságának meghatározására, *heringszövetségek* és a többi csak az elõfntárjai voltak a flamand Hanza nagy kereskedelmi szövetségeinek és késõbb az észak-német Hanzának, amelynek története egymagában számos oldalt töltene be, ha ki akarnók, mutatni azt a társas szellemet, amely az embereket abban az idõben betöltötte. Említeni sem kell, hogy a Hanza-szövetségek útján a középkori városok többet tettek a nemzetközi forgalom, a hajózás és a fölfedezések föllendítésére, mint idõszámításunk elsõ tizenhét évszázadának összes államai.

Egyszóval ezen korszak életének és gondolkodásának valódi tartalmát a szövetkezés tette ki, szövetkezés kis területi egységek között és szövetkezés az emberek között, akiket közös tevékenység egyesített céheikben és szövetkezés városok és a városok csoportjai között. A tizenegyedik tõl egész a tizenötödik századig terjedõ kort óriási kísérletnek kell tekinteni a kölcsönös segítség elvének keresztülvitelére a szövetkezetek és szervezetek elveinek segítségével, amelyek az egész emberéleten át minden lehetõ fokozatban érvényesültek. Ezt a kísérletet sok tekintetben siker koronázta. Egyesített olyan embereket, akik azelõtt el voltak választva; nagymértékben biztosította számukra a szabadságot és megtízszerezte erejüket. Abban az idõben, amikor oly sok tényezõ támogatta a partikularizmust és oly sok alkalom lehetett a viszálykodásra és féltékenykedésre, jólesik látni, mily sok közösség volt az

parasztcéhekre és a késõbbi szövetkezetekre vonatkozólag I. R. Wilman: Die ländlichen Schutzgilden Westphalens, Zeitschrift für Kulturgeschichte, új folyam, III. köt., id. Henne am Rhyn: Kulturgeschichte, III. köt. 249. old.

²³³ Luchaire, 149. old.

²³⁴ Két jelentõs város, Worms és Mainz, egy politikai vitát választott bíró Ítéletével intézett el. Miután Abbevilleben polgárháború tört ki, Amiens vette át a békebírói tiszteletet (Luchaire, 149. old.) stb.

²³⁵ L. pl. W. Sticda: Hansische Vereinbarungen, id. m. 114. old.

egész kontinensen szétszórt városok között és mily készségesen szövetkeztek sok közös cél megvalósítására. Ellenségeik hosszú idő alatt legyőzték őket; ők maguk is vezetes hibát követtek el, amikor nem fogták föl elég tágkörűen a kölcsönös segítség elvét, de nem saját féltékenységük tette őket tönkre és tévedéseik nem a szövetkezési szellem hiányából származtak.

Ennek az új előrehaladásnak, amelyet az emberiség a középkori városban tett, óriási eredményei voltak. A tizenegyedik század kezdetén Európa városai apró fészkek voltak nyomorúságos kunyhókkal, alacsony, nehézkes templomokkal, amelyeknek építői alig tudták, hogy kell bolthajtást rakni; az ipar, amely alig állt másból, mint a szövésből és a kovácsmesterségből, még gyermekkorát élte és műveltség csak néhány kolostorban volt. Háromszázötven évvel később Európa képe egészen megváltozott. A föld telve volt gazdag városokkal, amelyeket hatalmas, vastag falak körítettek, kapukkal díszítve, mindegyik egy-egy műretek. A templomok, amelyeket nagy stílusban terveztek és pazarul díszítettek föl, ég felé emelték tornyaikat és a formáknak oly tisztaságával és a fantáziának oly merészségével tündököltek, hogy azt ma hiába igyekszünk utólélni. A kézmű és a művészet a tökéletességnek oly fokára emelkedett, hogy aligha dicsekedhetünk azzal, hogy különböző irányokban meghaladtuk, ha a munkás találékony tudását és munkájának fölüenyos tökéletességét többre becsüljük, mint az előállítás gyorságát. A szabad városok hajórajai minden irányban hasogatták az Északi- és Földközi-tengert, majd még egy kis erőfeszítés után áthajóztak az Óceánon. Nagy területeken jólét lépett a nyomor helyébe, a műveltség mélyebb lett és tágabb körben terjedt! el. A tudomány módszereit kifejlesztették; megvetették a természettudományok alapjait és kijelölték az utakat mindazon mechanikai találmányok felé, amelyekre a mi korunk olyan büszke. Ez volt az a varázslatos átalakulás, amely Európában négyszáz évnél kevesebb idő alatt ment végbe. És csak úgy érthetjük meg azt a veszteséget, amelyet Európa a szabad városok pusztulásával szenvedett, ha összehasonlítjuk a tizenhetedik századot a tizennegyedikkel, vagy a tizenharmadikkal. Elmúlt az a jólét, amely azelőtt Skóciában, Németországban és Olaszország síkságain uralkodott. Az utak el voltak hanyagolva, a városok elnéptelenedtek, a munka rabszolgasággá lett, a művészet megsemmisült, sőt még a kereskedelem is pusztulóban volt.²³⁰

²³⁶ Cosmo Innés: *Early Scottish History és Scotland in Middle Ages*, id. Rev. Denton, id. m. 68., 69. old.; Lamprecht: *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter*, Schmoller referátuma erről évkönyvének XII. kötetében; Sismondi: *Tableau de l'agriculture toscane*, 226. és köv. old. Florenc birtokait első pillantásra meg lehetett ismerni jólétükről.

Ha a középkori városok nem hagyták volna hátra virágzásuknak írott bizonyítékait és ha nem maradt volna belőlük egyéb, mint azok az épületek, amelyeket Európában mindenütt találunk, Skóciától Olaszországig és a spanyol Geronától a szláv Boroszlóig, akkor mégis arra az eredményre kellene jutnunk, hogy a független városi élet időszakába esik az emberi szellem legszebb virágzása a keresztény idősámítás kezdetétől a tizenyolcadik század végéig. Ha megnézünk például egy középkori képet, amely Nürnberget ábrázolja tucatnyi hatalmas, ég felé törő tornyával, amelyek mindegyike a szabadon teremtő művészet bélyegét viseli, akkor alig tudjuk megérteni, hogy háromszáz évvel azelőtt ez a város még csak néhány nyomorúságos kunyhóból állott. Csodálkozásunk még csak fokozódik, ha megnézzük annak a számtalan templomnak, harangtoronynak, kapunak és városháznak építészeti részleteit, amelyek elszórtan állanak egész Európában messze Csehorszáig és a lengyel Galícia most már holt városaiig. Nemesak Olaszország, a művészet bölcsője, hanem egész Európa telve van ilyen emlékekkel. Már maga az a tény is jellemző, hogy az összes művészetek közül éppen az építészet – a leginkább szociális művészet – érte el a legnagyobb fejlettséget. Hogy azzá lehessen, ami volt, kiválóan társas életből kellett kisarjadzania.

A középkor építésze nemcsak azért emelkedett ilyen magasra, mert a kézművességnek volt természetes továbbfejlődése, nemcsak azért, mert minden épületet és minden képdíszot olyan emberek terveztek, akik saját tapasztalatukból tudták, hogy milyen művészi hatást lehet elérni kővel, vassal, bronzal vagy csak az egyszerű fagerendával és vakolattal is, nemcsak azért, mert minden egyes emlék a közös tapasztalás eredménye volt, amely fölhalmozódott minden titkos szövetségben és minden céhben,²³⁷ hanem azért lett az építészet ilyen nagygyá, mert nagy eszméből született. Úgy mint a görög művészet, ez is a testvériségnek és egységnek a városok által támogatott eszméjéből származott. Merészségét csak a merész küzdelmek és a győzelmek adhatták meg és ki volt fejezve bennök az erő,

²³⁷ Mr. John J. Ennett (Six Essays, London 1891) kitűnően ír a középkori építészet ezen oldaláról. Mr. Willis a Whewell: History of Inductive Scienceshez (I. köt. 261-262. old.) írott függelékében kiemeli a középkori épületek mechanikus arányainak szépségeit. „Egy új dekoratív konstrukció lépett föl”, írja, „amely nem támadta meg és nem zavarta a mechanikus konstrukciót, hanem segítette és harmonikussá tette. Minden oszlop, minden vállkő a teher hordozójává lesz; a sok támasztópillér, amelyek egymást segítették és az ebből következő súlyelosztás megnyugtatta a szemet a szerkezet szilárdságáról, az egyes részek sajátos soványsága ellenére.” Művészetet, amely szociális életből fakadt, nem lehetne találobban jellemezni.

mert a város egész életét erő töltötte el. A templom vagy a városháza a szervezet nagyságának jelképe volt, amelynek építészete voltaképpen minden egyes kőműves és kőfaragó volt – nem úgy, mint a magányos ember tervezete, amelyen ezer rabszolga készítette el azokat a részeket, amelyeket egyetlen ember fantáziája juttatott nekik, hanem ott közreműködött az egész város. A harangtorony hatalmas épületből emelkedett az ég felé, amely épület a város életét testesítette meg, nem pedig egy értelmetlen állványból, mint a párisi vastorony, sem pedig hazug kőépületből, amelynek a vasgerendázat csúnyaságát kell elrejtetni, mint ahogyan ezt a londoni Tower hidjánál tették. Mint az Akropolisznak Athénben, úgy a középkori város egyházának is az volt a rendeltetése, hogy dicsőítse a diadalmas város nagyságát, hogy jelképe legyen a kézműipar egységének és hirdesse a város minden egyes polgárának dicsőségét, aki maga is segített annak megteremtésében. A céhforradalom befejezése után sok város új dómot kezdett építeni, hogy kifejezést adjon az életre kelt új, szélesebb körű és többet átölelő egységnek.

Azok az eszközök, amelyek az ilyen hatalmas vállalkozások keresztülvitelére rendelkezésre állottak, aránylag kicsinyek voltak. A kölni dómot csak 500 márka évi összeggel kezdték meg és 100 márkányi ajándékot már mint nagyszerű adományt jegyezték föl²³⁸ és még amikor már a mű befejezéséhez közeledett és az adományok bővebben folytak be, az évi kiadás mégis csak mintegy 5000 márkát tett ki és sohasem volt 14.000 márkánál több. Ugyancsak ilyen csekély eszközökkel építették föl a bázeli münstert. Csakhogy minden egyes testület hozzájárult a maga részével, kővel, munkával, díszítő művészettel az ő saját közös emléküik fölállításához. Minden egyes céh kifejezte benne politikai nézeteit, elbeszélte köben vagy bronzban a város történetét, dicsőítette a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség elvét,²³⁹ dicsérte a város szövetségeseit és pokolba küldte ellenségeit. És minden egyes céh kimutatta *szeretetét* a közösség emlékműve iránt azzal, hogy gazdagon fölékesítette üvegfestményekkel, képekkel „ajtókkal, amelyek méltók volnának, hogy a paradicsom kapui legyenek”, mint Michel Angelo mondta és még a legkisebb szöglet köveit is kifaragta.²⁴⁰ Kis városok, sőt még a kis egyházközsé-

²³⁸ Dr. L. Ennen: Der Dom zu Köln, seine Konstruktion und Anstaltung, Köln 1871.

²³⁹ E három szobor a Notre Dame de Paris külső díszítése között van elhelyezve.

²⁴⁰ A középkori művészet épp oly kevésbé ismerte, mint a görög a mi ritkasággyűjteményeinket, amelyeket mi képtáraknak és múzeumoknak nevezünk. Azért festettek egy festményt, faragtak egy

gek²⁴¹ is versenyeztek e művekben a nagy városokkal és Laon vagy St-Ouen katedrálisa nem marad a rheimsi vagy brémai városháza és a boroszlói község háza harangtornya mögött. „A közösség sohase kezdjen meg más művet, mint olyant, amelynek terve összhangban áll a közösség nagy szívével és amelyet a polgároknak közös akaratban egyesült szíve alkot” – ezek voltak a flórenci tanács szavai és ez a szellem vezeti az összes közhasznú községi munkákat, amilyenek a csatornák, terraszok, szőlős- és gyümölcsöskertek Flórenc környékén, vagy a Lombard alföldet átszelő öntözőcsatornák, vagy Genua kikötője és vízvezetéke, vagy pedig általában minden ilyesféle munka, amilyent csaknem minden város készített.²⁴²

Ily módon fejlődött ki a középkori városokban minden művészet és iparág; a miénk csak folytatása annak, ami akkor felnövekedett. A flamand városok jóléte az általuk készített finom gyapjúkendőkön alapult. Flórenc a tizennegyedik század elején, a fekete halál előtti időben, 70.000-100.000 *panni* gyapjuszövetet gyártott, amelynek értékét 1,200.000 aranyforintra becsülték.²⁴³ A nemes fémek cizellálása, az öntés művészete, a műlakatosság, mind a középkori céhek alkotása volt, amelyek saját területükön mindent meg tudtak csinálni, amit kézzel, hatalmas mechanikai erőgépek alkalmazása nélkül, meg lehet csinálni. Kézzel és föltaláló szellemmel, mert mint Whewell mondja:

„Pergamen és papiros, nyomás és ércmetszés, javított üveg és acél, löpor, órák, távcsövek, iránytű, a javított naptár, a tizedes rendszer, algebra, trigonometria, vegytan, kontrapont (amely találmány a zene újjáteremtését jelentette), mindezek olyan javak, amelyek abból a korszakból származtak át hozzánk, amelyet oly megvetően szoktunk a tespedés korszakának nevezni.” (*History of Inductiv Sciences, I. 252.*)

szobrot, öntöttek ki egy bronzdarabot, hogy a közös művészet egyik emlékművében a maga helyén álljon. Itt élt, az egységnek egy része volt és hozzájárult ahhoz, hogy az egészről való benyomást egységessé tegye.

²⁴¹ V. ö. J. T. Ennett: Second Essay, 36. old.

²⁴² Sismondi, IV. köt. 172. old.; XVI. köt. 356. old. A nagy csatornát, Naviglio Grande, amely Tessinből hozza a vizet, 1179-ben kezdték építeni, tehát függetlenségük kivívása után és a XIII. században fejezték be. Későbbi pusztulásáról I. XVI. köt. 355. old.

²⁴³ 1336-ban 8-10.000 fiú és lány volt az elemi iskolákban, 1000-1200 fiú a hét középiskolában és 550-600 diák a négy egyetemén. 90.000 főnyi lakosa számára harminc közkórházában több mint 1000 ágya volt (Cappóni II. köt. 249. és köv. old.). Szaktekintélyek több ízben megerősítették, hogy a nevelés általában sokkal magasabb fokon állott, mint ahogy rendszeren föltételezik. A demokratikus Nürnbergben határozottan így állt a dolog.

Igaz ugyan, hogy, mint Whewell mondja, mindezekben a fölfedezésekben nem volt valami új elv de a középkori tudomány valamivel többet tett, mint hogy tényleg új elveket fedezett volna föl. Előkészítette mindazoknak az új 'elveknek a fölfedezését, amelyeket ma a mechanikai tudományokban ismerünk: arra szoktatta a bűvárokat, hogy tényeket figyeljenek meg és azokból vonják le következtetéseiket. Induktív tudomány volt, habár még természetesen nem fogta föl teljesen az indukció jelentőségét és hatalmát, de megvetette a mechanika és az általános természettudomány alapjait, Francis Bacon, Galilei és Kopernikus közvetlen utódai voltak Roger Baconnak és Michael Scotnak, úgy amint a gőzgép is közvetlen terméke azoknak a vizsgálatoknak, amelyeket a légnyomásról az olasz egyetemeken folytattak és azoknak a matematikai és technikai tanulmányoknak, amelyeket Nürnbergben végeztek.

De miért akarnók hosszasan bizonyítani a tudomány és művészet haladását a középkori városokban? Nem elegendő-e a művészetek terén rámutatni a templomokra és dómokra és a szellemi élet terén az olasz nyelvre és Dante költeményeire, hogy mértékünk legyen arra nézve, amit a középkor városa teremtett az alatt a négy évszázad alatt, amíg életben volt?

A középkori városok kétségtelenül rendkívüli szolgálatot tettek az európai civilizációnak. Megóvták attól, hogy az őskor teokratikus és despotikus szervezetét öltse föl; tőlük kapta a sokoldalúságot, az önbizalmat, a kezdeményezés erejét és azt az óriási szellemi és anyagi hatalmat, amellyel ma dicsekedhet és amely a legerősebben kezeskedik arról, hogy ellent fog állani a Kelet minden új előnyomulásának. De miért nem élhettek tovább a kultúrának ezek a központjai, amelyek az emberi természet oly mélyen begyökerezett szükségleteinek feleltek meg és' olyan élettelijsenek voltak? Miért lepte meg őket a XVI. században a végegyöngülés? És amikor már oly sok kívülről jövő támadást visszavertek és a belső küzdelmekből csak új erőt nyertek, miért győzték ilye ezek végül mégis!

Ezt az eredményt különböző okok hozták létre, amelyek közül egyesek még a messze múltban gyökerestek, mások pedig azokból a hibákból származtak, amelyeket a városok elkövettek. A tizenötödik század vége felé már hatalmas, a régi római mintájára épült államok jöttek létre. Minden országban és minden országrészben sikerült egy-egy hűbérúrnak – aki ravaszabb volt, több kincset gyűjtött össze és gyakran lelkiismeretlenebb volt, mint szomszédai – több személyes tulajdont megszerezni, több parasztot telepíteni a birtokaira, több lovat tartani kíséretében és több pénzt a pénztárában. Kedvező fekvésű falvak csoportját választotta székhelyeül, amelyek még nem jutottak el a szabad városi élethez – Paris, Madrid vagy

Moszkva – és jobbágyainak segítségével megerősített királyi városokká alakította azokat, ahová fegyvertársait a falvak bőkezű osztogatásával, a kereskedőket pedig a kereskedelemnek adott védelemmel csábította. Ez volt csirája a későbbi államoknak, amely lassanként más központokat is fölszított magába. A római joggal ismerős jogászok ezekben a központokba vonultak; ezekből a polgárokból makacs és fönnhájzó emberek lettek, akik éppen úgy gyűlölték az urak fölfuvalkodottságát, mint azt, amit a parasztok fegyelmezetlenségének neveztek. A faluközösség formái, amelyekről az ő törvénykönyvük mitsem tudott és a federalizmus elvei, amelyeket „barbár” maradványoknak tekintettek, ellenszenvesek voltak előttük. Ideáljuk volt a cézárizmus, amelyet a nép beleegyezésének a fikciója és a fegyveres erő támogatott és szenvedélyesen síkra szálltak azok mellett, akik megígérték annak megvalósítását.²⁴⁴

Ugyanebben az irányban működött a keresztény egyház is, amely egykor föllázadt a római jog ellen és most szövetséges társává lett. Miután a teokratikus európai császárság megalapításának kísérlete meghiúsult, az intelligensebb és nagyravágyóbb püspökök most azok mellé állottak, akiktől azt remélték, hogy helyre fogják állítani Izrael királyainak vagy Konstantinápoly császárainak hatalmát. Az egyház megadta a föltörekvő uralkodóknak a méltóságot, megkoronázta őket, mint isten helytartóit a földön, szolgáinak képzettségét és államférfíui tehetségét szolgálatukba állította, úgyszintén áldását és átkait, gazdagságát és azt a rokonszenvet, amelynek a szegények között örvendett. A parasztok, akiket a városok nem tudtak vagy nem akartak fölszabadítani, amikor látták, hogy a polgárok képtelenek véget vetni a lovagok közötti háborúskodásnak, amelyet ők oly drágán fizettek meg, a királyba, a császárba, vagy a nagyhercegebe vetették reményüket és amiközben segítségükre voltak, hogy leigázzák a hatalmas hűbérurakat, segédkezet nyújtottak a centralizált állam megalapításához. És végezetül a törökök és mongolok betörése, a keresztesháború a mórok ellen Spanyolországban és azok a borzasztó háborúk, amelyek mihamar kitörték a növekvő teljhatalmú képződmények között – Ile-de-France és Burgund, Skócia és Anglia, Anglia és Franciaország, Litvánia és Lengyelország, Moszkva és Tver között és így tovább, mind ezt a célt szolgálták. Hatalmas államok keletkeztek és a városoknak most már

²⁴⁴ V. ö. L. Banké kitűnő elmélkedését a római jog szelleméről Világtörténetében, IV. köt. 2. rész. 20–31. old. L. még Sismondi megjegyzéseit arról a szerepről, «amelyet a légiste-ek játszottak a királyi hatalom megalapításánál, Histoire des Français, Paris 1826, VIII. köt. 85–99. old. A nép gyűlése ezek ellen a „bölcsek doktorok és néptolvajok” ellen teljes erővel kitért a XVI. század első éveiben az első reformációs mozgalom prédikációiban.

nem csupán a nemesek laza szövetsége volt az ellenségük, hanem erősen megépített képződmények, amelyeknek rendelkezésére állott a jobbágyok hadserege.

Az volt a legveszedelmesebb, hogy a növekedő autokráciák támogatást találtak a városok között keletkező vizzálykodásokban. A középkori város alapgondolata nagyszerű volt, de nem volt elég általános. A kölcsönös segítséget nem lehet kiskörű egyesülés keretébe szorítani, annak ki kell terjedni a környezetre is, ha nem akarjuk, hogy a környezet beolvassza az egyesülést. És ebben a tekintetben a középkori városok már kezdet óta végzetes hibát követtek el. Ahelyett hogy azokat a parasztokat és kézműveseket, akik falaik között kerestek védelmet, mind segítségnek tekintették volna, akik hozzájárulnak a város kiépítéséhez a maguk részével, amint azt tényleg meg is tették, ehelyett élesen megkülönböztették a régi polgárok nemzettségét és az újonnan jötteket. Az előbbieknél volt fontartva minden előny, amely a községi kereskedelemről és a községi, földekből származott, az utóbbiaknak csak az a joguk maradt, hogy kézügyességüket szabadon értékesíthették. Így választották el a városban a *polgárokat* vagy a *községet* és a *bennlakókat*.²⁴⁵ A kereskedelem, amely azelőtt a közösségé volt, most a kereskedő és kézműves nemzetségek előjoga lett és elkerülhetetlen volt a következő lépés, hogy kizsákmányoló egyéneké vagy szövetségzeteké legyen.

Ugyanez az elválasztó fal keletkezett a voltaképeni város és a környékén fekvő falvak között. A közösség ugyan megkísérelte a parasztok fölzsabadítását, de az urak ellen viselt háború, amint említettük, csak a város, de nem a parasztok fölzsabadításával járt. A város meghagyta a nemesnek jogait a jobbágyok fölött azzal a föltétellel, hogy nem zavarja többé a várost és városi polgártárrsá lesz. Azonban a nemesek, akiket a város így befogadott és akik falai között laktak, egyszerűen a városon belül folytatták a régi harcot. Nem volt ínyükre, hogy alávéssék magukat az egyszerű kézművesekből és kereskedőkből álló törvénszéknél és régi vizzályaikat a város utcáin verekedéssel intézték el. Minden városban volt egy-egy Colonna, Orsini, Oberstolze és Wise. Mivel megmaradt jószágaiból nagy jövedelmük volt, kliensekkel vették magukat körül és átalakították a város szokásait és erkölceit hűbéri formákra. És hogy ha a város iparososztályában elégedetlenség merült föl, följánlották nekik kardjukat és kíséretüket, hogy az ellentéteket nyílt csatában intézzék el, ahelyett, hogy, mint régi időkben, az elégedetlenség megkereshette volna magának a kiegyenlítés útját.

²⁴⁵ Brentano igen jól fölfogta a régi polgárok és a jövevények közti harc végzetes hatását. Miaskowski Svájc faluszervezeteiről irt művében ugyanezt mutatta ki a faluközösségekről is.

A legtöbb városnak legnagyobb és legvégtetesebb hibája abban állott, hogy hatalmát a kereskedelemre és az iparra alapította és a földművelést elhanyagolta. Megismételték azt a hibát, amelyet a régi Görögország városai követtek el és ez¹ a hiba ugyancsak pusztulásba vitte őket is.²⁴⁶ Az elidegenedés a városok és a vidék között a városokat parasztellenes politikára vezette, amely különösen III. Eduárd korában²⁴⁷ a francia *jaquerie*, a husszita és a német parasztháború alatt mindjobban előtérbe lépett. Kereskedelmi politikájuk másrészt messze vezető vállalkozásokba bonyolította őket. Az olaszok délkeleten, a német városok keleten, a szláv városok távol északkeleten alapítottak gyarmatokat. Zsoldos hadsereget fogadtak a gyarmati háborúkra és nemsokára a város védelmezésére is. Oly óriási kölcsönöket vettek föl, hogy a polgárok teljesen demoralizálódtak és a belső viszályok minden választásnál jobban kiélesedtek, amikor néhány nemzetség érdekében a gyarmati politika forgott kockán. A gazdagok és szegények közötti árok mélyebb lett és a tizenhatodik században a királyi hatalom minden városban kész szövetségeseket talált a szegények között.

Van azonban ezenkívül a községi berendezkedések bomlásának még más oka is, amely mélyebbre nyúlik az eddig fölhozottaknál. A középkori városok története nagyon találóan szemlélteti az *eszmék* és *elvek* hatalmát az emberi nem sorsa fölött, azt bizonyítja, hogy mennyire ellenkező eredmények keletkeznek, ha a régi vezető eszméknek mélyen járó átváltozása következik be. Önbizalom és federalizmus, minden egyes csoport szuverenitása és a politikai testület fölépítése az egyszerűtől az összetettig, ezek voltak a tizenegyedik század vezető-eszméi. A római jog tudósainak és az egyház prelátusainak, akik III. Innocenc óta szoros szövetségben voltak, sikerült megbénítani azt az eszmét – a régi görög eszmét –, amely a városok alapításánál működött. Két vagy háromszáz éven át tanították a szószékről, a katedráról, az egyetemen és a bírói széken, hogy az üdvöt erősen centralizált államban kell keresni, amelynek élén félistenszerű uralkodó áll,²⁴⁸ hogy egy ember lehet a társadalom megváltója és kell is hogy legyen, és hogy ennek a közjó nevében mindenféle erőszakos tettet el szabad

²⁴⁰ A keletről rabolt rabszolgákkal való kereskedés az olasz köztársaságokban nem szűnt meg a XV. század előtt. Halvány nyomait Németországban és másutt is megtaláljuk. L. Cibrario: *Delia schiavitù e del servaggio*, 2. köt. Mailand 1868; Prof. Lusicki: *Rabszolgaság és orosz rabszolgák* Flórencben a XIV. és XV. században, a Kiewi Egyetem Értesítőjében, 1885.

²⁴⁷ J. R. Green: *History of the English People*, London 1878, I. köt. 455. old.

²⁴⁸ L. már a Roncagliai kongresszuson 1158-ban a jogász Bolognas által kifejtett elméleteket.

követnie, férfiakat és nőket a máglyán elégetni, leírhatatlan kínok között halálra marcangolni és egész tartományokat a legnagyobb nyomorba taszítani. Azt sem mulasztották el, hogy tettekkel is tanítsanak és pedig nagy méretekben és hallatlan kegyetlenséggel, ameddig csak elért a király kardja, vagy az egyház máglyája, vagy még inkább mind a kettő együtt. Ezen tanok és példák befolyása alatt, amelyeket folytonosan ismételték és amelyre a nyilvánosság figyelmét folytonosan rákényszerítették, a polgárok szelleme egészen új alakot öltött. Nem találtak többé semmiféle hatalmat túlzottnak, semmiféle halálos kínzást kegyetlennek, mihelyt a *közjóról* volt szó. És a gondolkodásnak ez az új iránya és az egyes ember hatalmába vetett új hit tönkretette a régi federalista elvet és a tömegek teremtőerejét. Győzött a római gondolat és ilyen körülmények között a városok a centralizált államnak kész; zsákmányai voltak.

Tipikus volt ebben az átváltozásban a tizenötödik századbeli Flórenc. Azelőtt a néplázadás új föllendülés jele - volt. Most már nem volt többé a föllázadt népek konstruktív eszméje, a mozgalomból nem pattant ki új gondolat. A városi tanácsba 400 helyett 1000 képviselőt választottak, a *signoria* 80 helyett 100 emberből állott. A számok forradalmának azonban nem volt értéke. A nép eléguetlensége növekedett és új lázadások következtek. Behívták a megszabadítót – a zsarnokot – ő azután lemészároltatta a fölkelőket, de a közösség pusztulása rohamosabb volt, mint bármikor. És amikor egy új fölkelés után tanácsot kért Flórenc népe a legnépszerűbb embertől, Geronimo Savonarolától, akkor a barát ezt felelte: „Ó, én népem, te tudod, hogy én nem foglalkozhatom az államügyekkel... tisztítsd meg lelkedet és ha lelkednek ilyen állapotában fogod reformálni a várost, akkor, Flórenc népe, te fogod megkezdeni a reformot egész Itáliában!” Elégették a farsangi álarccokat és a gonosz könyveket, hoztak népjóléti törvényt az uzsorások ellen és Flórenc demokráciája maradt ott, ahol volt. A régi szellem eltűnt. Nagyon is a kormányra bízták magukat és ezáltal megszűntek bízni önmagukban, képtelenek voltak valami újat kezdeni. Az államnak csak jönni kellett, hogy szétrombolhassa szabadságainak még a maradékát is.

De azért a kölcsönös segítség áramlása a tömegekben nem szűnt meg, tovább folyt a vereség után is. Óriási erővel támadt föl feleletül a reformáció első hirdetőinek kommunista fölhívásaira és élt még akkor is, amikor a tömegek, amelyeknek nem sikerült megvalósítaniuk azt az életet, amelyet a reformált vallás lelkesítő befolyása alatt reméltek megteremthetni, az autokrata hatalom uralma alá kerültek. Még ma is él a kölcsönös segítség és keresi az utat ahhoz az új képződményhez, amely nem állam és nem középkori város, nem a barbárok faluközössége és nem a vadak klánja, de azért mindezekből származik és fölülmúlja ezeket tágkörű és mélyebb emberi tartalmával.

VII. FEJEZET

Kölcsönös segítség napjainkban

Néplázadások az államkorszak kezdetén. – Kölcsönös segítségre alapított berendezések napjainkban. – A faluközösség: harca az állami eltéréssel szemben. – Szokások, amelyek a faluközösség életéből eredtek és a mai falvakban is megmaradtak. – Svájc, Franciaország, Németország, Oroszország.

A kölcsönös segítség hajlama az emberben oly ősrégi eredetű és oly szorosan függ össze az emberi faj egész elmúlt fejlődésével, hogy az emberiség megőrizte a történelem minden változásán át egészen napjainkig. Főként a béke és jólét korszakában fejlődött ki, de még amikor a legsúlyosabb sorscsapások látogatták is meg az emberiséget, amikor egész országokat pusztított el a háború és egész népeket tizedelt meg a nyomorúság és nemzetek nyögtek a zsarnok járma alatt – még akkor is tovább élt ez a gondolat a falvakban és a szegény néposztály között a városban; még mindig összetartotta őket és az idők folyamán visszahatott még az uralkodó, harcoló és romboló kisebbségekre is, amelyek azt, mint szentimentális ostobaságot, régen félredobták. Mindig, amikor az emberiségnek új szociális szervezetet kellett teremteni, amelynek a fejlődés új lépcsőjéhez kellett alkalmazkodnia, az emberiség szelleme a föllendülés elemeit és a nagy vonásokat mindig ebből az örökkön élő tendenciából szerezte. Új gazdasági és társadalmi berendezések, amennyiben a tömeg alkotásai voltak, új erkölcsi rendszerek és új vallások, mindezek ugyanebből a forrásból fakadtak és fajunknak erkölcsi haladása nagyjából a kölcsönös segítség elvének a törzsről mind szélesebbkörű képződményekre való kiterjedésének látszik, úgy hogy valamikor át fogja ölelni az

és a faluközösségen, a középkorban új szervezkedési formát alkottak, amelynek az volt az előnye, hogy nagy teret adott az egyéni kezdeményezésnek, egyidejűleg nagy mértékben kielégítette az emberek szükségletét a kölcsönös támogatás iránt. A középkor városaiban a faluközösségek szövetsége jött létre,

amelyet átszőtt a testvériségek és céhek hálózata. Az egyesülés ezen új formája alatt elért haladást – a tömegek jólétében, az iparban, a művészetben, a tudományban, a kereskedelemben – az előző két fejezetben lehetőleg kimerítően tárgyaltam és megkísérletem kimutatni, miért estek áldozatul a tizenötödik század végén a középkori köztársaságok –, amelyeket az ellenséges hűbérurak birtokában levő vidék vett körül s amelyek képtelenek voltak a parasztokat a jobbágyságból fölszabadítani és amelyeket lassankint megrontottak a római cézárizmus eszméi – a növekvő katonai államoknak.

Mielőtt azonban a tömegek alávetették volna magukat a következő háromszáz évre az állam mindent elpusztító autoritativ hatalmának, még egy hatalmas kísérletet tettek, hogy a kölcsönösség régi elvén a társadalmat újra fölépítsék. Ma máialtában ismeretes, hogy a reformáció nagy „mozgalma nem csupán a katolikus egyház visszaélései ellen irányuló lázadás volt. Volt konstruktív gondolata is és ez az ideál a szabad testvéri társaságokban való élet volt. Ennek a korszaknak legelső írásai és beszédei, amelyek a legnagyobb visszhangra találtak a tömegekben, telve voltak az emberiség gazdasági és szociális testvériségének gondolatával. A *Tizenkét Pont* és más hasonló hitvallások, amelyek a német és svájci parasztok és kézművesek körében terjedtek el, nemcsak azt hangsúlyozták, hogy az embernek joga van a bibliát saját belátása szerint magyarázni, hanem azt a követelést is hangoztatták, hogy újra helyre kell állítani a faluközösségek közös földbirtokát és meg kell szüntetni a jobbági terheket és minduntalan az *igazi* hitre hivatkoztak, a testvériség hitére. Ugyancsak ebben az időben tízezerszámra csatlakoztak férfiak és nők a kommunista morva testvériségekhez, amelyeknek átadták minden vagyonukat és amelyekben – számos jómódú telepen – a kommunizmus elvei szerint éltek.²⁴⁹ Csak sokezer ember tömeges lemészárlása vehetett véget ennek a kiterjedt népmozgalomnak és tűzzel és fegyverrel és kinpaddal nyerték meg az ifjú államok első és döntő győzelmüket a néptömegek fölött.²⁵⁰

²⁴⁹ Kiterjedt irodalom van most Németországban keletkezőben ezen a rég-ebben igen elhanyagolt téren. Mint főforrásokat meg lehet említeni Keller műveit: „Ein Apostel der Wiedertäufer” és „Geschichte der Wiedertäufer”, Cornelius: „Geschichte des münsterischen Aufruhrs”, Janssen: „Geschichte des deutschen Volkes”. L. még K. Kautsky: *Kommunismus in Mitteleuropa zur Zeit der Reformation*”.

²⁵⁰ Kortársaink közül kevesen tudnak helyes képet alkotni maguknak ezen mozgalom elterjedéséről és azon eszközökről, amelyekkel elnyomták. De azok az emberek, akik közvetlenül a nagy parasztháború után írtak, a leverésük után Németországban megölt parasztok számát 100-150,000-re teszik. L. Zimmermann: „A11-

A következő háromszáz esztendő alatt az államok tervszerűen kiirtottak minden olyan intézményt, amelyben azelőtt kifejezést nyert a kölcsönös segítség tendenciája. A faluközösségektől elrabolták a népgyűlést, az ítélőszéket és a független közigazgatást; földjeiket konfiskálták. A céheket megfosztották tulajdonuktól és szabadságaiktól és a szeszélyes és megvesztegethető állami bürokrácia ellenőrzése alá helyezték. A városokat megfosztották a szuverenitástól és megsemmisítették belső életük forrásait – a népgyűléseket, a választott bírákat, a választott tanácsot, a szuverén egyházközséget és a szuverén céhet; az államhivatalnok kerítette hatalmába a régi organikus egészek minden egyes tagját. Ennek a gyilkos politikának és az általa előidézett háborúknak hatása alatt egész ország-részek, amelyek azelőtt népesek és jómódúak voltak, kipusztultak; gazdag városok jelentéktelen mezővárosokká lettek; még az utak is járhatlanokká lettek, amelyek más városokkal összeköttették. Az ipar, a művészet és a műveltség hanyatlott. A politikai nevelést, a tudományt és a jogot az állami központosítás eszméjének szolgálatába hajtották. Az egyetemeken és a szószékekről azt tanították, hogy azokat a berendezéseket, amelyekben az emberek régebben a kölcsönös segítség iránti szükségleteiket testesítették meg, a jól szervezett államban többé nem szabad megtúrni; hogy az államnak kell alattvalói között az egyetlen összeköttetést alkotni; hogy a federalizmus és a partikularizmus a haladás ellenségei és hogy az állam a haladás egyetlen támasza. A tizenyolcadik század végén a szárazföld királyai, az angol parlament és a forradalmi konvent Franciaországban, habár háborúban állottak egymással, abban mind egyetértettek, hogy az államban nem szabad a polgárok külön szövetségeinek létezniök, hogy fegyház és halálbüntetés az egyetlen helyes büntetése az olyan munkásoknak, akik merészkedtek *koalíciókat* alkotni. „Ne legyen állam az államban!” Közügyekkel csak az államnak és az állami egyháznak szabad foglalkoznia, míg az alattvalóknak az egyének laza halmazának kellett lenni, akiknek egymás között nincsenek semminemű összeköttetések és kötelesek, ha közös nyomorúságba jutnak, a kormányhoz fordulni. Egészen a tizenkilencedik század közepéig ez volt Európában az elmélet és a gyakorlat. Gyanakvó szemmel néztek minden kereskedelmi vagy ipari egyesülésre. Ami a munkásokat illeti, az ő egyesületeiket még úgyszólván a mi napjainkban is Angliában és húsz évvel ezelőtt még a kontinensen törvényteleneknek tekintették. A mi állami nevelésünk egész rendszere olyan volt,

gemeine Geschichte des großen Bauernkrieges”. Ezen mozgalom elnyomására Hollandiában életbeléptetett rendszabályokról lásd Heath: Anabaptism from its Rise at Zwickau to its Fall at Münster 1521-36. London, 1895. (Baptist Manuals, I. köt.)

hogy mai napság még Angliában is a társadalom jelentékeny része forradalmi intézményeknek tekintené azoknak a jogoknak a megadását, amelyeket ötszáz évvel ezelőtt mindenki, szabad ember és jobbágy, gyakorolt a népgyűlésen, a céhben, az egyházközségben és a városban.

Az a körülmény, hogy az állam elbitorolt minden szociális működést, csak a zabolátlan, szellemileg korlátozott individualizmus fejlődését segítette elő. Minél jobban szaporodott az állani iránti kötelesség, annál inkább csökkennek a polgárok kötelességei egymás iránt. A céhben – és a középkorban mindenki céhbe vagy testvériségbe tartozott – két testvérnek kötelessége volt fölváltva virrasztani a beteg testvér mellett; ma már elegendő, ha valaki felebarátjának megmondja a legközelebbi kórház címét. Ha a barbár időkben valaki jelen volt, amikor két férfi között vitából viaskodás keletkezett és nem akadályozta meg a halálos elintézését, akkor azzal is úgy bántak, mint a gyilkossal; a mindent oltalmazó állani elmélete szerint a szemlélőnek nem szabad beavatkoznia: a rendőr kötelessége, hogy közbelépjen, vagy ne lépjen közbe. És míg a vad országokban a hottentottnál szégyen enni, míg háromszor hangosan meg nem kérdezte, hogy nincsen-e valaki a közelben, aki részt akar venni étkezésében, ma a tisztos polgárnak csak a szegényadót kell megfizetni, azontúl az éhezőket éhen hagyhatja. Az eredmény pedig az, hogy minden téren, a jogban, vallásban és a tudományban diadalmaskodik az az elmélet, hogy az embernek magának lehet és magának kell is keresni a szerencséjét, anélkül, hogy törődnek mások szükségletével. Ez a divatos vallás és aki kételkedik ennek az érvényességében, az veszedelmes utópista. A természettudomány hangosan hirdeti, hogy a természetnek és ugyancsak minden emberi társadalomnak az alapelve mindenkinnek harca mindenki ellen. Ennek a harcnak tulajdonítja a biológia az állatország előrehaladó fejlődését. Ugyanígy argumentál a történelem és a nemzetgazdák az ő naiv tudatlanságukban a modern iparnak és technikának minden haladását ennek az alapelvnek csodálatos hatásaira vezetik vissza. A szószék voltaképeni vallása ugyancsak az individualizmus vallása, amelyet csupán a felebarát iránt való kisebb-nagyobb részvét enyhít, különösen vásárnap. Gyakorlati és elméleti emberek, tudósok és egyházi szónokok, jogászok és politikusok egy pontban mindnyájan egyetértenek: hogy az individualizmus legélesebb hatásait a jótékonyság többé-kevésbé enyhítheti ugyan, de ez az egyetlen biztos alap a társadalom föntartására és a továbbhaladásra.

Reménytelen vállalkozásnak tűnik tehát föl, ha a modern társadalomban a kölcsönösség intézményeit akarjuk fölmutatni. Mi is maradhatott volna meg azokból? És mégis, mihelyt azt akarjuk látni, hogy hogyan élnek a tömegek és mihelyt kutatni

kezdjük egymáshoz való mindennapos viszonyaikat, tüstént föltűnik, hogy milyen óriási szerepet játszik az ember életében a kölcsönösség és egymás segítése még mai napság is. Habár a kölcsönösségre alapított intézményeket háromszáz esztendőn át rombolták elméletben és gyakorlatban, ma mégis az embereknek százmilliói élnek ilyen berendezések között, kegyeletesen föntartják azokat és megkísérlik újra fölépíteni, ahol már eltűnt. Egymáshoz való viszonyainkban mindegyikünknek vannak olyan pillanatai, amikor föllázad a divatos individualista hitvallás ellen és azok a cselekedetek, amelyekben az embert a kölcsönösség iránti hajlama vezérli, oly nagy részét teszik mindennapos életünknek, hogy abban a pillanatban, amikor ezeket a cselekvéseket meg lehetne gátolni, ezzel egyúttal minden erkölcsi haladás is meg volna akadályozva. Az emberi társadalom egyetlen nemzedék tartamára sem állhatna fönn. Most azokat a tényeket fogjuk vizsgálat alá venni, amelyeket a szociológusok rendszerint elhanyagolnak, amelyek pedig a legnagyobb mértékben fontosak az emberi nem életére és továbbfejlődésére; elsősorban megvizsgáljuk a kölcsönös segítségen alapuló állandó berendezéseket, azután áttérünk a kölcsönös segítségnek olyan tényeire, amelyeknek eredetét egyéni és szociális rokonszenven kell keresni.

Ha tekintetünket az európai társadalom jelen állapotára irányítjuk, tüstént az a tény lép meg bennünket, hogy a faluközösség, habár oly sok történt az eltörlésére, még mindig fönnáll abban a terjedelemben, amint azt látni fogjuk és hogy ma nagyon sok kísérlet történik egy vagy más formában való helyreállítására vagy helyettesítésére. A faluközösségről általánosan el van terjedve az a hit, hogy Nyugateurópában természetes halállal pusztult el, mert a köz-földtulajdon nem felelt meg a földművelés modern követelményeinek. Az igazság azonban az, hogy a faluközösség seholsem a közösség tagjainak beleegyezésével tűnt el; éppen ellenkezőleg, az uralkodó osztályoknak több száz évig tartó makacs és nem mindig eredményes küzdelmébe került a faluközösség megszüntetése és a közbirtokok konfiskálása.

Franciaországban már a tizenhatodik században elkezdték a faluközösségeket megfosztani függetlenségüktől és földjeiktől. De mégis csak a következő században, amikor a parasztok tömege a zsarolások és a háborúk következtében az összes történetírók által élénk színekkel ecsetelt szolgaságba és nyomorúságba jutott, csak akkor vált könnyűvé a földek elkobzása és akkor öltött botrányos arányokat. „Mindenki erejéhez képest lopta meg őket... Költött adósságokat hajtottak be rajtuk, hogy elvehessek földjeiket”, olvassuk XIV. Lajosnak 1667-ben

kiadott ediktumában²⁵¹ Az állam gyógyszerere ez ellen a baj ellen természetesen abból állott, hogy még jobban az állani szolgálivá tette és maga rabolta! ki őket. Csakugyan két évvel később a községek összes pénzjövedelmét konfiskálta a király. A községi földek elvétele mind nagyobb arányokban történt, úgy hogy a következő évszázadban a nemesség és a klérus már óriási területeket ragadott magához – megbízható becslés szerint a megművelt föld felét – többnyire csak azért, hogy pam-lagon hevertesse.²⁵² A parasztek azonban még mindig védelmezték községi berendezéseiket és még 1787-ig megtartották a községi népgyűléseket, amelyben minden háztartás feje résztveit, a templomtorony, vagy egy fa árnyékában, hogy amit földjeik-ből megtartottak, 'kiosszak, megállapítsák a taksákat és meg-válásszák a végrehajtó közegeket, amint az orosz *mir* még mai nap is teszi. Ezt a tényt Babeau vizsgálatai bizonyították be.²⁵³ A kormány azonban a népgyűléseket „nagyon lármásak-nak” és nagyon engedetleneknek találta és 1787-ben községi tanáccsal helyettesítette, amely egy *maire*ből és három-hat szindikusból állott, akiket a gazdagabb parasztek közül választottak ki. Két évvel később a forradalmi alkotmányozó gyűlés ezt a törvényt megerősítette (1789 dec. 14), mert ebben a pont-ban teljesen egyetértett az *ancien régime* és most a *bourgeois de világiéra* került a sor a községi földek elidegenítésé-ben, ami az egész forradalmi időszak alatt tartott. Csak 1792 augusztus 16-ikán határozta el a konvent a parasztlázadások nyomása alatt, hogy a közföldeket visszaadja a községeknek,²⁵⁴ de egyúttal azt is elrendelte, hogy kizárólag a gazdagabb parasztek között kell egyenlő részekben kiosztani, amely rendelkezés új lázadásokat idézett elő, úgy hogy a következő, 1793-ik évben vissza is vonták és elrendelték, hogy a községi földeket a község összes tagjai között egyenlően kell elosztani, akár sze-

²⁵¹ „Chacun s'en est aocomodé selon sa bienséance... ou les a partagés... pour dépouiller les communes ou s'est servi de dettes simulées” (XIV. Lajos ediktuma 1667-ből, id. különböző szerzőktől. Nyolc évvel azelőtt kerültek a községek az állami közigazgatás alá.)

²⁵² Kétségtelen, hogy minden nagybirtokos birtokán, ha bevételei különben milliókra rúgnak is, a föld paragon hever. (Arthur Young). „A föld negyedrésze elveszett a művelés számára”; „az utolsó száz évben a föld olyan lett, mint amilyen a vadak idejében volt”; „a régebben virágzó Sologne olyan, mint egy kiterjedt pusztaság” stb. (Tihéron de Montaugé, Tain: Origines de la France Contemporaine, I. köt., 441. old.)

²⁵³ A. Babeau: Le Village sous l'Ancien Régime, 3e édition, Paris 1892.

²⁵⁴ Keletfranciaországban csak azt erősítette meg a törvény, amit a parasztek már maguk megcsináltak; Franciaország más részeiben rendszeresen csak holt betű maradt.

gények, akár gazdagok, akár van községi választói joguk, akár nincs.

Ez a két törvény azonban annyira ellenkezett a parasztek fölfogásával, hogy nem hajtották végre és ahol a parasztek földjeiknek egy részét ismét hatalmukba kerítették, osztatlanul tartották meg. Akkor jöttek azután a hosszú háborús esztendőök és a községi földeket az állam (1794-ben) államkölcön záloga fejében egyszerűen konfiskálta, eladásra kínálta és így kirabolta, azután megint visszaadta a községeknek és (1813-ban) megint konfiskálta és csak 1816-ban adták vissza a maradékot a faluközösségeknek, körülbelül hatmillió hektárt a legroszszabbjából.²⁵⁵ Ezzel azonban még mindig nem volt vége a szenvedéseknek, amelyeket a községeknek el kellett tűniök. Minden új *régime* a községi földekben látta azt az eszközt, amellyel párthíveit megjutalmazhatta és három törvényt is hoztak (az elsöt 1837-ben, az utolsöt III. Napoleon alatt), hogy a községet földjeik fölosztására bírják. A községek ellenállása következtében háromszor kel lett ezt a törvényt visszavonni, de valamit mégis mindig elértek és III. Napoleon az alatt az ürügy alatt, hogy támogatja a tökéletesebb földmívelési módszereket, nagy uradalmakat ajándékozott a községi földekböl kegyenceinek.

Mi maradhatott meg a faluközösségek önállóságából ily sok csapás után? A *maire*-t és az esküdteket csak az államgépezet fizetéstelen hivatalnokainak tekintették. Még ma is, a harmadik köztársaság alatt, alig történhet valami a faluközösségben, hogy mozgásba ne jöjjön az egész óriás államgépezet a *préfet*-ig és a miniszterig. Hihetetlen és mégis igaz, hogy ha például a paraszt a köztút kijavításában való részét pénzben akarja megfizetni, ahelyett, hogy a meghatározott mennyiségű követ törné, nem kevesebb, mint tizenkét különböző államhiva-

²⁵⁵ A polgári reakció győzelmé után a községi birtokokat államdomíniumoknak nyilvánították (1794, aug. 24.) és a nemességgel együtt elrabolt szántóföldeket áruba bocsátották és a kispolgárság bandes noires-jainak eladták. Bár ennek a lopásnak a következő évben (V. év Prairial 2-iki törvény) végeszakadt és a föntemlített törvényt visszavonták; de a faluközösségeket egyszerűen eltörölték és helyükbe kanton-tanácsokat helyeztek. Csak kilenc évvel később (XII. év, Prairial 9-én), azaz 1801-ben vezették be újra a faluközösségeket, de csak miután összes jogaiktól megfosztották őket, amennyiben a *maire*-t és segédbírót Franciaország 36.000 községében a kormány nevezte ki! Ezt a rendszert az 1830-iki forradalom utánig föntartották, amikor is újra az 1787-iki törvény szerint választott községtanácsokat vezettek be. Ami a közföldeket illeti, úgy azokat az állam 1813-ban újra lefoglalta és kirabolta, és 1816-ban csak részben adta vissza a községeknek. L. Dallez klasszikus gyűjteményét a francia törvényekből: Répertoire de Jurisprudence; I. még Deniel, Dareste, Bonnemere, Babeau és sok mások munkáit.

talnoknak kell megadni beleegyezését és ezek ötvenkét különböző határozatot hoznak és cserélnek ki egymás között, mielőtt a paraszt a pénzt a községi tanácsnak megfizetheti. Minden egyéb ugyanígy történik.²⁵⁶

Ami Franciaországban történt, ugyanaz ment végbe mindenütt Nyugat- és Középeurópában is. Még a parasztbirtokok megtámadásának indokai is mindenütt ugyanazok. Angliában az volt az egyetlen különbség, hogy a kirablás nem egyszeri, általános rendelkezéssel történt, hanem egyes részletekben – lassabban, mint Franciaországban, de alaposabban. A községi földek konfiskálását az urak ugyancsak a tizenötödik században kezdték meg, az io8o-iki parasztlázadás leverése után – amint azt Rossus *Históriájában* és VII. Henriknek egy rendeletében olvashatjuk, amely ezt a konfiskációt így jellemzi: „Enornnitees and myschei'es as be hurtí'uil... to the eommori Aveie” (vészhozó és gaz cselekedet és súlyos kár a közjó szempontjából).²⁵⁷ Később megkezdődött, mint ismeretes, VII. Henrik alatt a nagy tanácskozás, hogy a községi földek bekebelezésének véget vethessenek, de ez is azzal végződött, hogy szenteltette a megtörténteket.²⁵⁸ A községi földeket tovább is pusztították és a parasztokat elűzték földjeikről. De különösen a tizennyolcadik század közepe óta vált, úgy Angliában, mint másutt, rendszeres politikává a köztulajdon nyomainak teljes kiirtása és nem azon kell csodálkoznunk, hogy eltűnt, hanem hogy még Angliában is oly sokáig életben maradt és „még nagyapáink idejében is általánosan elterjedt volt”.²⁵⁹ Az *Enclosure Act* tulajdonképeni célja, mint azt Seebohm kimutatta, az volt, hogy eltörölje a köztulajdont²⁶⁰ és az a közel négyezer *act*, ame-

²⁵⁰ Ez az eljárás oly buta, hogy az ember nem tartaná lehetségesnek, ha mind az ötvenkét rendelkezést nem sorolta volna föl teljesen egy szakértő író a *Journal des Économistes*-ben (1893 ápr., 44. old.), és ha ugyanezen író nem közölt volna még egynehány hasonló példát.

²⁵⁷ Dr. Ochenkowszki: *Englands wirtschaftliche Entwicklung im Ausgange des Mittelalters* (Jena, 1879, 35. és köv. old.), amelyben az egész kérdés az okiratok teljes ismeretével van kifejtve.

²⁵⁸ Nasse: *Über die mittelalterliche Feldgemeinschaft und die Einhebungen des XVI. Jahrhunderts in England* (Bonn, 1869), 4., 5. old.; Winogradow: *Villainage in England* (Oxford, 1892).

²⁵⁹ Seebohm: *The English Village Community*, harmadik kiadás. 1884., 13–14. old.

²⁶⁰ „Az *Enclosure Act* részleteinek vizsgálata világossá teszi, hogy a fönt leírt rendszer (köztulajdon) volt az a rendszer, amelynek eltávolítása az *Enclosure Act* célja volt” (Seebohm. id. m. 13. old.). És tovább: „Általában ugyanazon keretek közt voltak tartva és annak bejelentésével kezdték, hogy a szabad és közös földek kis darabokban szétszórva, össze-vissza és kényelmetlenül fekszenek; hogy egyes részei különböző személyek tulajdona és hogy közös joguk van rá... és hogy kívánatos lenne azokat fölosztani és bekerí-

lyet 1760 és 1884 között kiadtak, annyira el is törülte, hogy ma már csak halvány nyomait találjuk. A faluközösségek földjét elvették a lordok és az eltulajdonítást a parlament minden egyes esetben szentesítette.

Németországban, Ausztriában és Belgiumban is elpusztította az állam a faluközösséget. Ritkán találunk példát arra, hogy a köztulajdonosok maguk osztották föl maguk között földjeiket,²⁶¹ ellenben mindenütt az állam kényszerítette őket, hogy megcsinálják a fölosztást, vagy pedig egyszerűen kedvezett a földek eltulajdonításának. Középeurópában az utolsó csapást ugyancsak a tizennyolcadik század közepén mérték a köztulajdonra. Ausztriában a kormány 1768-ban egyszerűen nyers erővel kényszerítette a községeket földjeik szétosztására és két évvel később külön bizottságot neveztek ki erre a célra. Poroszországban II. Frigyes több rendeletben (1752., 1763., 1765. és 1769.) hagyta meg a *Justizkollégiumok*-nak, hogy osszák szét a földeket. Sziléziában 1771-ben ugyancsak erre a célra külön rendeletet adtak ki. Ugyanez történt Belgiumban is és amikor a községek nem engedelmeskedtek, 1847-ben törvényt hoztak, amely fölhatalmazta a kormányt, hogy megvásárolja a közlegelőket és részletekben újra eladja és kényszereladást rendezzen a községi földeken, ha vevő jelentkezett.²⁶²

Egyszóval, ha valaki azt mondja, hogy a faluközösségek a gazdasági kényszer hatása alatt természetes halállal haltak meg, akkor ez éppen olyan keserű gúny, mintha a csatatéren maradt katonák természetes haláláról akarnánk beszélni. A tény egyszerűen a következő: a faluközösségek ezer esztendőnél tovább éltek és mindig és mindenütt, ahol a parasztokat nem tette tönkre a háború és a zsarolás, folytonosan javították a művelési módokat. Amikor azonban a föld értéke az ipar fejlődése folytán emelkedett és a nemesség az államszervezet alatt olyan hatalomhoz jutott, amilyent a hűbéri rendszer alatt nem szerezhetett meg, birtokába vette a községi földek legértékesebb részét és megtett mindent, hogy szétrombolja a községi intézményeket.

A faluközösség berendezései azonban annyira megfeleltek a földművelő lakosság szükségleteinek és fogalmainak, hogy Európa mind a mai napig mégis telve van a faluközösség élő

teni, amikor is egy rész kívül esne és megmaradna az egyes tulajdonosok birtokában.” (14. old.) Porter jegyzéke 8867 ilyen rendelkezést tartalmazott, amelyek nagyrésze az 1770-1780 és az 1800-1820 közti évtizedre esnek, úgy mint Franciaországban.

²⁶¹ Svájcban sok községet találunk, amelyek háborúk által tönkre téve földjeik egy részét eladták és most igyekeznek visszavásárolni.

²⁰² A. Buchenberger: *Agrarwesen und Agrarpolitik*, A. Wagner: *Handbuch der politischen Ökonomie* című művében, 1892, I. köt. 280. és köv. old.

maradványaival és Európában a vidéki élet telve van olyan szokásokkal, amelyek a faluközösség időszakából származnak. Még Angolországban is uralkodtak ezek még a tizenkilencedik század elején is, minden drasztikus rendszabály dacára, amelyet a régi állapotok ellen használatba vettek. Mr., Gomme – egyike azoknak a csekélyszámú angol tudósoknak, akik erre a tárgyra fordították figyelmüket – kimutatja könyvében, hogy a közös földtulajdonnak nagyon sok nyomát találjuk Skóciában, ahol Forlarshireban a földtulajdonnak *runrig* rendszere 1813-ig életben volt, míg Inverness néhány falujában 1801-ig szokásban volt a földet minden határvonal nélkül az egész község számára fölszántani és a szántás után kisorsolni. Kilmorieban a földek kisorsolása még huszonöt évvel ezelőtt is teljes érvényben volt és a Crofters-bizottság több szigeten még virágzásban találta.²⁶³ Írországból ez a rendszer uralkodott egészen a nagy éhínségig és Angliában Marshall munkái, amelyeket nem vettek észre, amíg Nasse és Sir Henry Maine nem irányították rájuk a figyelmet, kétségtelenül beigazolták, hogy a faluközösség rendszere még a tizenkilencedik század elején is a legtöbb angol grófságban el volt terjedve.²⁶⁴ Sir Henry Maine-t még húsz évvel ezelőtt is „nagyon meglepte a szokatlan tulajdonjog példáinak nagy száma, amelyből szükségszerűen következik a közös tulajdon és közös megművelés korábbi létezése”, amely példákat aránylag rövid kutatással gyűjtötte össze.²⁶⁵ És ha a közösségi berendezések a legutóbbi időkig fönmaradtak, az angol falvakban kétségtelenül a kölcsönös segítségre alapított szokásoknak és erkölcsöknek nagy számát lehetne fölfedezni, ha az angol írók figyelmet fordítanának a falusi életre.²⁶⁶

²⁶³ G. L. Gomme: *The Village Community with special reference to its Origin and Forms of Survival in Great Britain* (Contemporary Science Series) London, 1890, 141–143. old.; azonkívül I. Primitive Folkmoos c. művét (London, 1880, 98. és köv. old.).

²⁶⁴ „Az ország csaknem valamennyi részében, különösen a középpangol és a keleti grófságokban, de nyugaton is, mint például Wiltshireben, délen, Surrey-ben, északon, Yorkshire-ben vannak kiterjedt közös és szabad földek. Northamptonshireben 316 kerület közül 89 van ilyen helyzetben; Oxfordshireben több mint 100; Warwicksh írében kb. 20.000 hektár; Berkshireben a fél grófság; Wiltshirenek több mint a fele; Huntingdonshireben, amelynek egész területe 96.000 hektár, kb. 52.000 volt közös mező, legelő és szártó föld.” (Marshall, id. Sir Henry Maine: *Village Communities in the East and West*, new-yorki kiadás, 1876, 88–89. old.)

²⁶⁵ U. o. 88. old.; 1. azonkívül az ötödik fölolvasást. Ismeretes Surreyben a közös legelők nagy kiterjedése még napjainkban is.

²⁶⁶ Igen sok könyvben, amelyek az angol vidéki étellel foglalkoznak és amelyeket tanulmányoztam, a vidék csinos leírását és hasonló dolgokat találtam, de alig találtam valamit a parasztek mindennapi életéről és szokásairól.

A kontinensen a közösségi intézményeket Franciaország, Svájc, Németország, a skandináv országok és Spanyolország számos helyén eleven életben találjuk, nem is említve Kelet-európát; a falusi élet mindezekben az országokban telve van közösségi szokásokkal és erkölcsökkel és a kontinens irodalma csaknem évente gazdagodik olyan komoly könyvekkel, amelyek ezzel vagy hasonló tárgyakkal foglalkoznak. Bizonyítékaimat ezért a tipikus példákra kell szorítanom. Svájc példája mindenestre tipikus. Nemcsak az öt köztársaság, Uri, Schwitz, Appenzell, Glarus és Unterwaiden tartották meg földjeiket [Osztatlan tulajdonú] és nemcsak ezeket igazgatják népgyűléseik, hanem a többi kantonban is a faluközösségeknek nagyon kiterjedt önkormányzatuk van és birtokukban van a szövetségi terület nagy része.²⁶⁷ Az alpesi rétek és az összes erdők kétharmada még manapság is községi föld és nagyon sok termőföld, gyümölcsöskert, szőlőhegy, tőzegláp, kőbánya s így tovább ma is köztulajdon. Vaudban, ahol még az összes családapák résztvesznek választott tanácsaik ülésein, a közösségi szellem különösen eleven. A tél vége felé minden falu összes fiatal emberei az erdőbe mennek néhány napra és ott levágják az épületfát és a törzsekkel együtt csúsznak le a meredek lejtőkön; azután elosztják az épület- és tüzelőfát a háztartások között, vagy pedig mindnyájuk hasznára eladják. Ezek a kirándulások valóságos ünnepei a férfimunkának. A Genfi-tó partján a szőlőshegy terraszainak jókarbantartására szükséges munkának egy részét közösen végzik és tavasszal, ha úgy látszik, hogy a hőmérő napfölkelte előtt nulla alá süllyed, akkor az éjjeli őr fölkelti az összes családapákat, akik szalmát és trágyát hordanak össze és meggyűjtják, hogy így mesterséges felhővel védjék meg a szőlőt a fagytól. Csaknem minden kantonban megvan a faluközösségekben az úgynevezett *Bürgernutzen*, vagyis néhány tehenet közösen tartanak, hogy minden családot ellássanak vajjal, vagy közös földjük vagy szőlőjük van, amelynek termését elosztják a polgárok között, vagy pedig a közösség javára bérletbe adják a földet.²⁶⁸

A közösségek mindenütt, ahol széleskörű tevékenységet tartottak meg, úgy hogy a nép testének élő tagjai és ahol nem sü-

²⁶⁷ Svájcban a parasztek a sík vidéken is a nemesség uralma alá kerültek és a XVI. és XVII. században birtokaik nagyrészét az urak elvették tőlük. (L. pl. Dr. A. Miaszkovszki: Schmollers Forschungen, II. köt., 1879, 12. és köv. okl.-on). De a *svájci* parasztháború nem végződött a parasztságnak olyan megsemmisítő leverésével, mint a többi országokban és a közösség jogainak és földjeinek nagyrésze megmaradt. A közösség önkormányzata valóban a svájci szabadságok alapja.

²⁶⁸ Miaszkovszki: Schmollers Forschungen II. köt. 1879. 15. oldalán.

lyedtek nyomorúságba, földjeiket mindig nagyon jó karban tartják. Ennek megfelelőleg a közösségi birtok Svájcban éles ellentétben áll az angol, közlegelők nyomorúságos állapotával. Vaud és Wallis községi erdői nagyon jó állapotban vannak a modern erdőgazdaság szabályai szerint is. Másutt pedig a közös föld egyes szalagjai, amelyek a sorsolás szerint változtatják tulajdonosukat, nagyon jól vannak trágyázva, különösen ott, ahol legelőben és marhában nincs hiány. A rétek rendszerint nagyon jó karban vannak és a mezei utak kitűnőek.²⁶⁹ És ha megbámuljuk a svájci *châlet*-t, a hegyi utakat, a parasztok marháját, a szőlőhegyek terraszait vagy az iskolaépületet, nem szabad elfelejtenünk, hogy nagyon kevés megbámulni való volna, ha a *châlet*-hez való épületfa nem a községi erdőből kerülne ki, a kövek nem a községi kőbányából, ha a teheneket nem a közlegelőn tartanák és az utakat és az iskolát nem közös munkával építették volna.

Említeni sem kell, hogy Svájcban még nagyon sok kölcsönösségre alapított szokás és erkölcs van. Az esti összejövetelek dióhámozásra, amelyet fölváltva minden háztartásban tartanak, az esti társaságok, amelyekben a menyasszonyi kelengyét varrják, a segítség összehívása a házépítéshez, vagy a termés beszállítására vagy akármiféle más munkára, amelyet a község valamely tagja kívánhat, az a szokás, hogy a gyermekeket különböző kantonok között kicserélik, hogy két nyelvet, a franciát és a németet is megtanulják és így tovább – mindez nagyon elterjedt szokás,²⁷⁰ másrészt különböző modern követelményeket is ugyanebben a szellemben intéznek el. Így például Glarusban szükség idején eladták a legtöbb alpesi rétet, de a községek még mindig vásárolnak földeket és ha az újonnan vásárolt földek már tíz, busz vagy harminc évig egyes községi tagok birtokában voltak, újra köztulajdonba szállnak vissza és mindannyiok szükséglete szerint újra elosztják. Nagyon sok kis egyesület keletkezik, hogy egyes szükségleti tárgyakat, mint például kenyeret, sajtot és bort közös munkával állítsanak elő, ha csak csekély mennyiségben is és a földművelő szövetkezetek Svájcban nagyon gyorsan terjednek. Gyakran találunk egyesü-

²⁶⁹ Eről a tárgyról l. igen sok munkát, amelyeket K. Büchner egy kitűnő és tanulságos fejezetben ismertet, és amelyet Laveye: *Primitives Eigentum* c. művének német fordításához fűzött. L. még Meitzen: *Das Agrar- und Forstwesen, die Allmenden und die Landgemeinden der Deutschen Schweiz, a Jahrbuch für Staats Wissenschaften*, 1880, IV. köt.-ében (Miaszkovszki munkáinak elemzése); O Brien: *Notes in a Swiss village: Macmillans Magazine*, 1885, okt.-i számában.

²⁷⁰ A nászajándékok, amelyek gyakran lényegesen hozzájárulnak az új háztartás kényelméhez, nyilvánvalóan a közösségi szokások maradványa.

letekben tíz-harminc parasztot, akik közösen vesznek szántó-földeket és réteket és közös birtokosok gyanánt művelik és mindenütt szervezik a tejszövetkezeteket a tej, vaj és sajt eladására. Tényleg Svájc volt a szövetkezet ezen formájának a szülő-helye. Ezenkívül bőven van alkalmunk számtalan kisebb-nagyobb egyesülettel megismerkedni, amelyeket napjaink mindenféle szükségletének kielégítésére alakítottak. Svájc egyes részeiben csaknem minden faluban találunk egész sereg egyesületet – tűzoltásra, csónakázásra, a rakodópart fönntartására a tó partján, a vízzel való ellátásra és így tovább és az egész ország telve van céllövő- és íjászegyesületekkel, topografikus gokkal, egyesületekkel a gyalogutak gondozására és más ilyenekkel, amelyeket a modern militarizmus hozott létre.

Svájc azonban egyáltalában nem kivétel Európában, mert ugyanezeket a berendezéseket és szokásokat megtaláljuk Franciaország, Olaszország, Németország, Dánia stb. falvaiban. Láttuk, főntebb, mi mindent nem tettek a francia kormányok, hogy megsemmisítsék a faluközösségeket és elfoglalhassák földjeiket és mégis a mi vélhető földnek tizedrésze, vagyis 13,500.000 acre, az összes természetes rétek fele és az erdőknek csaknem ötödésze községi tulajdonban maradt. Az erdők ellátják a községhez tartozókat tűzifával és az épületfát a szükséges szabályozással vágják ki és dolgozzák föl, legtöbnyire községi munkával, a réteket a községhez tartozóknak legelőül rendelkezésre bocsátják és ami még megmaradt a községi termőföldekből, azt Franciaország egyes részeiben, különösen az Ardenekben, a szokásos módon időnkint újra fölösztják.²⁷¹

Az élelmiszerekkel való ellátás eszközeinek szaporítása, amely lehetővé teszi a szegényebb parasztnak is, hogy kiálljon egy-egy rosszabb aratást is anélkül, hogy ott kellene hagynia kis birtokát vagy adósságot kelljen csinálnia, amelyet nem tud többé visszafizetni, nagyjelentőségű a földművesekre nézve, de különösen a csaknem hárommillió parasztbirtokosra. De sőt az is kétes, hogy jövedelmének ilyen szaporítása nélkül a kis-parasztosztály egyáltalában fönn tudná-e magát tartani. Bár-mily kicsiny is azonban a községi birtok, mégis nagy erkölcsi jelentősége van, nagyobb mint gazdasági értéke. A falusi életben a kölcsönösségre alapított szokásoknak és erkölcsöknek magvát őrzi meg és ily módon gátat vet a kíméletlen individualizmus és kapzsiság kifejlődésének, ami annál is inkább szükséges, mert a parasztkisbirtok nagyon is elősegíti az ilyen jellemvonások kifejlődését. A falusi élet minden lehetséges helyzetében, az ország minden részében a mindennapos élet egy

²⁷¹ Az egész országban lévő 9,425.200 hektár erdőből 1,821.640 hektár erdő a községek tulajdona és Franciaországban kb. 4,556.000 hektárból kb. 2,774.520 hektár mező. A többi 800.000 hektár szántó-föld, gyümölcsös, stb.

részét a kölcsönös segítség teszi ki. Mindenütt megtaláljuk különböző nevek-alatt a *charroi*-t vagyis a szomszédok szabad segítségét a termés behordásánál, szüretkor vagy a ház építésénél; mindenütt megtaláljuk azokat az esti összejöveteleket, amelyeket a Svájcban említettünk és mindenütt egyesülnek a községhez tartozók mindenféle munkára. Csaknem mindenki említ ilyen szokásokat, aki csak a francia falvakról irt. De talán célszerűbb lesz, ha ezen a helyen néhány kivonatot közlök azokból a levelekből, amelyeket egy barátomtól kaptam, akit megkértem, hogy közölje velem tapasztalatait erről a tárgyról. Ezek a levelek öreg embertől származnak, aki éveken át volt *maireje* a községének Délfranciaországban (Ariègeben); a tények, amelyeket közöl, éveken át tartó személyes tapasztalat útján jutottak tudomására és még az az előnyük is megvan, hogy egy vidékről származnak, nem pedig nagy területekről vannak összeállítva. Egyik-másik talán jelentéktelennek látszik, de együttvéve mégis a falusi életnek, mint egész kis világnak a képét adják.

„Környékünkön több faluban – írja barátom – még életben van az *emprout* ősi szokása. Ha valamelyik *métairicben* valami munkához – krumpliszedésre vagy kaszálásra – gyorsan sok kézre van szükség, összehívják a környék ifjúságát; sok fiatal fiú és leány jön össze, vidáman és ingyen elvégzik a munkát, este, víg vacsora után táncrea perdülnek.²⁷¹

Ha ebben a községben közeledik az egyik leány lakodalma, a környékről összejönnek a leányok és segítenek a kelengye megvarrásánál. Több községben az asszonyok még meglehetősen sokat fognak. Ha valamely családban a selyem fölmotollálására kerül a sor, akkor azt este csinálják, mert erre a munkára meghívják az összes jóbarátokat. Az Ariège sok községében és több helyütt délnyugaton a kukoricamorzsolást szintén a szomszédok végzik. Gesztenyével és borral kínálják meg őket és a munka végeztével a fiatalok táncrea perdülnek. Ugyanez a szokás a dióolaj készítésénél és a kendertilolásnál. Így járnak el L. községben a termés behordásánál. Az ilyen nehéz munkanapok ünnepekké lesznek és a tulajdonos mindent megtesz, hogy becsületére válják a vacsora. Fizetést nem adnak, mindnyájan egymásért teszik.²⁷²

S. községben minden évben szaporítják a közös legelőt, úgy hogy ma már a községnek csaknem minden földje közös. A

²⁷¹ Erdélyben is el van terjedve ez a szokás kaláka néven, úgy a székely, mint román és szász falvakban. (*Fordító.*)

²⁷² A Kaukázusban a georgiaiak között ez a szokás még szebb. Mivel a lakoma sokba kerül és szegény ember nem tudná megtenni, ugyanazon szomszédok, akik munkájában segítségére jöttek, egy juhot vesznek neki.

pásztorokat a marhák tulajdonosai választják és a nők is szavaznak. A bikát a község adja.

M. községben a lakosok negyven-ötven kis juhnyáját összehozzák és három vagy négy nyájra osztják el, mielőtt a magasabbban fekvő rétekre terelnék. Minden tulajdonos elmegy egy-egy hétre birkapásztornak.

C. majorban több háztartás közösen vásárolt cséplőgépet, a gép kezeléséhez szükséges tizenöt-busz embert a családok közösen állították. Három más cséplőgépet a tulajdonosok kikölcsönöznek, de a munkát a szomszédságból került segéderők végzik a szokásos módon.

A mi községünkben, R.-ben, föl kellett építenünk a temető falát. Az összeg felét, amely mészre és a tanult munkások bérére kellett, a községtanács szerezte meg, a másik felét önkéntes adakozásokból szedték össze. A homok- és vízfordást, a vakolat készítését és a kőművesek kiszolgálását kizárólag önkéntesek végezték (mint a kabil *djemmában*). Ugyancsak így javították ki a mezei utakat, ingyen munkanapokkal, amelyeket a község lakói áldoztak. Más községek így ásták ki kútjukat. A borprést és más kisebb szerszámokat gyakran a község tartja.”

Ugyanannak a vidéknek más két lakója, akiket az én barátom megkérdezett, még a következőket fűzte hozzá:

„O.-ban néhány év előtt nem volt malom. A község a lakosokra kivetett adóból épített egyet. A család és részrehajlás megelőzésére azt határozták, hogy a molnár minden kenyérvő után két frankot kap és ingyen öröl.

St. G.-ben kevesen vannak tűz ellen biztosítva. Még rövid idővel ezelőtt is az volt a szokás, hogy a leégettnek mindenki adott valamit – búzát, ágyneműt, egy széket és i. t. –, úgy hogy a háztartást szerényen helyre lehetett állítani. A szomszédok segítenek a ház fölépítésénél és ezalatt a családot a szomszédok ingyen eltartják.”

A kölcsönös segítség ilyenén szokásai – amilyent még nagyon sokat lehetne fölemlíteni – magyarázzák meg azt a könnyedséget, amellyel a francia parasztok egyesülnek, hogy fölváltva használják az ekét az elő fogattal, a borprést és a cséplőgépet, ha csak egy van a faluban, és hogy oly könnyen egyesülnek mindenféle mezei munka közös elvégzésére. Ősidők óta tartanak fenn a faluközösségek csatornákat, irtanak ki erdőt, ültetnek fákat, szárítanak ki mocsarakat, és ez mai napság is így van. Csak legutóbb is La Borne-ban (Lozère) közös munkával pusztá hegyoldalakat változtattak át dús kertekké. „A földet a férfiak a hátukon hordták föl; terraszokat készítettek és beültették gesztenye-, barack- és más gyümölcsfákkal és az

öntözéshez szükséges vizet három vagy négy kilométernyíról vezették oda.” Éppen most építettek egy új, tizenhét kilométeres csatornát.²⁷³

Ugyancsak ennek a szellemnek lehet köszönni azokat a jelentős eredményeket, amelyeket a legutóbbi időben a *syndicats agricoles*, a paraszt- és bérlőszövetkezetek értek. Csak 1884 óta van megengedve Franciaországban több mint tizenkilenc embernek az egyesülése és említenem sem kell, hogy amikor elhatározták ezt a *veszedelmes kísérletet* – így nevezték a képviselőházban – a hatóságok megtették minden képzelhető „elővigyázati intézkedést”. Mindazonáltal Franciaországot kezdi a szindikátusok elborítani. Eleinte csak trágva és magvásárlására keletkeztek, mert a hamisítás ezeken a tereken óriási arányokat öltött.²⁷⁴ Később azonban hatalmi körökét különböző irányokban kiterjesztették és foglalkozni kezdtek a mezőgazdasági termékek eladásával és tartós földjavítással is. Délfranciaországban a filoxera misztitása számos vincellérszövetkezetet hozott létre. Egy szindikátust tiz-harminc vincellér alkot, akik közösen vásárolnak gőzgépet a viziszivattyúzásra és szőlőiket sorjában víz alá helyezik.²⁷⁵ Folytonosan keletkeznek az új szövetkezetek árvízvédelemre, öntözési béremdezések és csatornák föntartására és egyáltalában nem akadály a vidék összes parasztjainak beleegyezése, amit a törvény megkíván. Másutt megint a *fruitière*-ket, a tejszövetkezeteket találjuk, amelyek néhol az összes vajat és sajtot egyenlő részekre osztják, tekintet nélkül arra, hogy mennyit adott egy-egy tehén. Ariègeben nyolc község szövetkezett egyesített földjeiknek közös megművelésére; egyetlen département 357 köz-

²⁷³ Alfred Baudrillart, a II. Baudrillart: *Les Populations Rurales de la France* c. művében, harmadik sorozat (Paris 1893, 479. old.).

²⁷⁴ A *Journal des Économistes* (1892 augusztusi és 1893 májusi és augusztusi számában) leközölt néhányat az elemzések közül, amelyeket Gentben és Parisban a gazdasági laboratóriumokban csináltak. A hamisítás fölülmúl minden képzeletet; és ugyanez áll a „tisztéletreméltó kereskedők” mesterfogásairól. Némely fűmag között 32% homokot találtak, amely oly kitűnően volt megfestve, hogy még jártas szemet is megtéveszthetett; a többi próba csak 52-22% tiszta magvat tartalmazott, a többi része gaz volt. A babómag 11%-át egy mérges fű tette ki (iszalag); egy esetben az állatok hizálására szánt liszt 36% szulfátot tartalmazott; és i, t. a végtelenségig.

²⁷⁵ A. Baudrillart, id. m. 309. old. Eredetileg egy szőlősgazda vállalkozott a víz beszerzésére és a többiek közül sokan meg egyeztek vele a használatára. „Ilyen szövetkezetekre különösen jellemző az”, jegyzi meg A. Baudrillart, „hogy nincs közöttük írott szerződés. Mindent szóbelileg intéznek el. De egyetlenegy esetben sem fordult elő a pártok között bármiféle nézeteltérés is.”

sége közül 172-ben keletkeztek szindikátusok az ingyen orvosi ellátásra; a szindikátusokkal kapcsolatban keletkeznek fogyasztási szövetkezetek és i. t.²⁷⁶ „Valóságos forradalom megy végbe falvainkban – írja Alfred Baudrillart – ezen egyesülések útján, amelyeknek minden tartományban más és más a jellemvonásuk.”

Tökéletesen ugyanezt mondhatjuk el Németországról is. Mindenütt, ahol a parasztok ellen tudtak állani földjeik elrablásának, mindenütt községi tulajdonban tartották meg, ami Württembergben, Badenban, Hohenzollernban és Hessen-Starckenburgban nagyon el van terjedve.²⁷⁷ A községi erdők rendszerint kitűnő karban vannak és a községek ezrei osztanak ki évente lakosaik között épület- és tűzifát; még a *Lesholztag* régi szokása is nagyon el van terjedve, harangszóra mindnyájan az erdőbe mennek és annyi rőzsét szednek össze, amennyit csak elbírnak.²⁷⁸ Westfáliában vannak olyan községek, amelyek minden földet egyetlen közös birtok gyanánt művelnek meg és pedig a modern gazdaságtan összes követelményei szerint. Az ősi községi szokások Németország legtöbb helyén még életben vannak. Ismeretes, hogy Westfáliában, Hessenben és Nassauban általánosan szokásos a segéderők összehívása, ami azután valószínűségi ünnepéllé lesz. Erdőben gazdag vidéken az új házhoz a fát rendszerint a községi erdőből hozzák és az összes szomszédok segítenek az építkezésben. Még Frankfurt külvárosaiban is rendes szokás, hogy ha a kertészek közül valamelyik beteg,

²⁷⁶ A. Baudrillart id. m. 300., 341. old. stb. M. Terssac, a st. gironnais (Ariège) szindikátus elnöke egyik barátomnak a következőket írta: „A toulousei kiállítás számára a mi szövetségünk összeszedte azokat az állattulajdonosokat, akiknek barma megérdemli, hogy kiállítsák. A társaság magára vállalta a szállítási és a kiállítási költségek felét; egy negyedrészt a tulajdonosok fizették és az utolsó negyedrészt azok a kiállítók, akik díjat nyertek. A következmény az volt, hogy sokan részt vettek a kiállításán, akik különben sohasem tették volna. Azon tulajdonosok, akik a legmagasabb díjakat nyerték (350 frankot), a díj 10%-ával járultak hozzá, míg azok, akik csak kisebb díjakat nyertek, 6-7 frankot fizettek.”

²⁷⁷ Württembergben 1911 község közül 1629-nek van köztulajdona. 1883-ban több mint 200.000 hektár földjük volt. Badenben 1582 község közül 1256-nak vannak közös földjeik; 1884–88-ban kb. 48.600 hektár földjük és kb. 270.000 hektár erdő volt közös megmunkálás alatt, tehát az összes badeni erdők 46%-a. Szászországban az összterület 39%-a van a községek tulajdonában. (Schmoller: Jahrbuch, 1886, 359. old.) Hohenzollernben az összes mezők kétharmada és Hohenzollern-Hechlingenben az összes földek 41%-a községi tulajdon. (Buchenberger: Agrarwesen, I. köt., 300 old.)

²⁷⁸ L.: K. Bücher, aki Laveye: Ureigentum-jához hozzáfűzött külön fejezetében összegyűjtötte a németországi faluközösségekről szóló összes tudósításokat.

a többiek összejönnek vasárnap és megmívelik a betegnek a kertjét.²⁷⁹

Németországban, éppen úgy, mint Franciaországban, mihelyt a kormányok eltörölték a törvényeket a parasztok szövetkezetei ellen – ami csak 1884–1888-ig történt –, bámulatra méltó gyorsasággal kezdtek a szövetkezetek fejlődésnek indulni, minden nehézség ellenére, amelyeket a hatóságok útjukba raktak.²⁸⁰ „Kétségtelen tény – mondja Buchenberger –, hogy a faluközösségek *ezreiben*, ahol ezelőtt a mesterséges trágyázást vagy az észszerű etetést egyáltalában nem ismerték, ma már, hála a szövetkezeteknek, váratlanul nagy mértékben terjedtek el.” (II. köt., 507. old.) A szövetkezetek mindenféle munkakímélő szerszámokat és mezőgazdasági gépeket, valamint nemesebb marhafajtákat vásároltak és kezdik lehetőleg a termékek minőségét javítani. Még mezőgazdasági értékesítő szövetkezetek is alakultak, valamint szövetkezetek az állandó földjavítás céljaira.²⁸¹

A nemzetgazdaságtan szempontjából a parasztnak ez az igyekezete bizonyára csekély jelentőségű. Azt a nyomorúságot, amelyre Európa összes gazdája el vannak ítélve, nem tudják alaposan vagy tartósan megszüntetni. A mi erkölcsi szempontunkból azonban jelentőségüket nem lehet túlbecsülni. Mindez azt bizonyítja, hogy a ma uralkodó kíméletlen individualizmus alatt is a földművelők tömege kegyeletesen megőrzi a kölcsönös segítség hagyományait és mihelyt az államok enyhítik azokat a szigorú törvényeket, amelyekkel szerteszaggattak minden összeköttetést az emberek között, tüstént helyreállítják ezt az összeköttetést a számtalan politikai, gazdasági és szociális nehézség ellenére is és pedig olyan alakban, amilyen legjobban felel meg a modern termelés követelményeinek. Megmutatják, hogy milyen irányban és milyen formában kell várni a jövő fejlődést.

Könnyen szaporíthatnám még ezeket a példákat, ha Olaszországról, Spanyolországról, Dániáról és i. t. is akarnék beszélni és reá akarnék mutatni néhány érdekes jelenségre, amit ezekben az országokban találhatunk.²⁸² Meg kellene még emlí-

²⁷⁹ K. Bücher id. m. 89., 90. old.

²⁸⁰ Erről a törvényhozásról és azokról az akadályokról, amelyeket bürokratizmus és fölügyelet alakjában a szövetkezetek útjába állítottak, 1. Buchenberger: *Agrarwesen und Agrarpolitik*, II. köt. 342–363, 506. old. és jegyzet.

²⁸¹ Buchenberger id. m. II. köt. 510. old. A gazdasági szövetkezetek központi szövetsége 1679 egyesületet foglal magába; Sziléziában nemrégiben egy kb. 12.800 hektárnyi területet 73 szövetkezet alagsövekkkel látott el; Bajorországban 1915 alagsövező és vízellátó szövetség van.

²⁸² L. Függelék XII.

teni Ausztriának és a Balkán-félszigetnek szláv népességét is, amely között még életben van a családsszövetség vagy az osztatlan háztartás intézménye.²⁸⁸ Most azonban már Oroszország felé haladok, ahol ez a kölcsönös segítség tendenciája némely új és váratlan formát ölt. Az orosz faluközösség leírásánál még az az előnyük is megvan, hogy óriási anyag áll rendelkezésünkre, amelyet a különböző *zemsztvók* (megyei tanácsok) gyűjtöttek egybe és amely a különböző országrészekben csaknem húszmillió parasztlakosságra vonatkozik.²⁸⁹

Két fontos következtetést lehet levonni abból az adattömegből, amelyet az orosz ankétek gyűjtöttek. Középoroszországban, ahol a parasztnak jó egyharmadát a legnagyobb nyomorba süllyesztették (nyomasztó adókkal, kis, terméketlen földrészek kiutalásával, megfizethetetlen bérlettel és nagyon szigorú adóbehajtással a termés teljes elpusztulása esetében is), a jobbágyok fölszabadítása után az első huszonöt esztendő alatt határozott tendencia mutatkozott az egyéni magántulajdon föllállítására a faluközösségen belül. Sok elszegényedett lovatlan paraszt otthagya a részét és ez a föld olyan gazdagabb parasztnak birtokába ment át, akiknek még valami különös bevételi forrásaik voltak valami iparágból, vagy pedig külföldi kereskedők kezébe került, akik legfőként azért vették meg a földet, hogy a parasztnak lehetetlen árendákat préseljének ki. Hozzá kell még tennünk, hogy az 1861-iki földmegváltási törvény hibája nagyon megkönnyítette a parasztföldeknek kevés költséggel való megvételét²⁸⁵ és hogy az államhivatalnokok nyomós befolyásukat legtöbbszörre az egyéni tulajdon mellett és a köztulajdon ellen érvényesítették. Az utolsó húsz év alatt azonban ismét erős opposzió keletkezett a föld egyéni eltulajdonítása ellen a középorosz falvakban és a parasztnak az a tömege, amely sem nem gazdag, sem nem nagyon szegény, nagy erő-

²⁸³ A Balkánról I. Laveleye: *Propriété Primitive* c. művét.

²⁸⁴ Azon tények, melyek a faluközösségre, jobban mondva a falu szövetségekre vonatkoznak és amelyek ezen anket csaknem 100 kötetben foglaltnak (egészen 450 kötet van) egy kitűnő orosz könyvben, V. V.: *A parasztközség (Kresztianszkaja Obsina)* Szt. Pétervár 1892 lettek rendezve és összefoglalva. Ez az anket más tekintetben is egy kiterjedt irodalmat hozott létre, amelyben a modern faluközösségszövetségek kérdése először emelkedett ki az általánosságokból és megbízható és részletes tények alapján először lett szilárd alpra állítva.

²⁸⁵ A megváltást 49 éven át évjáradékokban kellett fizetni. Évek múlva, amikor már a nagyobb része ki volt fizetve, egyre könnyebb lett a kis maradék törlesztése és mivel minden részt külön lehetett kiváltani, a kereskedők kihasználták ezt a körülményt és a tönkrement parasztoktól a földet fele áron megvették. Ezért egy törvényt bocsátottak ki, hogy ilyen eladásoknak véget vessenek.

feszítéseket tesz, hogy fõntarthassa a köztulajdont. A dlvdek termékeny alfldjt, amely ma az európai Oroszország legnpe-sebb és leggazdagabb része, ebben a században a magántulajdon vagy az okkupáció rendszere alapján teleptttk be. Mióta azonban a gépek segítségével javított fldmvelsi módokat hoztak be erre a vdkre, a paraszt földbirtokosok magntulajdonukat saját jószántukból lassanként községi tulajdonná kez-dik átalakítani, gy hogy ma Oroszországnak ebben az ls-kamrájában számos önként keletkezett, új faluközösséget tal-hink.²⁸⁶

A Krm és a félszigettől északra fekvő föld (Tiaurida-tarto-mny), amelyről pontos adataink vannak, nagyon élénken szem-llteti ezt a mozgalmat. Ezen a területen az 1783-iki annektls utn nagyoroszok, kisoroszok és fehroroszok kezdtek letele-pedni – kozákok, szabadok és elmenekült jobbágyok –, akik egyenként vagy kis csoportokban jöttek Oroszország minden részéből. Eleinte llattenysztssel foglalkoztak és amikor k-sőbb a földet kezdtek mvelni, mindegyikük annyit szántott fl, amennyit csak tudott. Amikor azonban a bevándorlás tovább is tartott és tökéletesebb ekéket szereztek be, nagyon erős kereslet indult meg a föld iránt és a telepesek között heves viszályok keletkeztek. Ezek évekig tartottak, amíg csak ezek az emberek, akiket semmiféle közös kapcsolat nem fztt egybe, lassanként arra a gondolatra nem jöttek, hogy a veszekedseknek a falu-közösségi birtok behozatalával kell véget vetni. gy intztk a dolgot, hogy az a föld, amely addig magántulajdonban volt, ezentúl közös fldtulajdonuk lesz és a rendes faluközösségi szo-ks szerint elkezdtek a földet kisorsolni és időnként újra fl-osztani. A mozgalom mindjobban terjedt és a tauridai statisztikusok aránylag kis területen 161 olyan községet találta, ame-lyekben a paraszt földtulajdonosok maguk hozták be, leginkább az 1855-tol 1885-ig terjed években, a magántulajdon helyett a községi tulajdont. Ily módon a faluközösségi tulajdonnak számos különböző típusát dolgozták ki szabadon maguk a telepe-sek.²⁸⁷ Ennek az átváltozásnak az érdekes-sgt mg növeli az a körülmény, hogy ez nemcsak a nagyoroszok között történt, akik

²⁸⁶ V. V. a Parasztkzsg c. művében összeállította mindazo-kat a tényeket, melyek erre a folyamatra vonatkoznak. Dlorosz-oroszg különösen gyors gazdasági fejlődéséről és a gépek elterje-dsrl az angol konzuli jelentsek révén lehet rtsulni (Odessza, Taganrog).

²⁸⁷ Egyes esetekben nagy elővigyázattal jártak el. Egyik falu-ban azzal kezdtek, hogy a mezőket sszestttk, de a szántóföldek-nek csak egész kis része (kb. 2 hektár személyenként) lett községi tulajdon; a többi magántulajdonban maradt. Később, 1862-64-ben ezt a rendszert kitgtttk, de csak 1884-iben vittk teljesen keresz-tl a kzsgtulajdont. V. V.: Parasztkzsg, 1-14. old.)

szokva vannak a közösségi falvakban való éléshez, hanem a kisoroszkok között is, akik a lengyel uralom alatt azt régen elfelejtették, azonkívül a görögök, bolgárok, sőt a németek között is, akik a Volga mentén az ő jómódú, félig iparos kolóniáikban megalkották a szövetkezeti faluközösség saját különleges típusát.²⁸⁸ Természetes, hogy a mohamedán tatárok Tauridában földjüket a muzulmán szokásjog alapján bírják, amely volta-képpen korlátolt magántulajdonnak felel meg, azonban egyes esetekben még ők is bevezették az európai falu közösségi birtokot. Taurida egyéb nemzetségei közül a magántulajdont hat észt, két görög, két bolgár, egy cseh és két német faluban szüntették meg.

Ez a mozgalom jellemzi a Dél egész termékeny alföldjét. Egyes eseteket azonban Kisoroszországban is találunk. Így Cernigov tartomány számos falujában régebben a parasztok magántulajdonosai voltak földjeiknek, külön okmányaik voltak a földjükről és tetszésük szerint adhatták bérletbe földjüket, vagy el is adhatták. A tizenkilencedik század „Ötvenes éveiben azonban mozgalom keletkezett közöttük a községi tulajdon irányában, amikor is a főérv a szegény családok növekedő száma volt. Az egész reform kezdeményezése egyetlen egy faluból indult ki, a többiek azután követték őket, az utolsó bizonyított eset 1882-ből való. Természetesen viszálykodásra került a sor a szegények, akik rendszerint a községi tulajdon mellett vannak, és a gazdagok között, akik a magántulajdont részesítik előnyben és ezek a harcok évekig tartottak. Egyes helyeken, ahol a törvény által megkövetelt egyhangúságot nem lehetett elérni, a falu két falura oszlott, az egyik megtartotta a magántulajdont, a másik áttért a köztulajdonra és így is maradtak, amíg csak össze nem nőttek egy községgé, vagy pedig kettéosztva maradtak ezután is. Középoroszországban tény, hogy sok faluban, amelyek a magántulajdon felé törekedtek, 1880 óta tömeges mozgalom indult meg a községi tulajdon visszaállítására. Még parasztbirtokosok is, akik éveken át éltek a magántulajdon rendszere alatt, tömegesen tértek vissza a közösségi berendezésekhez. Így sok egykori jobbágy van, aki csak a negyedrészt kapta meg az őt megillető résznek, ezt azonban szabadon és megváltási kötelezettség nélkül, mint magántulajdont. 1890-ben kiterjedt mozgalom indult meg közöttük (Kurskban, Ryazanban, Tambovban, Őreiben stb.), amely arra irányult, hogy részeiket összeadják és behozzák a községi tulajdont. A *szabad földművelők (volnye khlebopascsi)*, akiket az 1863-iki törvény a jobbágyaság alól fölszabadított és akik részeiket – minden család külön – *megvásároltak*, ma már csaknem mind-

²⁸⁸ A mennoniták faluközösségéről I. A. Klaus: A mi kolóniánk (Nasi Kolonii) Szt. Pétervár, 1869.

nyáján a községi tulajdon rendszere alatt élnek, amelyet saját jószántukból hoztak be. Ezek a mozgalmak mind ujkeletűek és nemcsak oroszok csatlakoznak hozzá. Így Tiraszpol kerületben a bolgárok 1876-tól 1882-ig terjedő idő alatt behozták a községi tulajdont, amikor már hatvan évig éltek a magántulajdon rendszere alatt. 1890-ben a német mennoniták Berdyanszkban harcoltak a községi tulajdon behozataláért, és a német baptisták között a kisbirtokosok az ő kisüzemükkel, falvaikban szintén ugyanebben az értelemben agitálnak. Még egy példa: Szamara tartományban az orosz kormány a negyvenes években kísérletül 103 falut alapított a magántulajdon alapján. Minden háztartás 42 hektárnyi, tehát jelentékeny birtokot kapott. 1890-ben a 103 közül már 72 falu parasztjai fejezték ki azt a kívánságukat, hogy behozzák a községi tulajdont. Ezeket a tényeket mind V. V. kitűnő munkájából veszem, amely a fõntemlített ankétnek csak eredményeit adja rendezett formában.

Ez a mozgalom a községi birtokért éles ellentétben áll az uralkodó gazdasági elméletekkel, amelyek szerint a községi tulajdon az intenzív gazdálkodással össze nem egyeztethető. A legnagyobb jóakarattal is csak annyit mondhatunk erről az elméletről, hogy a kísérlet ellenőrzését sohasem állotta ki és a politikai metafizika birodalmába tartozik. Az előbb felsorolt tények éppen az ellenkezőjét bizonyítják, mert mindenütt, ahol az orosz parasztok nem olyan nagyon nyomorultak, éppen a községi tulajdon lesz az az út, amelyen beviszik a földművelésbe és általában a falusi életbe a legkülönbözőbb javításokat. Itt is, mint mindenütt, a kölcsönös segítség jobb úton vezet a haladás felé, mint mindenkinek a harca mindenki ellen, amint az a következő tényekből is ki fog derülni.

I. Miklós uralkodása alatt sok udvari hivatalnok és jobbagyutalajdonos arra kényszerítette a parasztokat, hogy behozzák a községi földek egy kis részének közös művelését, hogy újra megtöltsék a községek raktárait, amelyekből a község legszegényebb lakosainak gabonát kölcsönöztek. Ezeket a szokásokat, amelyek a parasztok szemében a jobbagság legkellemetlenebb emlékeivel voltak összekapcsolva, a jobbagság fölszabadításakor abbahagyták, ma azonban a parasztok saját jóvoltukból újra bevezetik. Egyetlen kerületben (Osztrogozhsk, Kurszkban) egyetlen ember kezdeményezése elegendő volt, hogy az összes falvak négyötödében újra életbeléptessék. Ugyanezt találjuk számos más vidéken is. Előre meghatározott napon a községhez tartozók mindnyájan kimennek, a gazdagabbak ekével vagy kocsival, a szegényebbek pedig csak karjukat viszik ki és nem tesznek kísérletet arra, hogy különbséget tegyenek a munkában az egyesek része között. A termésből később a község szegény lakosainak gabonát kölcsönöznek, többnyire ingyen, vagy pedig az özvegyeknek adnak, vagy az árváknak vagy a falusi temp-

lomnak vagy az iskolának, vagy a községi adósságot törlesztik.²⁸⁹

Hogy a mindennapos falusi élethez tartozó mindenféle munkát (utak, hidak és töltések javítása, drénázs, öntözőcsatornák, favágás, faültetés stb.) az egész község közösen végzi – hogy a munkát az öregek és fiatalok, a férfiak és az asszonyok úgy végzik, amint azt Tolsztoj leírta – az nem több, mint amennyit elvárhatunk olyan emberektől, akik a szövetkezeti faluközösség módjára élnek. Mindenütt megtaláljuk ezt az egész országban. A faluközösség azonban egyáltalában nem idegenkedik a modern gazdasági javításoktól, ha meg tudják szerezni a szükséges összeget és ha a tudás, amely eddig csak a gazdagok előjoga volt, megtalálja útját a parasztházba is.²⁹⁰

Az imént említettük, hogy a javított ekék hamar elterjedtek Déloroszországban. Sok esetben a faluközösségek segítették elő ezeknek a terjedését. A község megvásárolt egy ekét, a községi föld egy részén kipróbálta és tudtára adta a gyárosnak, hogy milyen javításokra van szükség; gyakran a község a falusi iparba vezette be az olcsó ekék előállítását. Moszkva kerületében, ahol nemrégiben öt esztendő alatt a parasztok 1560 ekét vásároltak meg, a lökés olyan községektől indult ki, amelyek testületileg béreltek földet arra a célra, hogy javított művelési módokat vezethessenek be.

Északkeleten (Vjatka) kis parasztszövetkezetek, amelyek saját géprostáikkal dolgoztak (amelyeket háziipar gyanánt állítottak elő az egyik vasbánya kerületében), ezeknek a használatát a szomszédos közigazgatási kerületekben is elterjesztették. A cséplőgépek nagy elterjedtségét Szamarovban, Szaratovban és Kherzonban a parasztszövetkezeteknek köszönhetjük, amelyek össze tudják hozni az ilyen drága gép árát, amit a magányos paraszt nem tehet meg. És amíg csaknem minden gazdasági értekezésben azt olvassuk, hogy a községi tulajdon akkor lett pusztulásra ítélve, amikor a hármasszorgású gazdaságot a váltógazdaság kezdte helyettesíteni, Oroszországban éppen azt látjuk, mint ragadják meg a faluközösségek a kezdeményezést a váltógazdaság behozatalára. Mielőtt a parasztok általánosan elfogadnák, rendszerint kiválasztják a községi földeknek egy részét a mesterséges rétek kipróbálására, amikor is a magot a

²⁸⁹ Az osztragozhsk kerület 195 faluja közül 159-ben tudunk ilyen községileg megművelt földekről; Szlavjanoszerbszkben 187 falu közül 150-ről; Alexandrovszk-ban 107 faluközösségben, Nikolajevszkben 93-ban, Elizabéthgradban 35 faluban. Egy német telepen a községileg megművelt földek egy községi adósság visszafizetésére szolgálnak. Mindnyájan részt vesznek a munkában, bár 155 családapa közül csak 94 vette föl a kölcsönt.

²⁹⁰ Oly munkák jegyzékét, melyek a zemstvo-statisztikusok tudomására jutottak, találhatjuk V. V.: Parasztközségek c. művében 459-600. old.

község vásárolja.²⁹¹ Ha a kísérlet sikerül, semmiféle nehézségbe nem ütközik a földek új beosztása, hogy az az öt- vagy hatforgású rendszerre alkalmassá legyen.

Ezt a rendszert a falvak százai alkalmazzák ma Moszkva, Tver, Szmolenszk, Vjatka és Pskov tartományban.²⁹² És ahol a községeknek fölösleges földjük van, annak egy részét gyümölcsfával is beültetik. Még csak azt kellene megemlítenem, hogy milyen gyorsan terjedtek el Oroszországban a kis mintagazdaságok, faiskolák, zöldségeskertek, selyemhernyótenyészetek – ezeket a falusi iskola mellett a tanító és a falubeli önkéntes vállalkozó vezetése alatt kezdik meg –, mindezt szintén a faluközösségek támogatásának köszönhetjük.

Ezenkívül nagyon gyakran találunk állandó földjavítást is, mint drénezést és öntözést. Így például a moszkvai tartomány három kerületében, amelyek legnagyobbbrészt ipari kerületek, találunk drénműveket, amelyeket az utolsó tíz év alatt készítettek nem kevesebb mint 180–200 faluban, amelyhez a munkát ásóval a kezükben maguk a községi lakosok végezték. Oroszország másik szögletében, Novuzen száraz pusztáin a parasztek ezernél több tógátat építettek és száznál több mély kutat fúrtak. A délkelet egyik gazdag német kolóniájában a község összes lakosai, férfiak és nők, öt hétig dolgoztak egyfolytában egy három kilométer hosszú, öntözés céljaira szolgáló töltés építésén. Mit tehettek volna egyedülálló emberek a száraz éghajlat ellen való küzdelemben? Mit érhetek volna el az egyéni erő megfeszítésével, amikor Déloroszország a mormotacsapás alatt szenvedett és amikor mindenkinek, aki csak a vidéken élt, gazdagnak és szegénynek, a faluközösség tagjának és a magántulajdon birtokosának egyaránt saját kezével kellett dolgoznia, hogy megszabaduljon a csapástól! Hiába hívták volna oda a rendőrt, az egyesülés volt az egyetlen hatásos segítség.

És most, amikor már oly sokat beszéltem arról a kölcsönös segítségről, amelyet a *civilizált* vidékek földművelői gyakorol-

²⁹¹ A moszkvai közigazgatási kerületben ezt a kísérletet rendszeresen azon a szántóföldön végezték, amely a fentemlített községi megművelésre volt kiszemelve.

²⁹² Erre és hasonló javításokra vonatkozólag több példa lett az 1894. 256-259. sz. kormányközlönyben közölve. A lovakkal nem rendelkező szegény parasztek közti szövetségek Déloroszországban is kezdenek előfordulni. Rendkívül érdekes tény Nyugatszibériában a vajkészítésre alakult számos tejszövetkezet gyors fejlődése. Tobolszkban és Tomszkban százai terjednek el, anélkül, hogy valaki is tudná, hogy ki indította meg ezt a mozgalmat. Ez a dán parasztszövetkezetekből indult ki, akik a saját jobb minőségű vajukat exportálták és saját szükségletük kielégítésére rosszabb minőségű vajat vásároltak Szibériában. Többéves érintkezés után vezették be a tejszövetkezeteket. Fáradozásaikból ma már egy nagy exportipar keletkezett.

nak, azt látom, hogy még vastag kötetet tölthetnék meg annak a több százmillió embernek az életéből vett példákkal, akik ugyancsak a többé-kevésbé civilizált államok gyámsága alatt élnek, de érintetlenek maradtak a modern civilizációtól és a modern gondolatoktól. Leírhatnám a török falu belső életét és a kölcsönös segítség szokásainak és erkölceinek csodálatos hálózatát. Jegyzeteim átlapozásánál megkapó példáit találok a kölcsönös segítségnek a kaukázusi parasztok életéből. Ugyanezeket a szokásokat jegyeztem föl az arab *djemmâaban* és az afgán *purrahan*, Perzsia, India és Jáva falvaiban, a Kínaiak családszövetségében, Középázsia félnomádjainak táborai-
ban és a messze Észak nomádjai között. És azok között a jegyzetek között, amelyeket találokra ragadok ki Afrika irodalmából, mindenütt ugyanezeket a tényeket találok – segítség összehívását a termés behordására, házakat, amelyeket a falu összes lakosai építenek, gyakran a kár kijavítására, amelyet a civilizált zsákmányolók okoztak –, embereket, akik egymást a szerencsétlenségben segítik, az utasokat védelmezik és i. t. És hogyha olvasom az olyan munkákat, mint Post kompendiumát az afrikai szokásjogról, akkor megértem, miért nem szóródott szét az erdőkben ez a népesség minden zsarnokság, elnyomatás, kirablás és viszályok, törzsi háborúk, telhetetlen királyok, csaló varázslók és papok, rabszolgavadászok és más hasonlók ellenére, hogyan őrizhettek meg mégis bizonyos civilizációt és hogyan maradhettek emberek, ahelyett hogy a pusztulásnak induló orángután szertecsatangoló családjaiknak fokára sülyedtek volna le. A dolog úgy áll, hogy a rabszolgavadászok, az elefántcsonttrablók, a hadakozó királyok, a matabele és madagaszkári *hősök* eltűnnek és csak vérrel és tüzzel írt nyomokat hagyják hátra, de megmarad a kölcsönös segítség berendezéseinek, szokásainak és erkölceinek a magva, amely a törzsben és a faluközösségben lett naggyá, ez egyesíti az embereket társaságokban, ez teszi őket a civilizáció számára hozzáférhetőkké és képesekké, hogy befogadják, mihelyt puskapor és golyó helyett civilizációt visznek nekik.

Ugyancsak ez áll a mi kultúrvilágunkról is. A természetes és szociális sorscsapások elvonulnak. Egész népeiségek szenvedik el időről-időre a nyomort és az éhhalált; az emberek milliói előtt zárják el az élet forrását, amikor a nagyvárosi nyomor áldozataivá lesznek; a tömegek értelmét és érzését tönkretették olyan tanok, amelyeket kevesek érdekében csináltak. Mindez kétségtelenül a mi existenciánknak egy részét teszi ki. De a tömegekben a kölcsönös segítség szokásainak, berendezéseinek és erkölceinek magva elevenen marad, ez tartja őket össze és ők szívesebben ragaszkodnak szokásaikhoz, hitükhöz és hagyományaikhoz, semmint hogy elfogadják a tant mindenki harcáról mindenki ellen, amelyet tudomány címen kínálnak nekik, de a mi egyáltalában nem tudomány.

VIII. FEJEZET

Kölcsönös segítség napjainkban

(Folytatás)

Miután az állam szétrombolta a céheket, munkásegyséletek keletkeznek. – Harcaik. – Kölcsönös segítség a sztrájkban. – Szövetkezetek. – Szabad egyesülések különböző célokra. – Önfeláldozás. – Számtalan egyesület egyesített tevékenysége minden képzelhető irányban. – Kölcsönös segítség a munkásnegyedekben. – Személyes segítség.

Ha megnézzük Európa falusi népességének mindennapos életét, azt találjuk, hogy ellenére mindannak, amit a modern állam a szövetkezeti faluközösségek szétrombolására tett, a parasztok élete telve van kölcsönösségi szokásokkal és erkölcsökkel; a községi földtulajdonnak még jelentékeny maradványai vannak és mihelyt eltűntek azok a törvényes akadályok, amelyeket a falusi egyesülések útjába helyeztek, a parasztok között tüstént egész hálózata keletkezett a legkülönbözőbb gazdasági célzatú szövetkezeteknek és ennek az új mozgalomnak a tendenciája arra irányul, hogy újra létrehozzon az egykori faluközösségekhez hasonló összeköttetéseket. Erre az eredményre jutottunk az előbbi fejezetben és most már azt kell megvizsgálnunk, hogy az iparos lakosság között a kölcsönösségre alapított minő berendezéseket találunk napjainkban.

Az utolsó háromszáz esztendő alatt úgy a városokban, mint a falvakban nagyon kedvezőtlenek voltak a viszonyok az ilyen berendezések kifejlődésére. Ismeretes, hogy a tizenhatodik században, amikor a középkori városokat leigázták a növekvő katonai államok, erőszakosan semmisítették meg minden olyan berendezést, ami a kézműveseket, a mestereket és a kereskedőket a céhekben és a városokban összetartotta. Eltörölték a céhek és a városnak önkormányzatát és saját igazságszolgáltatását; a céhtestvérek hűségeskü je felségárulás lett az állam ellen; a céhek vagyonát ugyanúgy konfiskálták, mint a faluközösségek földjeit és az állam vette kezébe minden egyes ipar belső és technikai szervezését. Mindinkább növekvő szigorúsággal törvényeket hoztak, hogy a kézműveseket mindenféle szövetkezéstől visszatartsák. Egy ideig még túrték a régi céhek némi maradványát: a kereskedőcéheket engedélyezték az alatt a föltétel alatt, hogy kölcsönöket adnak a királyoknak és némely

kézművescéhet megtartottak közigazgatási szervül. Némelyikük még ma is tengi jelentőség nélküli életét. Azonban az, ami azelőtt az életerő volt a középkor életében és iparában, régen tönkrement a centralizált állam mindent elnyomó hatalma alatt.

Angolországot használhatjuk föl legtalálóbbs példájául a modern államok ipari politikájának és ott azt látjuk, hogy a parlament már a tizenötödik században megkezdi a céhek szétrombolását, a döntő intézkedéseket azonban legfőként a következő században tették meg. VIII. Henrik nemcsak a céhek szervezetét semmisítette meg, hanem vagyonukat is konfiskálta és pedig, mint Toulmin Smith írja, még kevesebb teketóriát csinált mint a kolostorok javainak konfiskálásánál.²⁹³ Művét VI. Eduárd fejezte be²⁹⁴ és már a tizenhatodik század második felében látjuk, mint tárgyalja a parlament az iparosok és kereskedők közötti összes viszályokat, amiket azelőtt minden egyes város maga intézett el. A parlament és a király nemcsak hogy törvényt hozott minden ilyen vitára, hanem szem előtt tartották a korona érdekét is a kivitelben és ezért mihamarabb szabályozni kezdték a legények számát minden egyes iparban és valósággal a legapróbb részletig meghatározni minden egyes gyártási technikát, a szövetek súlyát, a szálak számát egy méter szövetben és így tovább. Eredményt ugyan keveset értek el, mert az egyenetlenségek és a technikai nehézségek, amelyeket évszázadok óta a szövetkezett céhek és városok kölcsönös meg egyezéssel szabályoztak, kívül estek a centralizált állam hatalmi körén. A hatóságok állandó beavatkozása megbénította az ipart és a legtöbbet egészen tönkretette és amikor a tizennyolcadik század közzgazdái szót emeltek az ipar állami szabályozása ellen, akkor csak a mindenütt érzett elégedetlenségnek adtak kifejezést. Főlszabadító cselekedet gyanánt üdvözlötték, amikor a francia forradalom eltörölte ezt a beavatkozást és Franciaország példáját a többi ország is mihamarabb követte.

Nem volt több szerencséje az államnak a bérvizonyok szabályozásánál sem. Amikor a tizenötödik században a középkori városokban a mesterek és legények vagy bérmunkások között a szakadás mind mélyebb lett, a mesterek és kereskedők szövetségeivel szemben legényszövetségek (*Gesellenverbände*) keletkeztek, amelyek néha nemzetköziek voltak. Most azonban az állam

²⁹³ Toulmin Smith: English Guilds, London 1870, Bevezetés 44. old.

²⁹⁴ VI. Eduárd rendelete, amely uralkodása alatt az első, elrendelte, hogy „Anglia, Wales és a király összes többi birtokain belül lévő testvériségek és céhek összes földbirtokai, telkei és egyéb örökölt javai, amelyek hozzájuk vagy egy részükhöz tartoznak”, a koronára visszaszálljanak. (English Guilds, Bevezetés 43. old.) L. még Ochenkovszki: Englands wirtschaftliche Entwickelung im Ausgange des Mittelalters, Jena 1879. III-V. fejj.

vállalkozott panaszaik elintézésére. Amíg Erzsébetnek 1563-iki rendelete érvényben volt, a békebíráknak kellett a béreket megállapítaniuk, úgy hogy a bérmunkásoknak és a legényeknek az *illő* létföntartás biztosítva legyen. A békebírák azonban tehetleneknek bizonyultak az ellenkező érdekek kiegyenlítésére és még kevésbé tudták kényszeríteni a mestereket, hogy döntéseiknek engedelmeskedjenek. A törvény mindinkább holt betűvé lett és a tizennyolcadik század elején el is törölték. Amikor azonban az állam így elvetette magától a bérek megállapításának föladatát, azért továbbra is legszigorúbban megtiltott minden egyesülést, amit a bérmunkások vagy legények alkottak a bérek emelésére vagy pedig a bérek bizonyos magasságának föntartására. A tizennyolcadik század folyamán állandóan törvényeket készített az állam a munkásegysületek ellen és végre 1799-ben szigorú büntetés terhe alatt megtiltott minden szövetekezést. Ebben az esetben az angol parlament csak a francia forradalmi konvent példáját követte, amely drákói törvényt hozott minden munkáskoalíció ellen – a polgárok közötti koalíciót ugyanis merényletnek tekintették az állam szuverenitása ellen, mert szerintük az államnak kellett minden alattvalót egyaránt védeni. A középkori szövetségek szétrombolásának műve be volt fejezve. A városban és a vidéken az állam uralkodott az egyének összefüggéstelen tömegén és készen állott, hogy a legszigorúbb rendszabályokkal gátolja meg mindenféle külön szövetség helyreállítását. Ilyenek voltak azok a viszonyok, amelyek között a tizenkilencedik században a kölcsönös segítség tendenciájának meg kellett találni az utat.

Vajjon kell-e egyáltalában említeni, hogy semmiféle ilyen rendszabály ezt a tendenciát megsemmisíteni nem tudtál. A tizennyolcadik század folyamán a kézműves- és munkásegysületeket folytonosan újra fölépítették.²⁹⁵ Nem szűntek meg azok alatt a kegyetlen üldözések alatt sem, amelyek az 1797-iki és 1799-iki törvények folytán mentek végbe. A munkások kihasználták a fölügyelő hatóságok minden hanyagságát és a mesterek minden mulasztását az egyesületek följelentésében. Segélyegyletek, temetkezési egyletek álarca alatt, avagy titkos testvériségek módjára terjedtek el a szakszervezetek a textiliparban, Sheffield kézművesei között, a bányászok között, és hatalmas föderatív szervezetek alakultak ki, hogy támogassák az egyes szakmákat a sztrájkok és az üldözések alatt.²⁹⁰

Az egyesülési törvény eltörlése az 1825. esztendőben új lökést adott a mozgalomnak. Minden iparágban szakszervezetek

²⁹⁵ L. Sidney és Beatrice Webb: History of Trade-Unionism, London 1894, 21-38. old.

²⁹⁰ L. Sidney Webb könyvében azon egyesületeket, amelyek abban az időben léteztek. Föltételezik, hogy a londoni kézművesek sohasem voltak jobban megszervezve, mint 1810-től 1820-ig.

és szövetségek alakultak²⁹⁷ és amikor Robert Owen megalapította a *Grand National Consolidated Trades' Union*-t, rövid néhány hónap alatt félmillió tagja volt. A viszonylagos szabadságnak ez a korszaka ugyan nem sokáig tartott. A harmincas években újra megkezdődtek az üldözések és 1832-ben és 1844-ben elkövetkeztek az ismeretes kegyetlen ítéletek. A Grand National Uniont főszlatták és az egész országban elkezdtek a magánvállalkozók, és saját műhelyeiben a kormány is, kényszeríteni a munkásokat, hogy szakítsanak meg minden összeköttetést a szakszervezetekkel és írják alá az ebben az értelemben fogalmazott okmányt. A *Master and Servant Act* érvényessége alatt a szakszervezeti tagokat tömegesen üldözték, a munkásokat sommásan elfogták és elítélték, mihelyt a mester helytelen viselkedés miatt följelentést tett ellenük.²⁹⁸ A munkabeszüntetéseket autokratikus módon nyomták el és a legmeglepőbb Ítéleteket hozták, mihelyt egy sztrájkot előre hirdettek vagy valaki közvetítő gyanánt szerepelt, – nem is szólva a sztrájkzavargások katonai elnyomásáról és azokról az Ítéletekről, amelyek az erőszakosságok gyakori kitöréseit követték. Ilyen körülmények között kétségtelenül nem volt csekély földadat a kölcsönös segítség gyakorlása. És mégis minden nehézség ellenére, amelyekről a mi nemzedékünk alig tud magának fogalmat alkotni, már 1841-ben megkezdődött a szakszervezetek felélesztése és a munkások egyesülése azóta folyton halad. Hosszú harc után, amely több mint száz évig tartott, meghódították az egyesülés jogát és ma már az állandó foglalkozással bíró munkásoknak csaknem negyedrésze, vagyis mintegy másfélmillió munkás, tartozik a trades union-okhoz.²⁹⁹

²⁹⁷ The National Association for the Protection of Labour (Nemzeti munkavédelmi szövetség) 150 különböző céhet foglalt magába, amelyek magas adót fizettek és kb. 100.000 tagjuk volt. Az építő- és bányászcéhek szintén erős egyesületek voltak (Webb id. m. 107. old.).

³⁹⁸ Ebben Webb könyvét követve, amely oly bizonyítékokkal van tele, amelyek ezt az állítást megerősítik.

²⁹⁹ A negyvenes évek óta a gazdagabb osztályoknak a szakszervezetekkel szemben való viselkedésében nagy változás ment végbe. Mindazonáltal a vállalkozók még a hatvanas években is egy borzasztó, jól átgondolt kísérletet tettek, hogy nagy tömegek kizárásával megsemmisítsék azokat. 1869-ig megfélemlítésül büntették az egyszerű sztrájkmegbeszéléseket és a sztrájkok kihirdetését falragaszok útján, természetesen még inkább az őrtállást. Csak 1875-ben lett a Master and Servant Act eltörölve, megengedték a békés őrtállást és a sztrájk alatti „erőszak és megfélemlítés” a közjog hatálya alá kerültek. Azonban még 1887-ben is a dokkmunkások sztrájkja alkalmával a segélypénzt arra kellett fordítani, hogy a törvényszék előtt az őrtállás jogáért harcolhassanak és az utóbbi pár év üldözései megint azzal fenyegetnek, hogy illuzóriussá teszik a kiharcolt jogokat.

Ami a többi európai államokat illeti, elegendő lesz annyit főlemlíteni, hogy egészen a legutóbbi időkhöz minden egyesületet mint titkos szövetséget üldöztek és hogy ezek mégis léteznek, ha gyakran a titkos társaságok formáit kell is fölvenniök és a munkásszervezeteknek, különösen a *munka lovagjainak*, erejét és elterjedtségét az Egyesült Államokban és Belgiumban a kilencvenes évek sztrájkjai kellőképpen megmutatták. Nem szabad azonban elfeledni, hogy eltekintve az üldözéstől, már maga az a tény is, hogy valaki a szakszervezethez tartozik, jelentékeny áldozatokat kivan pénzben, időben és megfizetetlen munkában és mindig azzal a veszedelemmel jár, hogy az illető egyszerűen a tagság ténye miatt munkáját elveszíti.³⁰⁰ Itt van ezenkívül a sztrájk, amelyre a szervezett munkásnak mindenkor készen kell állnia és a szomorú igazság a sztrájkban az, hogy a munkáscsalád kis hitele a péknél és a zálogházban mihamarabb kimerül, a sztrájkalap nem sokáig tart, még csak a táplálékra is nagyon kevés és a gyermekek arcáról mihamarabb az éhség rí le. Annak, aki a munkásokkal szoros érintkezésben van, a hosszantartó sztrájk a legszívfacsaróbb látvány, és könnyű elképzelni, hogy mit jelentett negyven év előtt a sztrájk Angliában és hogy mit jelent még ma is a kontinens legtöbb országában. Sztrájkok még ma is minduntalan egész népeiségek teljes romlásával és kényszerű kivándorlásaival végződnek, és a sztrájkolók lelövése a legkisebb provokáció esetén, vagy minden provokáció nélkül is,³⁰¹ a kontinensen még nagyon közönséges esemény.

És mégis évente ezerszámra fordulnak elő sztrájkok és kizárások Európában és Amerikában és a leghevesebb és a leg hosszabb harcok rendszerint a rokonszenvből keletkező munkabeszüntetések (*sympathy strikes*), amelyeket azért kezdettek meg, hogy kizárt társaikat támogassák, vagy a szakszervezetek jogait védelmezzék. És míg a sajtó egy része a sztrájkot megfélemlítésből magyarázza, addig azok, akik a sztrájkolók között éltek, nagy bámulattal beszélnek a kölcsönös segítségről és támogatásról, amelyben egymást állandóan részesítik. Mindenki hallott arról az óriási munkáról, amelyet önkéntesen vállalkozó munkások végeztek, hogy a londoni dokkmunkások

³⁰⁰ 28 márka bér mellett heti 50 Pfenniges tagdíj, vagy 25 márka bérnél 1 márkás tagdíj sokkal többet jelent, mint 6000 márka jövedelemnél 180 márka, amelyet többnyire az élelemből takarítanak meg; és ezt a járulékot gyakran megkészszerzik, ha egy testvérszervezetben sztrájk üt ki. A tanult munkás szakszervezeti életének szemléltető leírása, amelyet Webb hozott nyilvánosságra (431. és köv. old.)_ kitűnő képet ad azon munkateljesítményről, amelyet egy szervezett munkástól követelnek.

³⁰¹ L. a Falkenau-i sztrájkokról szóló vitát Ausztriában, az osztrák nemzetgyűlésen, 1894 május 10-én, amikor is a tényeket a minisztérium és a szénbánya tulajdonosai teljesen elismerték.

sztrájkja alatt organizálják a segélyezést; hallott a bányászokról, akik hosszú heteken át voltak munka nélkül és amikor újra munkába léptek, hetenként öt koronát fizettek a sztrájkalapra a bányász özvegyéről, aki Yorkshireban 1894-ben a munkásháború alatt a férje által megtakarított összeget a sztrájkalapnak ajándékozta; az utolsó darab kenyérről, amelyet mindi » megosztanak a szomszédal; a radstocki bányászokról, akiknek házaik körül nagyobbacska konyhakertjük volt és meghívtak Bristolból 400 bányászt, hogy vegyék ki részüket a káposztából és burgonyából és így tovább. A nagy bányászsztrájk alkalmával Yorkshireban az újságok minden tudósítója egész sereg ilyen tényről értesült, habár természetesen nem mindegyiknek volt szabad újságjának ilyen *jelentéktelen* dolgokat megírni.

Azonban a szakszervezet nem az egyetlen forma, amelyben a munkásnak kölcsönös támogatás iránti szüksége kifejezést nyer. Itt vannak azonkívül a politikai egyesületek, amelyeknek működését sok munkás értékesebbnek tartja a közjó szempontjából, mint a szakszervezetekét, minthogy ezeknek céljai manapság korlátoltak. Természetesen pusztán egy politikai párthoz való tartozás tényét nem tekinthetjük a kölcsönösségi tendencia nyilvánulásának. Tudjuk mindnyájan, hogy a politika az a terület, amelyen a társadalomnak tisztán egoista ösztönei a legbonyolódottabb összeköttetésbe lépnek az altruista törekvésekkel. Azt azonban minden tapasztalt politikus tudja, hogy minden nagy politikai mozgalom nagy és gyakran távolfekvő politikai célokért történik és hogy ezek között azok voltak a legerősebbek, amelyek a legönzetlenebb lelkesedést keltették föl. Ez jellemez minden nagy történelmi mozgalmat és ez áll a mi saját nemzedékünkre a szocializmusban. *Fizetett agitátorok*, kétségtelenül ez a legkedvesebb refrénje azoknak, akik minderről semmit sem tudnak. Az igazság azonban az – hogy csak arról beszéljek, amit személyes tapasztalatból tudok –, ha az utolsó huszonnégy év alatt naplót vezettem volna és abban elkönyveltem volna mindazt az önfeláldozást és odaadást, aminek magam voltam a tanúja a szocialista mozgalomban, akkor e napló olvasójának mindig a heroizmus szó volna az ajkán. Pedig azok az emberek, akikről beszélnem kellett volna, nem voltak hősök; átlagos emberek voltak, akiket egy nagy gondolat lelkesített. Minden szocialista újságnak – amilyen százával van csak Európában – ez a története: éveken át tartó önfeláldozás a kártérítés reménye és az esetek legnagyobb részében minden személyes dicsvágy nélkül. Láttam családokat, amelyek nem tudták, miből élnek meg holnap, a férjet bojkottálták az egész kis városban, mert az újság munkatársa volt és az aszszony varrással tartotta fön a családot; ez az állapot éveken át

³⁰² Sok hasonló tény található a Daily Chronicle és részben a Daily News 1894 októberi és novemberi számaiban.

tartott, amíg a család minden szemrehányó szó nélkül visszavonult, körülbelül a következő szavakkal: „Csináljátok tovább, mi már nem bírjuk.” Láttam férfiakat, akik tüdővészben szenvedtek és ezt nagyon jól tudták és mégis a hóban és ködben szaladgáltak, hogy előkészítsék az összejöveteleket; akik haláluk előtt néhány héttel még beszédeket mondtak a gyűléseken és csak akkor mentek a kórházba, mondván: „Barátaim, nekem végem van, az orvosok azt mondják, hogy már csak pár hetem van hátra. Mondjátok meg az elvtársaknak, hogy nagyon örülnék, ha meglátogatnának.” Olyan dolgokat láttam, hogy idealizálásról beszélnének, ha azokat ezen a helyen felsorolnám és ezeknek a férfiaknak még a nevei is, amelyeket alig ismernek szűk baráti körön kívül, feledésbe fognak merülni, mihelyt máiezek a barátok sem lesznek életben. Valóban, magam sem tudom, mi a csodálatosabb: ezeknek a keveseknek a határtalan odaadása» vagy pedig a kis tények összegé a nagy tömegek odaadásában. Minden eladott újságcsomó, minden gyűlés, minden száz szavazat, amelyet szocialista választásnál nyernek, az energiának és áldozatnak oly tömegét képviselik, amelyről a kívülállónak halvány fogalma sem lehet. És amit ma a szocialisták tesznek, azt tette a múltban minden politikai és vallásos haladó néppárt. A múltnak minden haladását ilyen férfiak és ilyen odaadás hozták létre.

A szövetkezeti mozgalmat, különösen az angolt, gyakran „részvényekre alapított individualizmusnak” nevezték, és amint a dolog ma áll, kétségtelenül van a szövetkezeti egoizmus fölkeltésére irányuló tendenciája, nemcsak az egész közösséggel szemben, hanem a szövetkezeti tagok között is. Az azonban mindazonáltal kétségtelen, hogy a mozgalmat eredetileg legfőként a kölcsönös segítség jellemezte. Leglelkesebb védelmezői még ma is abban a meggyőződésben vannak, hogy a szövetkezetek az emberiséget a gazdasági viszonyoknak magasabb, harmonikusabb fokára vezetik és ha valaki Anglia északi részében, a szövetkezetek fellegvéraiban tartózkodik, lehetetlen észre nem vennie, hogy a közkatonák legnagyobb részének is ez a véleménye. A legtöbb közülük nem érdeklődne a mozgalom iránt, ha nem volna meg ez a hite és meg kell adni, hogy az utóbbi két évben a szövetkezetekben a közjónak és a munkálkodók szolidaritásának tágabb körű ideáljai lettek uralkodókká. Ma kétségtelenül él az az irányzat, amely jobb viszonyt akar létrehozni a szövetkezeti műhelyek tulajdonosai és a munkások között.

Ismeretes a szövetkezetek jelentősége Angliában, Hollandiában és Dániában; Németországban is a szövetkezetek fontos tényezői az ipari életnek. Mégis Oroszországban ismerhetjük meg legkönnyebben legkülönbözőbb oldalairól a szövetkezetet. Oroszországban természetes képződmény, a középkor öröksége

és míg a formaszerint alakított szövetkezeteknek sok törvényes nehézséggel és a hatóságok gyanakvásával kellene megküzdnie, az orosz paraszt életének voltaképeni tartalmát a formátlan szervezet – az *artelj* – teszi ki. Oroszország megteremtésének és Szibéria betelepítésének története voltaképen a vadász- és ipari arteljek és céhek története, amelyekre a szövetkezeti faluközösség következett, és az arteljt mindenütt megtaláljuk, ahol egy faluból való néhány paraszt, tiz vagy tizenöt, Összeverődik, hogy gyárban dolgozzék, az építőipar összes ágaiban, vadászok és halászok között, a foglyok között útjukban Szibéria felé és Szibériában, vasúti hordárok között, hivatszolgák és vámházi munkások között, mindenütt a háziiparban, amely hétmillió embert foglalkoztat – elejétől végig a munka világában, állandóan vagy ideiglenesen, termelésre és fogyasztásra, a legkülönbözőbb körülmények között. A Kaspi-tenger sok folyójának számos halászhelye nagy arteljek birtokában van, az Ural-folyó az uráli kozákok összességéé, akik talán a világ leggazdagabb halászhelyeit osztják szét a hatóságok minden beleavatkozása nélkül az egyes falvak között és időközönként újra fölosztják. A halászatot az Uraiban, a Volgán és Északoroszország tavain arteljekben üzik. Ezeken az állandó arteljekeken kívül van még megszámlálhatatlan ideiglenes artelj, amelyeket mindig valamely különös célra alkotnak. Ha valamely faluból tíz vagy húsz paraszt a nagy városba jön, hogy mint takácsok, ácsok, kőművesek, hajóácsok és így tovább dolgozzanak, mindig arteljt alapítanak. Helyiséget bérelnek, szakácsnét fogadnak (gyakran az egyik munkás feleségét), békebirót (*öreget*) választanak és együttesen étkeznek és mindegyik megfizeti az arteljnek az étkezésből és lakásból reá eső részt. Ugyancsak így jár el a foglyok csapata Szibéria felé menet és a megválasztott *öreg* a hivatalosan elismert közvetítő a foglyok és a menet katonai parancsnoka között. A fegyházakban is megtartják ugyanezt a szervezetet. A hordárok, a küldöncök a börzén, a vámhivatali munkások, testületileg felelősek minden egyes tagjukért és olyan jó hírnek örvendenek, hogy a kereskedők az artelj tagjaira bármilyen nagy pénzösszeget rábízhatnak. Az épülő épületekben száz-kétszáz tag alakít egy-egy arteljt és az értelmes építőmesterek és vasúti vállalkozók mindig szívesebben szerződnek artelj-jel, mint egyenként fölfogadott munkásokkal. A hadügyminisztérium legutóbbi kísérletét, hogy közvetlen összeköttetésbe lépjen a termelő arteljekkel, amelyek ezzel a határozott céllal alakultak a háziiparban és megbízást adjon cipők és fém- és vasárak elkészítésére, nagyon kielégítőnek mondják és a korona birtokában lévő vasmű (*Votkinszk*) bérbeadása egy munkás-arteljnek, ami hét vagy nyolc évvel ezelőtt történt, határozott sikerrel járt.

Így láthatjuk tehát Oroszországban, hogy a régi középkori

berendezés, amelyet (alaktalan megjelenésében) az állam nem zavart, mint maradt meg elevenen napjainkig és mint vesz föl nagyon különböző alakokat a modern ipar és a modern kereskedelem követelményei szerint. A Balkánon, Törökországban és a Kaukázusban a régi céhek szintén fönmaradtak. Szerbiában az *esnaf* tökéletesen megőrizte középkori jellemét, magába foglalja a mestereket és a bérmunkásokat, szabályozza az ipart és kölcsönös segítségre alapított berendezés a munkában és betegség esetén,³⁰³ míg a Kaukázusban az *amkari*, de különösen Tifliszben, ezen a működésén kívül még a községi életre is nagy befolyással van.³⁰⁴

A szövetkezetekkel együtt meg kellene talán említenem: a segélyző egyleteket, az oddfellow páholyokat, a falusi és városi betegsegélyző egyesületeket, a temetkezési és fölruházó egyesületeket, a gyári munkásnők közötti nagyon gyakori kis egyesületeket, amelyekbe mindegyik hetenként húsz-harminc fillért üzet, hogy később húsz koronát sorsolhassanak ki, amiért már lehet valamit vásárolni és így tovább. A szociális és humánus szellemnek nem jelentéktelen része él ezekben az egyesületekben, még ha minden egyes tagnak tartozik és követel rovatát pontosan el is könyvelik. Azonban olyan sok társaság van, amelyek azon alapulnak, hogy tagjaik mindig készen állanak idejüket, egészségüket és ha szükséges, életüket kockára tenni, hogy a kölcsönös támogatás legszebb példáinak nagy számát említhetjük még föl.

Elsősorban az angol mentőcsolnaktársaságot és a kontinens hasonló berendezéseit kell főlemlítenem. Az angol társaságnak a szigetország partjain már háromszáz csolnaka van és legalább kétszerannyi volna, ha a halászok nem volnának olyan szegények, hogy nem telik nekik mentőcsolnakra. A legénység önkéntesekből kerül ki, akiket minden esztendő szigorú próbára tesz, hogy vajjon készek-e életüket idegen emberek; megmentéséért kockára tenni! Minden télen elvész néhány a legbátrabbak közül. És ha megkérdezzük ezeket az embereket, hogy mi bírja arra őket, hogy kockára tegyék életüket még olyan esetben is, amikor a sikernek legkisebb reménye sem kecsegtetheti őket, válaszuk körülbelül a következő: Borzasztó hóvihar tombolt a csatornán Kent egyik nyomorúságos falujának lapos, homokos partján és egy kis, narancssal megrakott bárka megfeneklett a közeli homokzátonyokon. Az ilyen alacsony vizeken csak nagyon egyszerű, lapos mentőcsolnakot lehet használni és azt ilyen viharban tengerre bocsátani annyit jelent, mint a biztos elsüllyedés veszélyének kitenni. És a le-

³⁰³ Angol konzuli jelentés, 1889 április.

³⁰⁴ Ezen tárgyról értékes kutatásokat közölt orosz nyelven a Kaukázusi Földrajzi Társaság Emlékirataiban, VI. köt. 2. fejelet. Tiflis 1891, C. Eglazaroff.

génység mégis kivezett, órákon át küzdött a széllel és a csolnak kétszer is fölborult. Az egyik ember a tengerbe fült, a többi a hullámok a partra vetették. Ezek egyikét, egy intelligens parti őrt, borzasztó állapotban, félig megfagyva találtak meg másnap reggel a hóban. Megkérdeztem, miért vállalkoztak erre a kétségbeesett kísérletre? „Magam sem tudom”, volt a felelet. „Ott volt a hajóroncs, az egész falu a parton állott és mind azt mondták, hogy örülség tengerre szállani, sohse tudunk átjutni ezen a hullámtörésen. Öt vagy hat embert láttunk, akik az árbocba kapaszkodtak és kétségbeesetten integettek. Mindnyájan éreztük, hogy valaminek történnie kell, de mit tehattunk? Elmúlt egy óra, két óra és még mindnyájan ott állottunk. Nagyon leverték voltunk. Egyszerre csak úgy tetszett, mintha a viharon át kiáltásaikat hallanók – egy fiú is volt velük. Ezt nem bírtuk tovább elviselni. Mindnyájan egyszerre mondtuk: „Mennünk kell”. Az asszonyok is azt mondták, hogy úgy bántak volna velünk, mint gyávákkal szokás, ha nem mentünk volna, habár másnap azt mondták, hogy bolondok voltunk. Egyszerre futottunk a csolnakhoz és elindultunk. A csolnak fölfordult, de mi meg, tudtunk benne kapaszkodni. A legborzasztóbb volt, hogy látnunk kellett, amint szegény *** a csolnak mellett a vízbe fült és semmit se tehattunk a megmentésére. Akkor egy óriási hullám jött, ismét fölfordultunk és kivetődünk a partra. A hajótörötteket egy csolnak D.-ből még megmentette, a mi csolnakunkat a vihar mérföldnyire elvitte. Másnap reggel találtak meg a hóban.”

Ugyanez az érzés vezette a bányászokat Rhonda Valleyben, amikor azon dolgoztak, hogy megmentsek bajtársaikat az elárasztott bányából. Csaknem harminc méternyi szénréteget fűrtak át, hogy eljussanak eltemetett társaikhoz; amikor már csak három méter hiányzott, bányalég ömlött feljükk. A lámpák elaludtak, és a mentők visszavonultak. Ilyen körülmények között dolgozni annyit jelentett, hogy kockáztatják, hogy bármely pillanatban a levegőbe röpkölhetnek. Csakhogy az eltemetett bányászok kopogását még mindig hallották, az emberek tehát életben, voltak és segítséget vártak és erre több bányász minden veszéllyel dacolva újra a munkához fogott és amikor a bányába leszállottak, feleségeik csak csöndesen könnyeztek, egy szóval sem igyekeztek őket visszatartani.

Ez a döntő pont az emberi lélektanban. Ha az embereket nem teszik dühöngökké a csataterén, „nem tudják elviselni” hogy segélykiáltásokat hallgassanak és ne segítsenek. A hős megy és mindnyájan érzik, hogy amit a hős tesz, azt mindnyájan megtették volna. Az agy szofizmái nem tudják legyőzni a segítségre való készséget az emberek között, mert ezt az érzést az emberi társas élet sok ezer esztendeje és az ember előtti társas élet sok százezer esztendeje nevelte föl.

De hát hogyan állunk azokkal az emberekkel, akik a Szerpentin-tóba fúltak a Hyde-parkban, ahol nagy tömeg nézte és egyik sem mozdult, hogy megmentse őket? Hogyan azzal a gyermekkel, aki a Regents-park csatornájába esett – szintén nagy ünnepi tömeg szemeláttára – és csak egy kis lány lélekjelenléte mentette meg, aki a vízbe eresztette újfundlandi kutyáját? A felelet nagyon egyszerű. Az ember részint öröklött ösztöneinek, részint nevelésének a terméke. A bányászok és a tengerészek között a közös foglalkozás és a mindennapos szoros együttlét a szolidaritás érzését hozza létre és a veszélyek, amelyek között élnek, ébren tartják a bátorságot. A városokban ellenben a közös érdekek hiánya nagyra neveli a közömbösséget, a bátorság, amelynek ritkán nyílik alkalmá a nyilvánulásra, eltűnik, vagy más irányt vesz föl. Ezenfölül a bányász- és halászfalvakban él a hagyomány a hős bányászról és halászról és költői dicsfényvel veszi őket körül. Lehetnek-e hagyományai a szedett-vetett londoni tömegnek? Az egyetlen lehetséges közös hagyományt az irodalomnak kellene megteremtenie, de a falusi eposzoknak megfelelő irodalom alig van. A papok oly szorgos gonddal igyekeznek bizonyítani, hogy minden, ami az emberi természetből származik, bűnös, és hogy az emberben minden jó földöntúli eredetű, hogy legtöbbszörre egyáltalában nem tudnak azokról a tényekről, amelyeket nem lehet a sugallat vagy a mennyei kegyelem például fölhozni. A világi írók főként a heroizmusnak egy fajtája iránt érdeklődnek, amely előmozdítja az állameszmét. Ezért azután megbámulják a római hőst vagy a katonát a csatában, de alig veszik észre a halász hősiességét. A költőt és a festőt természetesen elragadhatja az emberi sziv szépsége, de egyik sem ismeri a legszegényebb osztályok életét; meg tudja énekelni és le tudja festeni a római hőst és a harcost a szokott környezetben, de a hatásos ábrázolása annak a hősnek, aki ebben a szerény, előttük ismeretlen környezetben működik, nekik nem sikerülhet. Ha elég merészek és megkísérlik, az egész csak szónoklássá válik.³⁰⁵

Ugyancsak a kölcsönös segítségért való egyesülés mindig éber tendenciája nyilvánul más módon abban a megszámlálhatatlan egyesületben, klubban és társaságban, amelyet az élet

³⁰⁵ A szökés egy francia fogházból igen nehéz; mégis elmene-kült 1884-ben vagy 1885-ben egy fogoly egy francia börtönből. Sikertől napokig rejtőzködni, dacára annak, hogy riadót fújtak és a környékbeli parasztok is keresték. Reggelfelé egy kis falu mellett egy árokba bújt el. Talán az volt a szándéka, hogy élelmet vagy ruhát lop, hogy a rabruháját levethesse. Miközben az árokban feküdt, a faluban tűz ütött ki. Látta, amint egy asszony egy égő házból kirohant és hallotta kétségbeesett kiáltásait, hogy mentsék meg gyermekét, amely az égő ház felső emeletén volt. Senki sem mozdult. Ekkor a megszökött fegyenc kirohant rejtékhelyéről, keresztyűvágot a tűzön és összegett ruhában és égési sebekkel

élvezésére, tanulmányokra és kutatásokra, nevelésre és így tovább a legutóbbi időben oly tömegesen alapítottak, hogy csak a regisztrálásuk is évekre telnék. Némelyikük, éppen úgy mint az ősszel egy csoportba verődő fiatal madarak, csak az élet közös örömeinek szenteli magát. Anglia, Németország, Svájc (sü). minden falvának megvan a maga klubja és egyesülete: kriket, rugólabda, tennisz, kuglizó és galambtenyésztő klubok, zene- és énekegyesületek. Más egyesületek sokkal terjedelmesebbek és egyesek, mint a kerékpárosszövetség, hirtelen óriási módon föllendültek. Bár ennek a szövetségnek tagjait semmi egyéb nem köti össze, mint a kerékpározás szeretete, mégis valóságos szabadkőművesi szervezetük van a kölcsönös segítségére, különösen a távoli zugokban, amelyeket nem lep el a kerékpározók tömege; Angliában a C. A. C.-t (Cyclists' Alliance Club) a félreeső faluban valóságos otthonnak tekintik és az évenként megismétlődő szövetségi ünnepélyen már sok tartós barátságot kötöttek. A kuglizóknak Németországban hasonló szervezetük van (*Kegebrüder*); ugyanilyenek a tornaegyletek (Németországban háromszázezer taggal), az evezősök szabad testvérisége Franciaországban, a jachtklubok és így tovább. Az ilyen egyesületek bizonyára semmit sem változtatnak a társadalom gazdasági rétegzettségén, de különösen kisebb városokban mégis hozzájárulnak a szociális különbségek enyhítéséhez és miután mindegyiküknek megvan az a tendenciája, hogy nagy nemzeti vagy nemzetközi szövetségekbe egyesüljenek, kétségtelenül elősegítik a személyes barátságos összeköttetés létrejöttét mindenféle emberek között, akik szét vannak szórva a világ minden részében.

Ugyanez jellemzi a turistaegyesületeket, a *Jagdschutzvereine*-t Németországban, amelynek több mint százezer tagja van – vadászok, tanult erdészek, zoológusok és pusztá természetkedvelők – és a nemzetközi ornitológiai egyesületet, amelynek tagjai között vannak zoológusok, tenyésztők és egyszerű német parasztok. Nemcsak hogy néhány év alatt nagyon hasznos munkát végeztek, amelyet csak nagy egyesületek tudnak helyesen elvégezni (térképek, menházak, hegyi utak, kutatások az állati életről, káros rovarokról és a madarak vándorlásáról

arcán kihozta a megmentett gyermeket a tűzből és átadta anyjának. Természetesen a falu csendőre, aki csak most lépett előtérbe, azonnal elfogta. Visszavitték a börtönbe. Ezt az esetet jelentették az összes francia lapok, de egyik sem tett semmit szabadonbocsátása érdekében. Ha egy őrt megvédett volna egy társa ütésétől, úgy hőst csináltak volna belőle. De az ő tette csupán emberi volt, az állameszménynek nem volt semmiféle módon hasznára; ő maga sem vezette vissza tettét arra, hogy az isteni malaszt hirtelen megszállotta, és ez elég volt, hogy ezt az embert elfelejtsék. Talán fölemelték a büntetését egy fél- vagy egy egész esztendővel, mivel „állam tulajdont” – fegyencruhát lopott.

és így tovább), hanem új Összeköttetéseket is teremtettek az emberek között. Két különböző nemzetiségű hegymászó, akik a Kaukázus menházában találkoznak, vagy a professzor és a paraszt, mindkettő ornitológus, egymáshoz többé már nem idegenek; és Uncle Toby társasága Newcastleban, amely már több mint kétszázhatvan ezer fiút és lánykát vett rá, hogy ne pusztítson el madárfészkeket és jó legyen az állathoz, kétségtelenül többet tett az emberi érzések és a természettudományok szeretetének kifejlesztésére, mint egy tucat moralista és a legtöbb iskola.

Ebben a gyors áttekintésben sem feledkezhetünk meg az ezernyi tudományos, irodalmi, pedagógiai és művészeti egyesületről. Mindeddig a tudományos testületek, amelyekre az állami ügyelt föl és amelyeket gyakran pénzzel is támogatott, általában csak nagyon szűk körben mozogtak és gyakran csak alkalomnak tekintették azokat állami alkalmazás elnyerésére és körük szűk volta kétségtelenül gyakran kis feltékenységi viszályokhoz vezetett. És ezek a társaságok mégis bizonyos fokig enyhítették a születésbeli, a politikai és vallásos nézetek közötti különbségeket és különösen kicsiny, félreeső városokban a tudományos, földrajzi és zeneegyes liletek, különösen az olyanok, amelyek a műkedvelők tágabb köréhez fordulnak, gyakran lesznek a szellemi élet kis középpontjai, összekötő kapesok a kis fészkek és a nagy világ között és olyan helyek, ahol a különböző élethivatású emberek az egyenlőség talaján találkozhatnak. Szibériának ilyen egyesületeit kellene ismerni, hogy kellőképen méltányolhassuk ezeket a középpontokat. A számtalan nevelő-és önképzőegyesület, amelyek még csak most kezdik megtörni az államnak és az egyháznak a nevelési monopóliumát, ezen a téren kétségkívül olykor vezetőhatalommá lesz. A Fröbel-egyesületeknek és más hasonlóknak köszönhetjük – nemcsak Németországban, hanem Angliában is – a gyermekkertek rendszerét és egész sereg formális és szabad egyesületnek köszönhetjük Oroszországban a növevelés magas fejlettségét, habár e társaságoknak és csoportoknak az egész idő alatt a hatalmas kormánnyal erős ellentétben kellett működniök.³⁰⁸ Ismeretes, hogy Németországban legfőként a különböző pedagógiai társa-

³⁰⁸ Az orvosi akadémia nők részére (amelyen Oroszországnak 700 végzett orvosnője közül a legtöbb végzett), a négy egyetem nők számára (1887-ben kb. 1000 hallgatónője volt; ugyanazon évben bezárták és 1895-ben újra megnyitották) és a kereskedelmi főiskola nők részére *teljesen* köszönhetjük azt a magas fokot, amelyet a leánygimnáziumok elfoglaltak, mióta a hatvanas években megnyitották őket. A 100 gimnázium, amely Oroszországban el van szórva (70.000-nél több növendékkel), megfelel az angol főiskoláknak leányok számára; az összes tanárok azonban egyetemi képesítéssel is bírnak.

Ságoknak és tanítóegyesületeknek köszönik a tudományos tanítás modern módszereinek kidolgozását a népiskolákban. Ezekben az egyesületekben találja meg a tanító is a legerősebb támogatást. Milyen rossz sorsban volna az agyondolgozott és rosszul fizetett falusi tanító ezek nélkül!³⁰⁷

Mindezek az egyesületek, társaságok, testvériségek, szövetségek, intézetek stb., amelyeknek száma ma Európában tízezer-nyi és amelyek közül minden egyes egyesület az önkéntes, önzetlen, ingyen vagy rosszul fizetett munkának nagy tömegét képviseli – vajjon mi egyebek ezek, mint csupa különböző megnyilvánulásai az emberben állandóan eleven tendenciának a kölcsönös segítségre és támogatásra! Csaknem három évszázadon át akadályozták meg az embereket, hogy akár csak irodalmi, művészeti vagy nevelési célokra is szövetkezzenek. Csak az állam vagy az egyház védelme alatt lehetett egyesületeket alkotni, vagy pedig titkos testvériségeket kellett alapítani, mint a szabadkőművesek. Ma azonban, amikor az ellenállás megtört, az emberi tevékenység legkülönbözőbb területein terjeszkednek, nemzetközivé lesznek és kétségkívül ma még nem látható mértékben elősegítik azoknak a gátaknak a lerombolását, amelyeket az államok építettek föl a különböző népek között. Minden ellenségeskedés dacára, amelyet a kereskedelmi verseny keltett föl és a dühkitörések ellenére, amelyeket a pusztulásnak szentelt múlt kísértetei idéznek föl, mégis megvan a nemzetközi szolidaritás öntudata, amely kicsírázik a világ szellemi vezeterei és a munkások tömegei között, mióta ők is meghódították a nemzetközi összeköttetések jogát és az utolsó negyedszázad alatt ez a szellem kétségtelenül hozzájárult az európai háború megakadályozásához.

Kétségtelenül ezen a helyen kell említenem a vallásos jótékony-sági egyesületeket és jámbor alapítványokat, amelyek önmagukban megint külön világot alkotnak. Nem lehet kétséges, hogy a tagoknak legnagyobb részét a segítségre való készségnek ugyanaz az érzése vezeti, amely az egész emberiséggel közös. Sajnos, hogy az emberek vallásos vezetői ezeket az érzéseket inkább valami természetfölötti eredetre vezetik vissza. Sokan azt állítják, hogy az ember lelkében nem hajlik arra a hangra, amely kölcsönös segítségre hív, amíg el nem töltik annak a bizonyos vallásnak a tanai, amelynek ők a képviselői és szent Ágostonnal együtt nem ismerik el az ilyen érzéseket a pogány vadaknál. És míg az öskereszténység, mint minden más vallás, voltaképpen fölszólítás volt az általános emberi érzéshez a kölcsönös segítségre, a felebaráti szeretetre, addig a keresztény

³⁰⁷ A közhasznú ismeretek terjesztésére alakult szövetség, ám-bár csak 5500 taggal bír, 1000 nép- és iskolakönyvtárat alapított már, ezrével rendezett fölolvadásokat és igen értékes könyveket adott ki.

egyház támogatta az államot a kölcsönös segítség és támogatás létező intézményeinek az elpusztításában, amelyek már öelőtte életben voltak, vagy tőle függetlenül fejlődtek ki és a kölcsönös segítség helyett, amelyet minden vadember kötelességének tart törzstestvéreivel szemben, a keresztény szeretetet prédikálta, amely magán viseli a fölülről jött sugallat bélyegét és az adakozónak bizonyos felsőbbségét az elfogadó fölött. Ezzel a megszorítással és anélkül, hogy meg akarnók botránkoztatni azokat, akik magukat a kiválasztottaknak tekintik, ha egyszerűen emberi munkát végeznek, a vallásos jótékonyági egyesületeket is a kölcsönös segítség tendenciája termékének tekinthetjük.

Mindezek a tények azt mutatják, hogy az egyéni érdekek kíméletlen hajszolása, tekintet nélkül más emberek szükségleteire, nem kizárólagos jellemvonása a modern életnek. E mellett az áramlat mellett, amely büszkén követeli magának az emberi ügyek vezetését, észrevehetjük a falusi és iparos népességnek kemény küzdelmét, hogy újra létrehozza a kölcsönös segítség és támogatás állandó intézményeit és a társadalom minden osztályában kiterjedt mozgalmat találunk, amely ugyanerre a célra számtalan különböző, többé-kevésbé állandó intézményt akar létesíteni. Ha azonban áttérünk a közéletől az egyének mai magánéletére, akkor a kölcsönös segítségnek és támogatásnak még egész világát találjuk, amely csak azért került ki a legtöbb szociológus figyelmét, mert a család és a személyes barátság szűk körére van szorítva.³⁰⁸

A mai szociális rendszer uralma alatt szétszakadt minden egyesítő kapocs ugyanazon uccának vagy ugyanazon vidéknek a lakosai között. A nagyvárosok gazdagabb negyedeiben úgy

³⁰⁸ Igenkevés szociológiai író fordította erre figyelmét. Egyik közülök Rudolf von Ihering és az ő esete igen tanulságos. Amikor a nagy német jogtudós filozófiai munkáját „Der Zweck im Recht” megkezdte, azon hajtóerőket szándékozott megvizsgálni, amelyek előmozdítják és főtartják a társadalom haladását, hogy megtalálja a társadalmi ember elméletét. Először megvizsgálta az önző erőket, beleszámítva a jelenlegi bérrendszert, és azoknak korlátozását a sokfajta politikai és szociális törvények által; és művének gondosan kidolgozott terve szerint az volt a szándéka, hogy az utolsó szakaszt az etikus erőknél – a kötelesség-tudásnak és az emberszeretetnek – szentelje, amelyek ugyanazon célnak szolgálnak. De amint e két tényező szociális funkcióját kezdte vizsgálni, kénytelen volt egy második kötetet írni, amely kétszer olyan vastag lett, mint az első és dacára ennek, csak a *személyes* vonatkozásokat tudta letárgyalni, amelyek a következő oldalakon csak néhány sort fognak lefoglalni. L. Dargun: Egoismus und Altruismus in der Nationalökonomie, Leipzig 1885 c, művében befogadta ugyanezeket az eszméket és hozzáfűzött néhány új tény, Büchner: Liebe című műve és ezen könyv különböző átirásai, amelyeket Angliában és Németországban közzétettek, ugyanezen tárggyal foglalkoznak.

élnék az emberek, hogy nem is tudják, ki a szomszédjuk. Azokban az uccákban azonban, ahol a tömegek élnek, az emberek nagyon jól ismerik egymást és állandóan érintkezésbe kerülnek. Természetesen apró viszálykodások előfordulnak az uccákban is és másutt is, keletkeznek azonban egyéni rokonszenvek és ennek kapcsán csoportosulások és ezeken a körökön belül a kölcsönös segítséget oly nagy mértékben gyakorolják, hogy arról a gazdagabb osztályoknak fogalmuk sincsen. Nézzük például a szegény negyed gyermekeit, akik az uccán, vagy a cinteremben, vagy a mezőn játszanak, tüstént azt vesszük észre, hogy a néha előforduló verekedés ellenére is szoros szövetség van közöttük és hogy ez a szövetség sok szerencsétlenségtől óvja meg őket. Mihelyt az egyik gyermek kíváncsian a csatorna nyílása fölé hajlik, rögtön odaszól a játszótársa: „Eredj onnét! A levegő ebben a lyukban egészségtelen!” „Ne mássz föl oda a falra! Ha leesel, elgázolhat a vasút! Ne menj olyan közel az árokhoz! Meg ne edd ezeket a bogyókat, mérgesek! Meg fogsz halni!” Ezek a legelső tanítások, amelyeket a kis kölykök kapnak, ha a többi gyermekkel a szabadba mennek. Hány gyermek fúlna a piszkos vízbe azok közül, akiknek a játszóhelyük a kövezet a *mintamunkásházak* mellett, vagy a rakodópart, vagy a csatornák hidjai, ha nem volna az ilyenféle támogatás! És ha az egyik az udvaron a nyitott gödörbe, vagy a másik mégis a csatornába esik, akkor a gyerekek olyan ordítózást visznek véghez, hogy a szomszédok oda futnak és segítséget hoznak.

Most jön azután az anyák szövetsége. „Egyáltalában nem tud magának fogalmat alkotni”, beszélte nekem egy fiatal orvosnő, aki az egyik szegény negyedben telepedett le, „mily nagy mértékben segítik egymást. Ha az egyik asszonynak semmije sincsen készen a születendő gyermek számára, mert képtelen volt előkészíteni – és milyen gyakran esik ez meg –, akkor minden szomszéd hoz valamit az újszülött számára. Az egyik, szomszédasszony gondolja a gyermekeket, a többiek gyorsan a háztartás után látnak, amíg csak az anya fekszik.” És ez általános szokás. Mindenki följegyzí, aki a szegények között élt. Ezernyi aprósággal támogatják az anyák egymást és gondoskodnak a gyermekekről, akik nem az övék. Bizonyos nevelésre van szükség – hogy jó-e, vagy rossz-e ez a nevelés, döntsék el ők maguk –, amíg a gazdag osztályhoz tartozó hölgy képes arra, hogy elmenjen az utcán a fázó és éhező gyermek mellett anélkül, hogy észre venné. A szegényebb osztályok anyái azonban nem részesülnek ilyen nevelésben. Ők nem nézhetik az éhes gyermeket, *kell* valamit enni adniok és adnak is. „Ha az iskolás gyermekek kenyeret kérnek, ritkán vagy valójában sohasem utasítják el őket” – írja egy barátnőm, aki éveken át működött egy munkásklubbal kapcsolatban Whitechapel-ben. De talán jó lesz, ha leveléből még néhány mondatot itt leközlök:

„A beteg szomszédot a legkisebb kárpótlás nélkül ápolni, a munkások között általános szokásban van. És ha az egyik asszonynak kis gyermekei vannak és munkába kell mennie, gyermekeiről egy másik anya gondoskodik.”

„Ha a munkásosztályban az emberek nem segítenék egymást, nem tudnának megmaradni. Ismerek családokat, amelyek állandóan segítik egymást – pénzzel, táplálékkal, tüzelővel, a gyermekekről való gondoskodással betegség és halál esetén.”

„Az enyém-tied megkülönböztetése a szegények között sokkal kevésbé éles, mint a gazdagok között. Csizmát, ruhát, kalapot stb. – amire állandóan szükség van – folytonosan egymástól kölcsönöznek, úgyszintén mindenféle háztartási eszközt is.”

„A múlt télen az *United Radical Club* tagjai egy kis pénzt szedtek Össze és karácsony után elkezdtek az iskolás gyermekek között ingyen levest és kenyeret kiosztani. Lassankint 1800 gyermekkel volt dolguk. A pénzt kívülről szerezték, de a munkát a klub tagjai látták el. Közülök néhányan, akiknek nem volt dolguk, reggel négy órakor jöttek és megmosták és megtisztították a zöldséget; öt asszony jött főzni kilenc vagy tíz órakor, amikor már ellátták saját háztartásukat, és ott maradtak hat vagy hét óráig, míg fölmosták az edényeket. Az étkezés ideje alatt, tizenkettő és fél kettő között, húsz vagy harminc munkás jött, hogy segítsenek a leves kiosztásában és mindegyik addig maradt, amennyi időt az étkezési idejéből elcsíphetett, így tartott ez két hónapig. Senkinek sem fizettek semmit.”

Barátnóm még felsorol néhány különös esetet is, amelyek közül a következők tipikusak:

„Annie W.-t édesanyja odaadta egy öreg asszonyhoz ellátásra a Wilmot Streeten. Amikor az anya meghalt, az öreg asszony, aki maga is nagyon szegény volt, magánál tartotta a gyermeket, anélkül hogy egy fillért is kapott volna ezért. Amikor az öreg asszony is a halálos ágyán feküdt, az ötéves gyermeket természetesen nagyon elhanyagolta és az egészen lerongyolódott, egyszerre azonban magához vette S. asszony, egy cipésznek a felesége, akinek magának is hat gyermeke van.”

„Nemrégiben M. asszony, hat gyermek anyja, M-g asszonyt ápolta betegsége alatt és a legidősebb gyermeket magához vette... De minek kellenek önnek ezek a tények! Ezek nagyon is közönségesek... Ismerem W. asszonyt is (Oval, Hackney Boád), akinek varrógépe van és állandóan másoknak varr minden kárpótlás nélkül, pedig neki is öt gyermekekről és az uráról kell gondoskodnia ...” és így tovább.

Mindenki előtt, aki a munkások életét ismeri, világos, hogy nem tudnák magukat a számtalan nehézségen átküzdeni, ha nem gyakorolnák maguk között nagy mértékben a kölcsönös

segítséget. Csupán szerencsés véletlennek lehet betudni, ha egy munkáscsalád életében sohasem jön olyan helyzetbe, mint azok a krízisek, amilyeneket Joseph Gutteridge, a szalagszövő, irt le önéletrajzaiban.³⁰⁹ És ha ilyen esetekben nem mennek mindnyájan tönkre, azt csak a kölcsönös segítségnek köszönhetik. Gutteridge esetében egy öreg dajka, aki maga is nyomorúságosan szegény volt, tűnt föl abban a pillanatban, amikor a család már a végső katasztrófa előtt állott és hozott kenyeret, szemet és ágyakat, amelyeket hitelre szerzett be. Más esetekben más valaki, vagy pedig a szomszédok tesznek lépéseket, hogy megmentse a családot. De hányan mennének évente teljesen tönkre a többi szegények segítségével nélkül.³¹⁰

Mr. Plimsoll, miután egy ideig heti 9 koronából élt a szegények között, kénytelen volt elismerni, hogy azok a barátságos érzések, amelyeket ezen életmódjának kezdete előtt táplált, szívből jövő nagyrabecsüléssé és csodálattá alakultak, amikor látta, mint tölti el a szegények életét a kölcsönös segítség és megismerte azokat az egyszerű utakat, amelyeken ezt a támogatást gyakorolják. Sok év tapasztalata után erre az eredményre jutott: „Ha utána gondolunk, azt találjuk, hogy amilyenek ezek az emberek voltak, olyanok a legtöbben a munkáosztályban.”³¹¹ Az árvák fölnevelése, még a legszegényebb családokban is, olyan elterjedt szokás, hogy általános szabálynak

³⁰⁹ Light and Shadows in the Life of an Artisan, Coventry 1893.

³¹⁰ Sok gazdag ember nem tudja megérteni, hogy hogyan *tudnak* a szegények egymáson segíteni, mivel nem tudják elképzelni, hogy milyen kicsiny mennyiségű élelmiszertől vagy pénztől függ gyakran a legszegényebb osztályok egyik tagjának az élete. Lord Shaftesbury megértette ezt a rettenetes igazságot, amikor megalapította a Flowers und Watercress Girls Fund-ot (Virág- és zászsa-alapítvány leányok számára), amelyből 20 és csak igen ritkán 40 márkás kölcsönöket engedélyeztek, hogy a lányokat oly helyzetbe hozzák, hogy ha a tél ion és rettenetes nyomorban vannak, egy kosarat és virágokat vehessenek. A kölcsönöket oly leányoknak adták, akiknek „nem volt 50 pfennigjük”, de akikért néhány más szegény ember jót állt, „Az összes mozgalmak közül, amelyekkel valaha összekötötésben voltam”, írta Lord Shaftesbury, „a Watercress Girls-mozgalmat tartom a legeredményesebbnek... 1872-ben kezdtük meg és 800-tól 1000 kölcsönt adtunk ki és egész idő alatt nem vettünk 2000 márkát... Ami elveszett – és ez a körülményekhez képest igen kevés volt –, haláleset vagy betegség, de sohasem csalás útján vett el.” (The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury, Edwin Hoddertől, III. köt, 322. old.. London 1885–86.) Még egynehány idevágó tény 1. Ch. Booth: *Leben und Arbeit in London*, I. kötetében; Miss Beatrice Potter: *Pages from a Work Girl's Diary* c. művében (Nineteenth Century, 1888 szeptember, 310. old.) stb.

³¹¹ Samuel Plimsoll: *Our Seamen*, olcsó kiadás, London 1870. 110. old.

tekinthetjük; így a Warren Vale-ban és Lund Hill-ben történt robbanások után kiderült, amint azt az illető bizottságok bizonyíthatják, hogy „a megölt bányászoknak csaknem egyharmada a feleségen és gyermekeken kívül még rokonai iránt is vállalt kötelezettségeket”. „Meggondolta valaki azt – teszi hozzá Mr. Plimsoll – mit jelent ez? Gazdag, vagy csak jómódú emberek is megteszik ezt kétségkívül. Csakhogy gondoljuk meg a különbséget!” Gondoljuk csak meg, mit jelent egy shillingnyi (1 korona 20 fillér) összeg, amennyit minden munkás aláír, ha bajtársinak az özvegyét kell segíteni, vagy az a félshilling, amellyel társát segíti, hogy viselni tudja egy temetkezésnek a költségét, mit jelent ez annak, akinek 19 korona a heti jövedelme és feleségét és öt vagy hat gyermeket kell eltartania.³¹² Az ilyen támogatás közadakozás útján a munkások között általános szokás az egész világon, még sokkal mindennaposabb esetben is, mint amilyen a haláleset a családban, és segítség a munkában életük legközönségesebb eseménye. A kölcsönös segítségnek ilyen szokásai nem hiányoznak a gazdagabb osztályokban sem. Természetesen, ha az ember arra a szívtelenségre gondol, amelyet gyakran a gazdag vállalkozók tanúsítanak alkalmazottaik iránt, akkor hajlandók leszünk az emberi természetről pesszimisztikusan beszélni. Sokan vissza fognak emlékezni arra a felháborodásra, amely a yorksihirei nagy sztrájk alatt 1894-ben kitört, amikor a bányatulajdonosok öreg bányászokat a törvényszék elé állítottak, mert egy elhagyott tárnában szemet bányásztak. És ha nem is vesszük tekintetbe a szociális harc és háború borzalmaikat, mint az ezernyi elfogott munkás meggyilkolását a párisi kommün bukása után, – ha olvassuk például a munkásankét leleplezéseit, amelyet Angliában a negyvenes években tartottak, vagy amit Lord Shaftesbury irt „az emberi élet borzasztó pusztításáról a gyárakban”, „amelyre el voltak ítélve azok a gyermekek, akiket elvettek a munkásházakból, vagy pedig az egész országban mindenütt vásároltak, hogy gyári rabszolgáknak újra eladhas-

³¹² Our Seamen, 110. old. Mr. Plimsoll hozzátette: „Nem akarom a gazdagokat lealacsonyítani, de azt hiszem, megokolt a kétség arra nézve, hogy vajjon ezen tulajdonságok közöttik teljesen ki vannak-e fejlődve; mert ezen tulajdonságaik, ha közülük sokan is ismerik a szegény rokonok jogos vagy jogtalan panaszát és igényét, nincsenek állandó gyakorlatban. Úgy látszik, a gazdagság igen sok esetben megfojtja tulajdonosának emberségét és együttérzésük nem annyira megszűkül, mint, hogy úgy mondjam megszűnik: fön van tartva a saját osztályuk szenvedései és azoknak fájdalmai számára, akik fölöttük állanak. Ritkán fordul lefelé és hajlandóbbak egy merész tettet megcsodálni... mint az állandóan gyakorolt bátorságot és jóságot, amelyek mindennapi vonások egy angol munkás életében” – és éppen úgy minden munkáséban aa egész világon.

sák”³¹³ – azt kérdezem, melyik olvasó szabadulhat meg attól az élénk benyomástól, hogy az ember micsoda aljasságokra képes, ha kapzsisága forog a kockán? Azonban azt meg kell jegyezni, hogy ezért az eljárásért nem szabad minden felelősséget az emberi természet bűnös hajlamaira tolni. Vajjon nem a tudomány emberei, sőt nem a papok voltak-e a legutóbbi idő-kig azok, akik bizalmatlanságra, megvetésre, sőt csaknem gyűlöletre tanítottak: a szegényebb néposztályok iránt? Vagy nem a tudomány tanította-e, hogy a jobbgység eltörlése óta senkinek sem kell szegénynek lenni, hacsak nem a saját hibájából! És hány papnak volt annyi bátorsága, hogy a templomban merte volna kárhóztatni ezeket a gyermekgyilkosokat, míg a legtöbben azt tanították, hogy a szegények szenvedése és még a rabszolgaság is isteni gondviselés akarata! Vajjon a nonkonformizmus már magában véve is nem tiltakozás volt-e a szegényekkel való szigorú elbánás ellen a hivatalos egyház részéről?

Az ilyen szellemi vezetők a gazdagabb osztályok érzéseit nem annyira eltompítják, mint inkább, mint Mr. Plimsoll megjegyezte, rétegessé teszik. Ritkán ereszkednek le a szegényekhez, akiktől a jómódúakat életmódjuk is elválasztja és akiket nem a legjobb oldalukról, mindennapi életükben, ismernek. Maguk között azonban – ha a gazdagságok fölhalmozódásának hatása alatt keletkezett szenvedélyeket és azokat a fölösleges kiadásokat, amelyeket a gazdagság maga után von, figyelmen kívül hagyjuk – maguk között, a család vagy a barátok körében a gazdagok ugyanúgy gyakorolják a kölcsönös segítséget, mint a szegények. Teljesen igaza van Iheringnek és L. Dargunak, amikor azt mondják, hogy ha statisztikát lehetne készíteni arról az összegről, amely baráti kölcsönök és támogatás formájában megy kézzől-kézre, óriási összeg kerülne ki, még akkor is, ha a világforgalom üzleteivel hasonlítanék össze. Ha pedig hozzá számítanék még azt is, pedig ezt kétségkívül meg kellene tennünk, amit a vendéglátásra, kis kölcsönös szívessegekre, mások ügyeinek rendezésére, ajándékokra és jótékonyásra kiadnak, kétségtelenül elcsodálkoznánk az ilyen viszonyok jelentőségén a nemzetgazdaság szempontjából. Még abban a világban is, amelyet a kereskedelmi egoizmus szabályoz, az a gyakori mondás: „Ez és ez a cég keményen bánt el velünk”, azt mutatja, hogy van barátságos bánásmód is, amely ellentéte a kemény, vagyis törvényesen megengedett bánásmódnak és minden kereskedő tudja, hogy hány céget ment meg évenként az összeomlástól más cégek barátságos támogatása.

Ami a jótékonyt illeti és a közjóért teljesített munkát, amelyet oly sok jómódú ember, különösen a hivatással bírók

³¹³ Life of the Seventh Earl of Shaftesbury, Edwin Hoddertől, I. köt. 137-138. old.

közül, csakúgy mint a munkás végez, mindenki ismeri azt a szerepet, amelyet a jóságnak ez a két formája a modern életben játszik. Ha a jótékonyág ezen formájának valódi karakterét nagyon gyakran el is homályosítja a hírvágy, a politikai hatalom vagy társadalmi összeköttetések utáni törekvés, azért még sem lehet kétséges, hogy az esetek legnagyobb részében az indító ok ugyanazokban a segítségre kész kölcsönösségi érzésekben keresendő. Emberek, akik gazdagságot halmoztak föl, nagyon gyakran jutnak oda, hogy a gazdagság nem elégíti ki őket. Másokban fölébred, az az érzés, – bármilyen erősen állítják is a nemzetgazdák, hogy a gazdagság különös képességek bére – hogy az ő saját bérük túlságosan magas volt. Az emberiség szolidaritásának az öntudata kezd fölcillámlani és bár a társas élet úgy van berendezve, hogy ezt az érzést ezernyi mesterséges eszköz nyomja el, mégis diadalmaskodik és akkor megpróbálják, hogy működési teret keressenek ennek a mélyen gyökerező emberi kívánságnak és odaadják vagyonukat vagy erejüket olyan cél szolgálatába, amely az ő véleményük szerint a közjó szempontjából hasznos.

Szóval, sem a centralizált állam romboló hatalma, sem a kölcsönös gyűlölet és kíméletlen küzdelem tana, amelyet a tudomány külső jeleivel fölszerelve terjesztettek a szolgálatkész filozófusok és szociológusok, nem tudták az emberekből a szolidaritás érzését kiirtani, amely mély gyökeret vert az ember szívében és szellemében, mert egész eddigi fejlődésünk nevelte nagyra. Ami a legelső lépcsőfokoktól a fejlődés eredménye, azt nem teheti tönkre ugyanennek a fejlődésnek *egy* jelensége. És a kölcsönös segítség és támogatás szüksége, amely végül a szűk családi körbe, vagy a bércaszárnyákban a szomszédok közé, a faluba vagy a munkások titkos szövetségeibe menekült, újra föltámad a mi modern társadalmunkban és követeli azt a jogot, hogy azzá lehessen, ami mindig volt: a legfőbb vezető a továbbhaladás útján. Ezek a nézetek azok, amelyekhez szükségképen eljutunk, ha alaposan átgondoljuk a tényeknek azokat a csoportjait, amelyeket a két utolsó fejezetben fölsoroltunk.

BEFEJEZÉS

Ha már most szemügyre vesszük mindazt, amit a modern társadalom vizsgálatából tanultunk és összekötjük a bizonyítékok tömegével, amelyek a kölcsönös segítség fontosságát bizonyítják az állatország és az emberiség fejlődésében, akkor vizsgálatunk eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze.

Az állatországban azt láttuk, hogy a fajok túlnyomó többsége társaságban él és hogy a társulásban találják a legalkalmasabb fegyvert a létért való küzdelemben – ezt a kifejezést természetesen tág, darwini értelmében véve – nem mint harcot a puszta létföltételekért, hanem mint harcot minden természetes körülmény ellen, amely a fajra hátrányos. Kétségtelen, hogy azok az állatfajok, amelyeknél az egyének küzdelme a legszűkebb körre szorul és amelyeknél a kölcsönös segítség működése a legnagyobb tért öleli át, azok a legszámosabbak, azok élnek a legjobb viszonyok között és azok alkalmasabbak leginkább a haladásra. A kölcsönös védelem, ami ebben az esetben biztosítva van, a magas életkor és a tapasztalatok gyűjtésének a lehetősége, az intelligencia magasabb fejlettsége és a társas erkölcs kifejlődése biztosítják a faj fönmaradását, terjedését és további, előrehaladó fejlődését. A nem társuló fajok ellenben pusztulásra vannak ítélve.

Azután áttérünk az emberekre és azt láttuk, hogy az ember már a kőkorszak legkezdetlegesebb kezdetén is klánokban és törzsekben élt; láttuk, mint alakult ki a szociális berendezések hosszú sora már a vadak életének legalacsonyabb fokain, a klánban és a törzsbén, láttuk, hogy az emberiség legősibb törzsi szokásai és erkölcei voltak az embriói minden intézménynek, amelyekből a későbbi haladás főformái kialakultak. A vadak törzséből nőtt ki a barbár faluközösség és a szociális szokásoknak, erkölcsöknek és berendezéseknek, amelyek közül ma még egész sereg életben van, új és még tágasabb köre alakult ki a közös földtulajdon és az együttes védelem elveinek alapján, a falusi népgyűlés igazságszolgáltatása alatt és a falvak szövetségében, amelyek – úgy tartották – ugyanahhoz a népfajhoz tartoznak. És amikor az embereket új körülmények arra szorították, hogy új utakat keressenek, megtalálták ezt a városban, amelyek kettős hálózatot alkottak: területi egységeket (falu-

közösségi szövetkezeteket) összeköttetésben a céhekkel; a céhek egy bizonyos kézműipar vagy művészet közös műveléséből, vagy pedig kölcsönös támogatásra és védelemre keletkeztek.

És végül még a két utolsó fejezetben összehordtunk olyan adatokat, amelyekből kiviláglik, hogy dacára a császári Róma mintájára épült államok keletkezésének, amely államok erőszakosan vetettek végett a kölcsönös segítség minden középkori berendezésének, a civilizációnak ez az új formája nem lehetett állandó. Az állam, amely azon alapult, hogy ő legyen az egyetlen összekötőkapocs az egyének laza tömegében, céljának nem felelt meg. Értörvényein is győzedelmeskedett az a tendencia, amely kölcsönös segítség gyakorlására irányul, újra megjelent és újra megvetette a lábát az egyesületeknek végtelen számában amelyek ma arra irányulnak, hogy összefoglalják az életnek minden megjelenési formáját és hogy birtokukba kerítsenek mindent, amire az embernek szüksége van az élethez és mindannak pótlására, amit az élet elfogyasztott.

Valószínűleg föl fogják hozni azt az ellenvetést, hogy a kölcsönös segítség, még ha csakugyan tényezője is a fejlődésnek, az emberi viszonylatoknak mégis csak az egyik megjelenési formáját teszi ki; e mellett az áramlat mellett, bármily hatalmas is az, van és mindig is volt egy másik áramlat is: az egyén önföntartása, nemcsak azokban a törekvésekben, hogy saját személye vagy osztálya számára megszerezze a politikai, gazdasági vagy szellemi uralmat, hanem abban a sokkal fontosabb, habár kevésbé nyilvánvaló föladatban is, hogy áttörje azokat a korlátokat, amelyekkel az egyént a törzs, a faluközösség, a város és az állam körülveszi és amelyek mindig ki vannak téve a megcsontosodás veszélyének. Más szavakkal, az egyén önföntartása szintén eleme a haladásnak.

Világos, hogy a fejlődés áttekintése nem lehet teljes, ha nem vesszük vizsgálat alá mindkét uralkodó áramlatot. Azonban az egyének vagy az egyének csoportjainak önföntartását, harcait az uralomért, az ebből származó összeütközéseket már beláthatatlan idők óta megvizsgálták, leírták és dicsőítették. Valóban, egészen napjainkig csakis ez az áramlat vonta magára az epikai költő, a krónikás, a történetíró és a szociológus figyelmét. A történelem, úgy amint azt mind a mai napig írták, csaknem kizárólag azoknak az utaknak és módoknak a vázolója, amelyeken a teokráciát, a katonai hatalmat, az au tokráciát, majd a gazdagabb osztályok uralmát egyengették, fölépítették és föntartották. Ezeknek a hatalmaknak a küzdelmei alkotják tényleg a történelemnek a tartalmát. Az individuális tényezőt tehát adottnak tekinthetjük az emberiség történelmében, bár még volna hely ennek a tárgynak az új megvizsgálására is a fönt jelzett értelemben; másrészt a kölcsönös segítség tényezőjét eddig észre sem vették, napjaink és az előző nemze-

dékek írói egyszerűen letagadták vagy gúny tárgyává tették. Arra volt tehát elsősorban szükség, hogy kimutassuk, milyen óriási szerepe van ennek a tényezőnek az állatország és az emberi társadalom fejlődésében. Csak hogy ha ezt már teljesen ismerik és el is ismerik, akkor lehet majd csak a két tényezőt összehasonlítani.

Nyilvánvalóan lehetetlen jelentőségüket többé vagy kevésbé statisztikai módszerekkel csak durván is megbecsülni. Egyetlen háború – hisz mindnyájan tudjuk – közvetve és közvetlenül több rosszat okozhat, mint amennyi jót a kölcsönös segítség elvének századokon át tartó zavartalan működése teremt. Ha azonban azt látjuk, hogy az állatországban az előrehaladó fejlődés és a kölcsönös segítség egymás mellett haladnak, míg a fajon belül való küzdelem egyet jelent a visszafelé való haladással, ha megfigyeljük azt, hogy még az embernél is a harcban és háborúban elért eredmény aszerint alakul, hogy milyen a kölcsönös segítség fejlettségi foka a két küzdő népben, városban, pártban vagy törzsben és hogy a fejlődés folyamán még a háború is (amennyire az egyáltalában lehetséges) a kölcsönös segítség fejlesztését szolgálja a nemzeten, városon vagy a klánon belül: akkor már némi fogalmunk lesz a kölcsönös segítség tényezőjének, mint a fejlődés elemének túlnyomó befolyásáról. Azt is látjuk még, hogy voltaképpen a kölcsönös segítség működése és fejlődési fokai teremtették meg a társas életnek azt az állapotát, amelyben az ember ki tudta fejleszteni művészetét, tudását és szellemét és hogy azok a korszakok, amikor a kölcsönös segítségre alapított berendezések legjobban föllendültek, egyúttal a művészet, ipar és tudomány legerősebb föllendülésének a korszakai is voltak. A középkori és a régi görög városok belső életének vizsgálata azt a tényt tárja föl előttünk, hogy a kölcsönös segítségnek, úgy amint azt a céhben és a görög klánban gyakorolták, szövetkezése a kezdeményezés és lehetőségével, amelyet a federatív elv biztosított az egyénnek és a csoportnak, ez a szövetkezés adta az emberiségnek a történelem két legnagyobb korszakát: a régi görög város és a középkori város korszakait, és ezeknek a berendezéseknek a megsemmisítése a következő államkorszak alatt mindkét esetben a gyors hanyatlásnak felelt meg.

Az ipar óriási haladása, amelyet a mi saját századunk alatt ért el és amelyet rendszerint a verseny diadalának tudnak be, kétségtelenül sokkal mélyebben fekvő okokban keresendő. Amikor megtörténtek a tizenötödik század nagy fölfedezései, elsősorban a légnyomás fölfedezése, amit a fizika nagy haladása követett – és ezeket mind a középkori városi szervezet alatt fedezték föl –, amikor ezek a fölfedezések megvoltak, szükségképpen be kellett következni a gőzgép fölfedezésének és annak a nagy átalakulásnak, amelyet minden új természeti erő föl-

fedezése magával hoz. Ha a középkori városok addig éltek volna, amíg fölfedezéseik eljutottak erre a pontra, kétségtelenül mások lettek volna a gőzgép által előidézett átalakulások erkölcsi következményei, de maga az átalakulás, úgy a tudományban, mint a technikában, bizonyára bekövetkezett volna. Valóban, az is nyílt kérdés marad, hogy vajjon az ipar hanyatlása, amely nyomon követte a szabad városok hanyatlását, amint az különösen a tizennyolcadik század első felében mutatkozott, nem késleltette-e a gőzgép keletkezését és az ipar bekövetkező átalakulását. Ha meggondoljuk az ipari haladás bámulatos gyorsaságát a tizenkettediktől a tizenötödik századig – a szövézetben, a fémiparban, az építészetben és a hajózásban – és ha mérlegeljük azokat a tudományos fölfedezéseket, amelyekhez a tizenötödik század végén ez az ipari haladás vezetett: akkor azt kell kérdeznünk, hogy vajjon nem tartotta-e vissza az emberiséget a kézművességben és iparban beállott általános hanyatlás, amely Európában a középkori kultúra hanyatlásával következett be, nem tartotta-e vissza attól, hogy ezekből a hódításokból tüstént megszerezzen magának minden előnyt. A kézműipar eltűnése, nagy városok pusztulása és a közlekedés megszűnte közöttük, kétségtelenül nem kedvezett ennek az ipari átalakulásnak; hiszen jól tudjuk, hogy James Watt életének busz vagy még több évét is azzal töltötte, hogy használhatóvá tegye találmányát, mert a tizennyolcadik században nem találta meg azt, amit a középkori Flórencben vagy Brüggeben könnyen megtalált volna, tudniillik azokat a kézműveseket, akik meg tudták volna csinálni terveit fémről és meg tudták volna adni azt a művészi tökéletességet és pontosságot, amelyet a gőzgép megkövetel.

A tizenkilencedik század ipari haladását tulajdonítani tehát mindenki harcának mindenki ellen, amelyet ez a század proklamált, éppen olyan, mint annak az embernek a logikája, aki nem ismeri az eső okát és ezért arra az áldozatra vezeti vissza, amelyet az ő cserebálványának bemutatott. Az ipari haladásra és minden más győzelemre nézve a természet fölött a kölcsönös segítség és a szoros szövetkezés, amint az mindig meg volt, kétségtelenül sokkal nagyobb értékű, mint a kölcsönös küzdelem.

Mégis a kölcsönös segítség elvének túlnyomó jelentősége az erkölcs terén tűnik ki leginkább. Nagyon szembeötlő, hogy a mi erkölcsi fogalmainknak tényleges alapja a kölcsönös segítség. Azonban bármilyent nézetet fogadjon is el valaki a kölcsönös segítség érzelmének vagy ösztönének eredetére nézve – hogy vajjon biológiai vagy földöntúli okra akarja azt visszavezetni –, kétségtelen, hogy létezését követhetjük visszafelé az állati élet legsalsóbb lépcsőfokáig és ettől a kezdeti állapottól kezdve követhetjük folytonos fejlődését, küzködve az ellenkező

irányú hajtóerőkkel, az emberi fejlődés minden fokán át egészen napjainkig. Még az új vallások is, amelyek időről időre föltűntek – mindig olyan korszakokban, amikor a kölcsönös segítség a teokráciákban és a kelet deszpotikus államaiban hanyatlásnak indult, vagy a római birodalom pusztulásának idején – még ezek is csak újra megerősítették ezt az elvet. Első híveik a szegények és nyomorultak közül kerültek ki, a társadalom legsóbb és legelnyomottabb rétegeiből, ahol a kölcsönös segítség a mindennapi élet szükségszerű alapköve és az egyesülésnek új formái, amelyeket az első buddhista és keresztény közösségek, a morva testvériségek és így tovább vettek föl, a visszatérést jelentették a kölcsönös segítség legszebb megjelenési formáihoz a törzsi életben.

Valahányszor azonban erre a régi alapelve tértek vissza, alap gondolatát mindannyiszor kitágították. A klánról kiterjedt a nemzetre, a nemzetek szövetségére, a népre és végül – legalább mint ideál – az egész emberiségre is. Egyúttal azonban nemesebb is lett. Az eredeti buddhizmusban, az őskereszténységben, egyik-másik muzulmán író könyveiben, a reformáció első irataiban és különösen az utolsó század és napjaink erkölcsi és bölcséleti mozgalmában mind erősebben érvényesül a bosszú vagy megtorlás – jót jóért, rosszat rosszért – gondolatáról való teljes lemondás. Az igazi erkölcsi alapelv gyanánt azt a fogalmat hirdetik: „Ne állj bosszút a gonosz cselekedetekért” és adj önként többet, mint amennyit felebarátodtól elvársz, – hirdetik, mint azt az alapelvet, amely értékesebb, mint az egyenlő mérték és az igazságosság alapelve és amely alkalmassabb boldogságot teremteni. És fölhívják az emberiséget, hogy cselekedeteiben ne csak a szeretettől vezéreltesse magát, amely mindig csak személyekre, vagy a legjobb esetben a törzsre vonatkozik, hanem vezettesse magát az összes emberekkel való egységének tudatától. Erkölcsi fogalmainknak pozitív és kétségtelen eredetét tehát a kölcsönös segítség működésében találjuk meg, amelyet követni tudunk a fejlődés legelső kezdetéig és bátran állíthatjuk, hogy az emberiség etikai fejlődésében oroszlánrészre a kölcsönös segítségnek volt, nem pedig a kölcsönös küzdelemnek. Még napjainkban is tartó, mindent átölelő működésében találjuk legerősebb kezességét az emberi nem még merészebb fejlődésének.

FÜGGELÉK

I. Lepke-, szitakötő-, stb. rajok

(A 19-ik oldalhoz.)

M. C. Piepers (Naturkunding Tijdschrift voor Neederlandsch Indië, 1891 Deel L., 198. old. Lásd ref. Naturwissenschaft liehe Rundschau 1891 VI. köt. 573. old.) érdekes vizsgálatokat közöl nagy lepkerajokról, amelyek Holland-Keletindióban fordulnak elő, úgy látszik, a nyugati monszun által előidézett nagy szárazság következtében. Ilyen tömeges röpülések rendszerint a monszun beállta után következő első hónapokban történnek és abban a *Catopsilia* (*Callydrias*) *crocale* Cr. mindkét nemű példányai vesznek részt; a rajok azonban néha olyan lepkékből állanak, amelyek az *Euphonia*-nem három különböző fajához tartoznak. Az ilyen röpülések célja, úgy látszik, a közösülés. Természetesen könnyen lehetséges, hogy ezeket a repüléseket nem megfontolt cselekedetnek, hanem utánpótlásnak kell fölfogni, vagy pedig azon kívánság kielégítésének, hogy kövessék a többiek.

Bates az Amazon folyó mellett látta, amint a sárga- és narancsszínű *Callidryas*-lepkék „sűrű tömegekbe gyűlnek össze, amelyeknek kerülete néha két-három méter, valamennyi fölcsapott szárnyakkal, úgy hogy a part olyan volt, mintha *Crocus*-ágyakkal volna díszítve”. Vándorcsapataik, amelyek északról délre röptek át a folyón, „szakadatlanul követték egymást, kora reggeltől naplementéig”. (*Naturalist on the Amazon*, 131. old.)

Szitakötők hosszú vándorröpüléseik alatt a Pampákon át számtalan seregben jönnek össze és óriási rajaik különféle fajokból tevődnek össze. (*Hudson: Naturalist on the la Plata*, 130. és köv. old.)

A sáskák (*Zoniopoda tarsata*) is nagyon társas lények. (*Hudson i. m.* 125. old.)

II. A hangyák

(A 20-ik oldalhoz.)

Pierre Huber könyve, a „Recherches sur le moeurs des fourmis”, Genf 1810, amelyből 1861-ben a Bibliothèque Genevoise-ban Cherbuliez olcsó kiadást rendezett és amelynek olcsó kiadásban minden nyelven el kellene terjedni, nemcsak a legjobb munka erről a tárgyról, hanem általában mintaképe az igazi tudományos kutatásnak. Darwinnak igaza volt, amikor Pierre Hubert még atyjánál is nagyobb természetbúvárnak nevezte. Ezt a könyvet minden fiatal természettudósnak el kellene olvasni, nemcsak a tények kedvéért, amelyeket tartalmaz, hanem mint a rendszeres kutatás mintaképét is. Hangyák tartását mesterséges üvegfészkekben és a későbbi kutatók által, Lubbockot is beleértve, végzett kísérleteket mind meg lehet találni Huber csodálatraméltó kis könyvében. Forel és Lubbock könyveinek olvasói kétségkívül észreveszik, hogy úgy a svájci professzor, mint az angol szerző munkájukat kritikus hangulatban kezdték, azzal a szándékkal, hogy megcáfolják Huber állításait a hangyák csodálatos kölcsönösségi ösztöneiről, de amelyeket mindkét kutató gondos vizsgálat után csak megerősíthetett. Az emberi természetre azonban, sajnos, jellemző, hogy könnyen hisz el minden olyan állítást, hogy az ember képes a természeti erők hatását tetszés szerint változtatni, de visszautasítja, hogy elfogadjon bebizonyított természettudományi tényeket, amelyek arra irányulnak, hogy csökkentse a különbséget az ember és testvérei, az állatok között.

Sutherland (Origin and Growth of Moral Instinct) kétségtelenül azzal a szándékkal kezdte meg könyvét, bebizonyítani, hogy minden erkölcsi érzés a szülők gondoskodásából és a családi érzésből ered; ennek következtében megkísérli, hogy nagyon lecsökkentse a rokonszenv és együttműködés jelentőségét a hangyáknál. Idézi Büchner könyvét, „Das Geistesleben der Tiere” és ismeri Lubbock kísérleteit, Huber és Forel könyvét a következő mondatokkal intézi el: „mindezek (Büchner példái a rokonszenvre a hangyáknál) azonban egy bizonyos szentimentális vonást mutatnak... úgy hogy inkább iskolakönyvek, mint óvatos tudományos művek és *ugyanaz áll* (az aláhúzás tőlem való) Huber és Forel egyik-másik legismertebb anekdotájáról”. (I. köt. 298. old.)

Sutherland nem árulja el, melyik „anekdotákra” gondol, de úgy látom, sohasem volt alkalma Huber és Forel könyveit olvasni. Természettudósok, akik ezeket a könyveket ismerik, nem találnak „anekdotákat” bennük.

Meg kell még említenem ezen a helyen Prof. Gottfried Adlerz munkáját a Svédországban előforduló hangyákról. (Myrmcologiska Studier: Svenska Myror och des Lefnadsför-

hallanden, in Bihang till Svenska Akademien Handlingar, XI. köt. 18. sz. 1886.) Alig kell mondani, hogy ez a svéd tanár tökéletesen megerősíti Huber és Forel valamennyi megfigyelését a kölcsönös segítségről a hangyák között, beleértve azt is, amely a táplálék megosztására vonatkozik és amely olyan csodálatosnak tűnt föl azok előtt, akik erre a dologra addig figyelmet nem fordítottak. (136-137. old.)

G. Adlerz prof. nagyon érdekes kísérleteket is közöl, amelyek bebizonyítják, amit már Huber megfigyelt: hogy két különböző bolyból való hangyák egymást nem mindig támadják meg. Egyik kísérletét *Tapinoma erraticum*-mal végezte, egy másikat a közönséges *Rufa*-hangyával. Egy egész bolyt dugott a zsákba és kiürítette nem egészen két méternyire egy másik bolytól. Nem volt harc, de a második boly hangyái az első boly bábjaikat kezdték hazavinni. Ha Adlerz tanár dolgozókat és bábokat hozott össze, ha mindkettő más és más bolyból származott, mégsem volt harc; de ha a dolgozók bábok nélkül voltak, úgy kifejlődött a háború. (185-186. old.)

Kiegészíti Forel és Mac Cook megfigyeléseit a hangya-„népek”-ről, amelyek sok bolyból állanak és saját becslései alapján, amelyek szerint egy-egy bolyban átlag 300.000 *Formica exsecta* volt, azt következteti, hogy ilyen „népek” több tucat, sőt száz millió egyénből is állhatnak.

Maeterlinck csodálatosan megírt könyve a méhekről, bár nincsen benne új megfigyelés, nagyon értékes lehetne, ha nem szenvedne metafizikai „szavak” alatt.

III. Fészekegyesülések

(A 26-ik oldalhoz.)

Audubon naplói (Audubon and his Journals, New York 1898), különösen azok, amelyek a Labrador partján és a St. Lorenz folyón a 30-as években töltött életére vonatkoznak, találó leírásokat tartalmaznak a vízimadarak fészekegyesüléseiről. A „The Rock” szigetre (egyike a Magdalena vagy Amherst szigeteknek) vonatkozólag ezt írja: „Tizenegy órakor a fedélzetről csúcsait világosan kivehettem és azt hittem, hogy méteres hóval vannak borítva; ezt lehetett látni mindenütt a sziklakiugrásokon.” Csakhogy nem hó volt, hanem fehér szula madarak, amelyek nyugodtan ültek tojásaikon vagy éppen kiköltött fiókáikon – fejük mind a széloldal felé fordult és csaknem megérintették egymást, amint szabályos sorokban ott ültek. Fölöttük a levegő, száz méter magasan és bizonyos távolságban a sziklák körül „röpülő szulák-kal volt tele, mintha erős havazás volna a fejünk fölött.” Sirályok és alkák költöttek ugyanazokon a sziklákön. (Journal I. köt. 360-363. old.)

Az Anticosti-szigetekkel szemközt a tengert „a szó szoros értelmében elborították az alkák (Álca torda) és lummák”. Távolabb a levegő tele volt bársonykacsákkal. Az öböl szikláin költöttek az eziistsirályok, a lócsér és sarki csér, az apró partfutó (Tringa pusilla) a tengeri sirályok, az alkák, vadludak (Anser canadensis), a vörösmellű nagy bukó, a kormoránok stb., mind együttesen. Sirályok óriási mennyiségben voltak itt; „minden más madarat elűznek, megeszik tojásaikat és fölfalják a fiatalokat”; a sasokat és ölyveket pótolják itt.

A Missouri mellett, Saint Louis fölött Audubon 1843-ban keselyüket és sasokat látott, amint kolóniában fészkeltek. így említi: „a magas part hosszú vonalán, amelyek fölött óriási mészkösziklák meredeztek, számos sajátságos lyuk volt, ahová a szürkület idején sasok és keselyük röptek be” – és pedig, mint E. Couës jegyzetben hozzáfűzi (I. köt. 458. old.) Cathartes aurea és Haliaëtus leucocephalusok voltak.

Az angol partokon a legjobb költőhelyekhez tartoznak a Faröer-szigetek, és Charles Dixon könyvében „Among the Birds in Northern Shires”, mély benyomást keltő leírását olvassuk ezeknek a helyeknek, ahol tízezernyi sirály, lócsér, dunnalud, kormorán, lile, lumma jön össze évről évre. „Ha a szigetek egyikéhez közeledünk, először az a benyomásunk, hogy ez a sirály (a kisebb fajta fekete sirály) egyedül foglalta le a helyet a maga számára, olyan tömegben vannak ott. Nyüzsögnek a levegőben, sűrűn ülnek a kopasz sziklákon; és amikor csónakunk csikorogva kiköt a kavicsos parton és mi gyorsan a partra ugrunk, izgatott lárma támad, – dühös kiáltások bábeli hangzavara, ami szakadatlanul tart, amíg a helyet el nem hagyjuk.” (219. o.)

IV. Az állatok társulása

(A 37-ik oldalhoz.)

Számos tény bizonyítja, hogy az állatok inkább éltek társaságban, amíg az ember nem vadászott olyan nagyon. Olyan állatok, amelyek most emberlakta országokban magányosan élnek, lakatlan vidéken továbbra is csordákban élnek. így Przewalsky Északtibet vízszegény pusztáin társasan élő medvéket talált. Jak-, kulán-, antilop-, sőt medvecsordákat említ. Az utóbbiak – mondja – a nagyon nagy számban előforduló kisebb rágcsálókból élnek és oly sokan vannak, hogy a bennszülöttek, amint azt nekem határozottan állították, százat és százötvenet is találnak alva egy barlangban. (Az Orosz Földrajzi Társaság évi jelentése, 1885, 11. old. oroszul.) Nyulak (Lepus Lehmanni) a transzkaspi területen nagy csoportokban élnek (N. Zarudnyi, Recherches zoologiques dans la contrée

Transkaspienne; Bull. Soc. Natur, Moszkva 1889. I. 4.). A kis kaliforniai rókák, amelyek E. S. Halden szerint a Lick csillagvizsgáló közelében „vegyes táplálékon, bogyókból és a csillagászok tyúkjából élnek”, szintén társas lények. (Nature, 1891 nov. 5.)

Nagyon érdekes példáit írta le nemrégiben C. J. Cornish (Animals at Work and Play, London 1896) annak, hogy mennyire szeretik az állatok a társas együttlétet. Nagyon helyesen jegyzi meg, hogy valamennyi állat gyűlöli a magányosságot. Mulatságos példáját említi a preri-kutyák szokásának, hogy öröket állítanak ki. Ez a szokás olyan erős, hogy még a londoni állatkertben is, a párisi Jardin d'Acclimatation-ban is mindig posztra állítanak egy-egy őrt (46. old.).

Kessler tanárnak tökéletesen igaza volt, amikor rámutatott arra, hogy a fiatal madarak, amelyek ősszel összetartanak, sokban hozzájárulnak a társas érzés kifejlődéséhez. C. J. Cornish (Animals at Work and Play) a fiatal emlősök játékának több példáját említi, amelyeket például báránynál angol gyermekjátékok nevével tudott megnevezni, különösen kiemeli, hogy nagyon szeretnek versenyt futni; az őzborjak is kergetősdit játszanak, az ütést az orral való megérintés helyettesíti. Minderől szól egyébként Karl Gross kitűnő munkája: Die Spiele der Tiere.

V. A túlszaporodás akadályai (Az 51-ik oldalhoz.)

Hudson (Naturalist on the La Plata, III. fej.) nagyon érdekes leírását adja egy egérfaj hirtelen elszaporodásának és a hirtelen „élettel való elárasztás” következményeinek.

„1872-73 nyarán – írja – sok napsütés és gyakori esőzés volt, úgy hogy a forró hónapokban nem volt hiány vadvirágokban, mint a legtöbb esztendőben”. Az évszak nagyon kedvező volt az egereknek és „ezek a kis termékeny állatok nemsokára olyan tömegesen léptek föl, hogy a kutyák és macskák csaknem kizárólag belőlük éltek. A rókáit, ürgék és opossumok nagyon jól éltek, még a rovarévó armadillo is egérvadászatra ment”. A tyúkok valóságos ragadozó állatokká lettek, „a kénsárga bentévi és a Guira kakuk csak egérvadászattal foglalkoztak”. Ősszel nagy csapatokban jelentek meg gólyák és baglyok, amelyek szintén részt akartak venni az általános lakmározásból. Erre tartósan száraz tél következett, a száraz fű eltűnt, vagy porrá lett, és az egerek, amelyek meg voltak fosztva a tápláléktól és védelemtől, kipusztultak. A macskák visszalopóztak a házakba, a rövidfülű baglyok – egy vándorfaj – elhúzódtak, és a kis amerikai bagoly úgy lefogyott, hogy alig tudott röpülni „és

egész nap a házak körül lebzelt abban a reményben, hogy talál egy-egy falatot”. Birkák és marhák hihetetlen számban pusztultak el e télen a szárazságot követő hideg hónap alatt. Az egerekről azt jegyzi meg Hudson, hogy „alig maradt fenn egy kis keményen szorongatott maradék, hogy e fajt főtartsa”.

Ez a példa még azért is érdekes, mert megmutatja, hogy egy faj hirtelen elszaporodása a síkságon vagy platókon hogyan vonzza oda tüstént az ellenségeket a síkság más részéről és hogy a fajoknak, amelyeket társas szervezet nem véd, szükségképpen el kell pusztulniuk.

Ugyancsak ide tartozó kitűnő bizonyítékot említ ugyanez a szerző Argentina köztársaságból. A hópatkány (*Myopotamus eoyupú*) ott nagyon elterjedt rágcshaló – alakjára, hasonló a patkányhoz, de olyan nagy, mint egy vidra. Víziállat és nagyon társas lény. Este – írja Hudson – valamennyien kiúsznak és játszanak a vízben, miközben sajátos hangon társalognak egymással, ami úgy hangzik, mint megsebesült és szenvedő ember nyögése és jajgatása. A hópatkánynak szép prémje van, hosszú durva szőrökkel és ezért régebben nagy mennyiségben exportálták Európába, míg mintegy 60 évvel ezelőtt Rosas diktátor megtiltotta ezeknek az állatoknak a pusztítását. Ennek az volt a következménye, hogy ezek az állatok határtalanul elszaporodtak, víziszokásaikkal fölthagytak, a szárazra mentek és vándorállatokká lettek, amelyek mindenfelé kalandoztak táplálékot keresve. Hirtelen egy rejtélyes betegség támadta meg őket, aminek következtében gyorsan kidöglöttek, úgy hogy ma csaknem teljesen kipusztultak. (12. old.)

A főakadályok tehát, amelyek a faj túlságos elszaporodását gátolják, egyrészt az ember irtó tevékenysége, másrészt fertőző betegségek, – de nem a verseny a létföltételekért, ami talán általában nem is létezik.

Számos tényt lehetne fölhozni, amelyek bizonyítják, hogy olyan vidékeken, amelyeknek klímája sokkal alkalmasabb, mint Szibériáé, szintén nagyon csekélyszámú az állatvilág. Bates ismert könyvében ugyanezt a megjegyzést találjuk még az Amazon-folyó partjáról is.

„Nagyon sokféle faja van itt – írja Bates – az emlősöknek, madaraknak és hüllőknek, de nagyon szétszórta élnek és rendkívüli módon félnek az embertől. A terület oly nagy kiterjedésű és az erdő, amely borítja, annyira egyenletes, hogy csak nagy távolságokban találunk állatokat nagyobb tömegben, ahol egy-egy kiváltságos pont kínálkozik, amely vonzóbb, mint a többi. (Naturalist on the Amazon, 6. kiad. 31. old.)

Ez a tény annál föltűnőbb, mert Brazília állatvilága, amely emlősökben szegény, általában nem szegény maciárakban, és a brazíliai erdők bőven adnak táplálékot a madaraknak, amint azt egy előbbi idézetből látjuk a madártársaságokról. És

Brazília erdei, úgy mint Ázsiában és Afrikában is, egyáltalában nem túlnépesek; talán éppen az ellenkezője áll. Ugyanez áll a délamerikai pampaszokra, amelyekről W. H. Hudson megjegyzi, mennyire csodálatos, hogy csak egyetlen apró kérődző él ezeken az óriási fűterületeken, amely csodálatosan alkalmas volna fűevő négy lábúaknak. Az ember által behozott juhok, szarvasmarhák és lovak milliói legelnek most tudvalevőleg a prerik egy részén. Madarak a pampaszokon úgy fajra, mint számra nézve nagyon gyöngén vannak képviselve.

VI. Alkalmazkodás a verseny elkerülésére

(Az 58-ik oldalhoz.)

Ilyen alkalmazkodás számtalan példáját találhatjuk minden természetbúvár könyveiben. Egyet, amely nagyon érdekes, főlemlitek. A vörös armadillóról azt mondja W. H. Hudson: „Maga választotta ki saját útját és ezért szaporodik, míg rokonai gyorsan eltűnnek. Tápláléka nagyon sokféle. A legkülönbözőbb rovarokra vadászik, és férgeket és álcákat a föld alól 10 cm. mélyről is fölkutat. Szereti a tojásokat és a kis madarakat; dögöt épp oly szívesen eszik, mint a keselyű; de ha nem talál állati táplálékot, vegetáriánus lesz és – lóherét és kukoricát is eszik. Ezért, ha más állatok éhen halnak, az armadillo mindig kövér és erős.” (Naturalist on the La Plata. 71. old.)

A bíbic alkalmazkodási képessége következtében olyan fajjá lett, amelyeknek elterjedési területe nagyon tág. Angliában „megművelt földterületen éppen olyan szívesen telepszik meg, mint meg nem művelt vidéken”. M. Dixon (Birds of Northern Shires. 67. old.) azt mondja: „A táplálék sokfélesége rablómadaraknál még gyakoribb.” Ugyanez a szerző mondja azt is: „hogy az angol mocsarakon élő sólyom nemcsak kis madarakkal él, hanem vakondokkal, egerekkel, békákkal, gyíkokkal és rovarokkal és a legtöbb kisebbfajta sólyom gyakran rovarokkal él”.

Az a tanulságos fejezet, amelyet W. H. Hudson a délamerikai fakúszók családjának szentel, további kitűnő példája annak az útnak, amelyen az állatvilág nagyrésze kikerüli a versenyt, és egyidejűleg eléri azt, hogy egy vidéken nagyon elszaporodnak, anélkül hogy fegyvereik volnának, amelyeket a létért való küzdelemben rendszerint fontosaknak tartanak. Az említett család rendkívül nagy területen él „Délmexikótól Patagóniáig és eddig ennek a családnak nem kevesebb, mint 290 faja, amelyek körülbelül 46 nembe tartoznak, ismeretes és nagyon föl-tűnő jelenség, hogy e család egyes tagjai nagyon különböző szokásokat vettek föl. Nemcsak a különböző nemeknek és különböző fajoknak vannak saját külön szokásaik, de még ugyanaz

a faj is különbözik különféle helyeken az életmódban. „A Xenopto és Magaromis egyes fajai függélyesen fölmásznak a fatörzsekre, úgy mint a harkályok, hogy rovarokat keressenek, de azért cinege módjára átkutatják a vékonyabb ágakat és a levélzetet is az ágak hegyén, úgy hogy átkutatják az egész fát a gyökerétől egész a korona levélzetéig. A Solerurus ugyan „az erdő legsötétebb helyeinek lakója, és erősen hajlott karmai vannak, de táplálékát sohasem a fákon keresi, hanem csak az erdő talaján, a korhadó levelek alatt; csodálatosképen azonban ha fölriasztják, a legközelebbi fa törzsére röpül, amelyre függélyesen rákapaszkodik és így azáltal, hogy csöndesen és mozdulatlanul ül, elkerüli a fölfedezést sötét védőszíne következtében” és így tovább. Fészkelési szokásaikban is nagyon különböznek, így egy nembe tartozó három faj kemencealakú agyagfészket épít, a negyedik ágakból rak fészket a fákon, az ötödik faj pedig földbe épít, úgy mint a jégmadár.

Ez a nagy madárcsalád pedig, amelyről Hudson azt mondja: „a délamerikai szárazföldön mindenütt el vannak terjedve; tényleg nincs olyan klíma és talaj, vagy növényzet, amely mellett nem találnánk egy sajátlagos fajt” – a „legvédelelenebb madarak közé tartozik”, hogy Hudson saját szavait használjam. Úgy, mint a kacsáknak, amelyeket Szjevercsóf említ (lásd a szövegben), ezeknek sincs hatalmas csőrük vagy karmuk; „félénk teremtmények, amelyek nem tudnak ellenállást kifejteni, erő és fegyverek nélkül; mozgásaik nem olyan gyorsak és erősek, mint más fajokéi, és gyöngén röpülnek”. Azonban – Hudson és Asara megjegyzi – „szociális képességeik rendkívüli módon ki vannak fejlődve”, bár „szociális szokásaikat ellensúlyozzák életföltételeik, amelyek szükségessé teszik az egyedüllétet”. Nem alkothatnak nagy fészkelő társaságokat, mint a tengeri madarak, mert fákon élő rovarokkal táplálkoznak és minden egyes fát gondosan át kell kutatniok, amit nagyon pontosan el is végeznek, de folyton hívogatják egymást az erdőben „és nagy távolságra társalognak egymással” egyesülnek „vándorló társaságokban” is, amelyeket Bates festői leírásaiból ismerünk; és Hudson arra a meggyőződésre jutott, hogy „Délamerikában mindenütt a fakopáncsok az elsők, amelyek tervszerű együttműködésre egyesülnek és más családokba tartozó madarak követik vonulási útjukat és csatlakoznak hozzájuk, mert tapasztalásból tudják, hogy gazdag aratásra van kilátásuk”. Alig kell hozzátenni, hogy Hudson intelligenciájukról is jó bizonyítványt állít ki. Társas élet és intelligencia mindig karöltve járnak.

VII A család eredete

(A 67-ik oldalhoz.)

Abban az időben, amikor ezt a fejezetet írtam a szövegben, látszólag bizonyos egyetértés jött létre az antropológusok közt a patriarchális család késő föllépésének kérdésében – amint azt a zsidóknál vagy a római birodalomban látjuk – az emberi berendezések sorában. Azóta azonban olyan munkák jelentek meg, amelyekben a Bachofen és Mac Lennan által képviselt nézeteket, amelyeket különösen Morgan foglalt rendszerbe és Post, Maxim Kovalevszki és Lubbock fejtett ki tovább és erősített meg, kétségbe vonják. Ezen munkák legjelentősebbjei C. N. Starcke dán tanártól származnak (A primitív család 1889) és Eduard Westermarck helsingforsi tanártól (Az emberi házasság története 1891. 2. kiad. 1894). Ugyanaz történt a primitív házassági berendezkedés kérdéseivel, mint a primitív földbirtokok intézményének kérdésével. Amikor Maurer és Nasse nézetei a faluközösségről, amelyeket tehetséges kutatók egész iskolája fejlesztett tovább, és az összes mai antropológusok nézetei a klán primitív kommunisztikus berendezéséről általános helyeslésre találtak, – olyan könyvek megjelenését idézték elő, mint Fustel de Coulange-é Franciaországban, Frederica Seeböhm-é Angliában és több más könyv is, amelyekben megkísérelték – inkább csillogó, mint mélyenjáró előadásban –, hogy aláássák ezeket a nézeteket és kétségbevonják azokat az eredményeket, amelyekre a modern kutatás jutott (lásd Prof. Vinogradov előszavát kiváló munkájához: A jobbágyosság Angliában). Ehhez hasonlóan, amikor a legtöbb antropológus és a régi jogviszonyok kutatói elkezdték elfogadni azokat a nézeteket, hogy az emberiség származásának korai stádiumaiban nem volt még család, szükségképpen olyan munkákat hoztak létre, mint Starcke és Westermarck könyvei, amelyekben ezt a kérdést a zsidó hagyománnyal egyezően úgy tárgyalják, hogy az ember nyilván a patriarchális családdal vette eredetét és sohasem ment át azokon a fejlődési fokokon, amelyeket Mac Lennan és Morgan leírtak. Ezek a művek, amelyek közül a pompásan megírt „Az emberi házasság története” különösen nagy elterjedésre tett szert, kétségtelenül voltak bizonyos hatással; akinek nem volt alkalmá elolvasni azokat a vastag könyveket, amelyekre hivatkoztak, kételkedni kezdett; és egyes antropológusok, akik jól ismerték az anyagot, mint a francia Durkheim, közvetítő, kissé határozatlan álláspontot foglaltak el.

A kölcsönös segítségéről szóló könyv különleges céljai szempontjából ez a vita alig jön tekintetbe. Az a tény, hogy az emberek a fejlődés első fokán *törzsekben* éltek, nem vitás, azok se tagadják, akiket felháborít az a gondolat, hogy az emberiség átmehetett a fejlődésnek olyan stádiumán, amikor a család,

ahogy azt mi értelmezzük, még nem létezett. A tény azonban önmagában érdekes és érdemes foglalkozni vele, bár figyelembe kell venni, hogy egész könyv kellene arra, hogy alaposan letárgyalhassuk.

Ha azon dolgozunk, hogy fölemeljük a fátyolt, amely a régi intézményeket előttünk eltakarja, különösen az olyan intézményeket, amelyek az ember első föllépésénél voltak szokásban, úgy kénytelenek vagyunk – mert közvetlen tanúbizonyság természetesen nincs – elvégezni azt a nagyon fáradságos munkát, mindegyik intézményt követni visszafelé és figyelembe venni, leghalványabb nyomai is a szokásokban, hagyományban, dalokban, és a folklórban stb. és akkor e szétágazó kutatások külön-külön eredményeit egymással összekötni és gondolatban rekonstruálni a társadalmat, amely megfelelhet ezen berendezések együttes fönnállásának. Érthető tehát, a tények milyen óriási tömegére és a beható vizsgálatok milyen nagy számára van szükség egyes pontokon, míg bizonyos fokig biztos eredményre jutunk. És éppen ezt találjuk Bachofen és követői monumentális műveiben, de nélkülözzük a másik iskola munkáiban. A tények tömege, amelyeket Prof. Westermarck fölku-
tatott, kétségtelenül elég nagy, és a kritikai oldalról munkája nagyon értékes; de alig bírhatná rá azokat, akik Bachofen, Morgan, Mac Lennan, Post, Kovalevszki stb. műveit eredetiben ismerik, és ismerik a faluközösségről való kutatásokat, hogy véleményüket megváltoztassák és csatlakozzanak az őseredeti patriarchális családról szóló elmélethez.

Így azok az érvek, amelyeket Westermarck az emberszabású majmok családi szokásaiból vett, nyugodtan állíthatom, nem olyan értékűek, mint amilyeneket ő ezeknek tulajdonít. Ismereteink a ma létező, társas életet élő majmok családi viszonyairól nagyon bizonytalanok, és a két nem – társas majom, az orangután és a gorilla, a vizsgálatból úgyszólván kimarad, mert kétségtelenül mindkettő, amint a szövegben kimutattam, pusztulóban levő faj. Még kevesebbet tudunk arról a viszonyról, amelyben a harmadkor végén voltak az emberszabású majmok hímjei és nőtényei. Az akkor élt fajok valószínűleg mind elpusztultak és halvány sejtelmünk se lehet, melyik volt közülök az ő, amelyből az ember származott. Az egész, amit némi valószínűséggel mondhatunk, annyi, hogy az akkori időben nagyon gyakori majmok között különböző törzsi és családi vonatkozásoknak fönn kellett állniuk; és hogy a főemlősök szokásaiban azóta nagy változásoknak kellett beállani, hasonlóan azokhoz a változásokhoz, amelyek sok más emlősállat szokásaiban még az utolsó két évszázad folyamán is beállottak.

A kutatásnak tehát kizárólag az emberi berendezkedésekre kell szorítkoznia; és minden egyes régi intézmény egyes vonásainak pontos vizsgálatában, összekötve mindazzal, amit *minden más intézményéről ugyanannak a népnek, vagy ugyanannak*

nak a törzsnek tudunk, van azon irányzat bizonyításának fő-erőssége, amely azt állítja, hogy a patriarchális család aránylag késői intézmény.

Valóban a primitív embernél az intézmények egész körét találjuk, amelyek teljesen érthetőkké válnak, ha Bachofen és Morgan nézetéhez csatlakozunk, másként azonban teljesen érthetetlenek. Ide tartoznak: a klán kommunisztikus élete, amíg nem vált szét egyes atyaági családokra; az élet a „hosszú házakban” és osztályokban, amelyek a fiatalok korának és nagykorúságuk fokának megfelelő külön hosszú házakban laknak. (M. Maclay, H. Schurtz); a személyes tulajdon főlhalmozásának korlátai, amelynek több példáját adtam fent a szövegben, az a tény, hogy más törzstől elvett asszonyok köztulajdonban voltak, mielőtt magántulajdonná lettek, és számos más intézmény, amelyeket Lubbock vett vizsgálat alá.

Az intézményeknek ez a széles köre, amelyek pusztulásnak indultak az emberi fejlődésnek abban a stádiumában, amit a faluközösség jellemez, és amelyek végüi egészen el is tűntek, teljes összhangban van a törzsi házasság elméletével; azonban ezeket az ősi patriarchális család elméletének h iveri nem vették figyelembe. Bizonyára nem ez a helyes út a kérdés tárgyalására. A primitív embereknek nincsenek olyan egymás mellé és fölé rétegezett intézményeik, mint manapság nekünk. Csak egyetlen intézményük v an, a klán, amely magában foglalj a a klánhoz tartozóknak mindennemű egymásközötti viszonyát. Házassági és birtokviszonyok nem egyebek, mint klánberendezések. A legkevesebb, amit a patriarchális család őseredetiségének védelmezőitől elvárhatnánk, az, hogy megmutassák, hogyan állhatott meg az intézmények éppen említett köre (amelyek később eltűntek) az emberek olyan csoportjában, amelyekben egy más rendszer volt érvényben s amely rendszer ellentétes volt az olyan berendezésekkel – a családfő által vezetett külön családok rendszere. De ennek a módszernek nem is tulajdoníthatunk tudományos értéket, amelynek segítségével a családi elmélet képviselői bizonyos komoly nehézségeket egyszerűen félretolnak. így Morgan nagyszámú bizonyítékkal igazolta be, hogy sok primitív törzsnél „osztályképző csoportrendszer” áll fön, amelyet szigorúan betartanak és hogy ugyanabba a kategóriába tartozó valamennyi egyén úgy szólítja meg egymást, mintha testvérek volnának, míg egy fiatalabb kategória egyénei anyjuk nővéreit anyának szólítják, stb. Azt mondani, hogy ez csak olyan szólás-mód lehet – mód, amellyel a kor előtti tiszteletet fejezik ki, bizonyára könnyű módszer a nehézség megkerülésére, ami annak a bebizonyításában áll, miért éppen ez a mód a tisztelet kifejezésére és nem más volt az, amely oly sok, különböző eredetű népnél uralkodott, úgy, hogy sok népnél a mai napig is fönmaradt? Bizonyára megengedhetjük, hogy *ma* és *pa* az a két szótag, amelyet a kisgyermek legkönnyebben ejt ki, a kérdés

azonban ez: miért használják a fölötték a gyermekbeszédnek ezt a részét és miért vonatkoztatják az egyének bizonyos kategóriájára? Miért mondják sok törzsnél, amelyek az anyát és nővérét ma-nak nevezik, az atyának tiatia (hasonlóan hangzik, mint diadia = nagybácsi), dad, da vagy pa? Miért szorítja ki az. anya nevet az anyai nagynénikre való vonatkozásban egy más név? És így tovább. Ha azonban megtudjuk, hogy sok vad törzsnél az anya nővérei épp úgy felelősek a gyermek gondozásáért, mint maga az anya, és ha a halál elragad egy szeretett gyermeket, a másik „anya” (az anya nővére) föláldozza magát, hogy a gyermeket elkísérje a másvilágba vezető útra – akkor ebben a névben bizonyára sokkal mélyebb valamit fogunk látni, mint egyszerű szólásmódot vagy a tisztelet kifejezésének egy formáját. És pedig annál inkább, ha arról hallunk, hogy egész csoportja van az olyan maradványoknak, amelyek mind ebbe az irányba mutatnak. (Lubbock, Kovalevszki, Post alaposan megvizsgálták ezeket.) Természetesen még azt lehetne mondani, hogy a rokonságot az anyai rész felé számítják, „mert a gyermek inkább az anyjánál marad”, vagy pedig azt a tényt, hogy egy férfinak különböző törzsbeli különböző anyáktól származó gyermekei az anya klánjához tartoznak. „A vadembereknek az élettanban való járatlanságával” magyarázhatnák: ezek azonban nem olyan argumentumok, amelyek csak közelítőleg is megfelelőek volnának a fölvetett kérdés komolyságával szemben – különösen ha tudjuk, hogy az anyai név viselésének kötelezettsége mindenféle tekintetben magába foglalja az anya klánjához való tartozást, vagyis a jogot mindarra, ami az anya klánjának tulajdona, és azt a jogot, hogy védelemben részesüljön, ennek a klánnak egy tagja se támadja meg soha, és azt a kötelességet, hogy a klánért bosszút álljon.

Még ha egy pillanatra meg is engednők, hogy ilyesféle magyarázatok kielégítőek, akkor is mihamarabb azt látnók, hogy az ilyen tények minden kategóriájára külön magyarázatot kell adni – és ilyen kategória nagyon sok van. Csak néhányat sorolok föl: a klánok fölosztása osztályokra, olyan időben, amikor még nincsenek osztályok a tulajdon vagy szociális helyzet szempontjából; exogámia és az ezzel összefüggő szokások, amint azt Lubbock felsorolja; a vértestvérség és hasonló szokások egész sora, amelyeknek a származás egységét kellene bizonyítani; családi istenek később merülnek föl, mint a klánistenek; az asszonycseré, ami nemcsak az eszkimóknál van meg ínséges időkben, hanem messze elterjedt, egészen más eredetű szokás sok más törzsnél; a családi kötelékek lazasága, minél mélyebbre megyünk be a civilizáció fokain; az a szokás, hogy több férfi vesz el egy feleséget, aki fölválva az övék; a házassági korlátozások megszüntetése ünnepélyek tartamára, vagy minden ötödik, hatodik és így további napon; a családok együttlakása a hosszú házakban; az a körülmény, hogy árva gyermekről való

gondoskodás kötelessége még későbbi korszakban is az anyai nagybácsira hárul; az átmeneti formák nagy száma, amelyek az anyasági leszármazásról való átmenetet mutatják az atyai ági leszármazásra; a gyermekek számának korlátozása a klán által – nem a család által – és ennek a kemény rendelkezésnek a felfüggesztése jólét idején; az a körülmény, hogy családi korlátozások csak a klánkorlátozások után jönnek; az öreg rokonok, akiket a törzserő fölládoznak; a *lex talionis* a törzsből és sok más szokás, amelyek csak akkor lesznek „családi ügyé”, ha már a család a szó modern értelmében végleg megszerveződött; szokások a házasság előtt és alatt, amire sok meglepő példát találunk. Sir John Lubbock és több újabb orosz kutató munkáiban; a lakodalmi ünnepek hiánya, ahol még az anyai származás számít, és az ilyen ünnepek tartása olyan törzseknel, amelyek az atyasági származást fogadták el – mindez és sok más egyéb azt mutatja, hogy, mint Durkheim mondja, a voltaképeni házasságot csak ellenséges erők túrik és akadályozzák meg”; az egyéni tulajdon megsemmisítése a tulajdonos halála után; és végül óriási tömege a maradványoknak,² mítoszoknak (Bachofen és sok követője), folklórának, stb., ami mind ebbe az irányba mutat.

Természetesen mindez nem bizonyítja, hogy volt olyan korszak, amelyben az asszony több volt, mint a férfi, vagy a klán „feje” volt; ez egészen más kérdés, és az én személyes nézetem az, hogy ilyen korszak nem volt soha; azt sem bizonyítja, hogy lett volna olyan kor, amikor a törzs a nemek egyesülését nem korlátozta és szabályozta volna – ez ellentétben volna mindazzal, amit tudunk. Ha azonban mindazokat a tényeket, amelyek ma napvilágra jöttek, egymástól való függésükben vesszük tekintetbe, akkor nem zárkozhatunk el annak az elismerése előtt, hogy lehettek talán izolált párok gyermekeikkel a primitív klán-on belül is, de akkor ezek a kezdődő családok csak *tűrt kivételek* voltak, nem pedig annak a kornak az intézményei.

VIII. A magántulajdon elpusztítása a síron

(A 75-ik oldalhoz.)

Egy nagyon figyelemreméltó könyvben, „Die Religions-systeme Chinas”, amelyet J. M. de Groot 1882–1897-ben Leydenben kiadott, megtaláljuk ennek a fölfogásnak a megerősítését. Kínában is volt (mint másutt) olyan időszak, amikor a

¹ Lásd: Hutchinson, *Marriage Customs in many Lands*. London, 1897.

² Ilyen maradványok új és érdekes formáit gyűjtötte össze Wilhelm Rubeck: *Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit in Deutschland*. L. a referátumot: Durkheim, *Annuaire Sociologique* II. 312.

halott minden személyes tulajdonát megsemmisítették a sírján ingóságait, marháit, rabszolgáit, sőt barátait, vazallusait és természetesen özvegyét. Az erkölctanítók erős föllázadására volt szükség ez ellen a szokás ellen, míg ennek véget vetettek. Angliában a cigányoknál még ma is szokás, hogy a síron minden állatját leölik. A pár évvel ezelőtt meghalt cigánykirálynő minden személyes tulajdonát megsemmisítették a sírján. Több újság is megemlékezett erről abban az időben.

IX. A családszövetség

(A 92-ik oldalhoz.)

Mióta a szöveget megírtam a délszláv zadrugáról (v. „családszövetség”), más családszervezettel összehasonlítva sok értékes munkát tettek közzé; Ernst Miler (Jahrbuch der Internationalen Verinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre 1897) és J. E. Geszov: A zadruha Bulgáriában és Zadruha-tulajdon és -birtok Bulgáriában (mindkettő bolgár nyelven). Meg kell még említenem Bogisics ismert tanulmányát: De la forme dite „inokosna” de la famille rurale chez les Serbes et les Croates, Paris, 1884, amelyet a szövegből kifejejttem.

X. A céhek eredete

(A 122-ik oldalhoz.)

A céhek eredete sok vita tárgya volt. A legkisebb kétség sem merülhet föl aziránt, hogy a régi Rómában voltak a kézműveseknek céheik, „kollégium”-ok. Plutarchos egy helyen valóban meg is említi, hogy Nu ma törvényeket hozott róluik. „Fölosztotta a népet – olvassuk – iparokra– és meghagyta nekik, hogy testvériségeket alkossanak, ünnepeket és gyűléseket tartsanak és utasítást adott, hogy milyen tiszteletet adjanak meg az isteneknek az ipar érdemes volta szerint”. Azonban csaknem egészen bizonyos, hogy nem a római király volt az, aki az ipari kollégiumokat kitalálta vagy föllállította – életben voltak azok már a régi Görögországban; minden valószínűség szerint csupán a királyi törvénykezés körébe vonta őket, éppen úgy, mint ahogy 15 évszázaddal később Szép Fülöp Franciaország iparát, annak nagy kárára a királyi ellenőrzés és törvényhozás alá vetette. Numa egyik utódjáról, Servius Tulliusról is azt jegyezték föl, hogy a kollégiumokra vonatkozó törvényt alkotott.¹

¹ A Servio Tullio propulus romanus relatas in censum, digestus in classes, curiis atque collegiis cl is tri butus (E. Martin Saint Léon: Histoire des corporations de métiers depuis leurs origines jusqu' á leur suppression en 1791 etc., Paris 1897.)

A történetírók tehát természetesen föltették azt a kérdést, vajjon a céhek, amelyek a 12., de sőt már a 10. és 11. században is olyan fejlődésnek indultak, hogy nem a római kollégiumok újra életre ébredését jelentik-e? – és pedig ezt annyival is inkább, inert az utóbbiak – amint az a föntebbi idézetből kiderül – teljesen megfeleltek a középkori céheknek.² Valóban ismeretes, hogy római típusú testületek még az 5. században is voltak Galliában. Azonkívül egy fölirat, amelyet Parisban földmunka közben találtak, azt mutatja, hogy Tiberius alatt volt Lutetia-ban a nauta-*knak* egy testülete, és abban a szabadságlevélben, amelyet 1170-ben a párisi „víziárusok” kaptak, meg van említve, hogy jogaik már „*ab antiquo*” fönnállottak. (Ugyanazon szerző, 51. old.) Semmi rendkívüli sem volna tehát abban, ha Franciaországban, a korai középkorban a barbárok betörése után a korporációk fönnmaradtak volna.

De még ha ezt el is fogadjuk, ebből még nem következik az, hogy a németalföldi testületek, a normann-céhek, az orosz artelj-ek, a georgiai amkari, stb., szükségképen szintén római vagy bizánci eredetűek volnának. A forgalom ugyan a normannok és a keletrómai birodalom fővárosa között nagyon élénk volt, és a szlávok (amint azt orosz történészek és Rambaud bebizonyították) ebben a forgalomban élénk részt vettek. Így a normannok és az oroszok az ipari testület római módú szervezeteit bevezethették országaikba. Ha azonban azt látjuk, hogy az artelj, amely már a 10. században az összes oroszok mindennapos életének tulajdonképeni magva volt, bár életét mind a mai napig semmiféle törvényhozás nem szabályozta, ugyanazokat az alapvető jelem vonásokat mutatja, mint a római kollégium és a nyugateurópai céh, akkor még inkább ahhoz a nézethez csatlakozunk, hogy a keleti céh még régibb eredetű, mint a római kollégium. A rómaiak valóban nagyon jól tudták, hogy sod alitiák és kollégiumaik nem voltak egyebek, „mint amit a görögök *hetairiá-*knak** neveztek” (Martin-Saint-Léon, 2. old.) és mindabból, amit a Kelet történetéből tudunk, minden valószínűség szerint, anélkül, hogy tévednénk, azt következtethetjük, hogy a Kelet nagy népeinél és Egyiptomban is megvolt ugyanaz a céhszervezet. Ahol csak megtaláljuk ezeket a szervezeteket, lényeges alapvonásaik mindenütt ugyanazok: emberek egyesülése, akik ugyanazt a foglalkozást folytatják, ugyanazt az ipart üzik. Az egyesülésnek, úgy mint a klánnak, saját istenei vannak és saját kultúra, amelyben mindig vannak sajátos misztériumok, amelyek az egyes egyesülések sajátos tulajdonai; az egyesülés valamennyi tagját testvérnek tartja, – kezdetben valószínűleg mindazzal az ebből következett megnyilvánulással, amit az ilyen rokonság a nemzetségben magával hozott, vagy

² A római *sodalitia-k* megfeleltek, amennyire megítélhetjük (u. o. szerző 9. old.), a kabil szof-*nak*.

legalább is olyan szertartásokkal, amelyek a klánrokonság szimbólumai vagy jelei voltak a testvérek között; és végül a kölcsönös támogatásnak mindazon kötelességei, amelyek megvoltak a klánban, ebben az egyesülésben is érvényben maradtak: vagyis a gyilkosság teljes lehetetlensége a testvériességen belül a klánfelelősség az igazságszolgáltatás előtt, és az a kötelezettség, hogy kisebb jelentőségű perpatvar esetén az ügyet a céhtestvériség bírója, helyesebben békebírója elé kell vinni. A céh – mondhatjuk – a klán mintájára van fölépítve.

Ugyanazok a megjegyzések, amelyeket a faluközösség eredetéről a szövegben elmondottam, úgy vélem, érvényesek egyaránt a céhre, az arteljre és az ipari és szomszédsági testvériségekre. Amikor az az összeköttetés, amely régebben az embereket klánjaikban összetartotta, a vándorlások, az atyasági család létrejötté és a foglalkozások növekvő sokfélesége következtében meglazult, kifejlődött az emberiségnek új, területi összeköttetése a faluközösség formájában; és egy más szervezet – egy foglalkozási szervezet – szellemi testvériséggé fejlődött át, a szellemi klán, amelyett jellemzett „vértestvériség megkötése” két vagy néhány ember között (a szláv probratimsztvo) és különböző eredetű nagyobb számú ember között, vagyis akik különféle klánokból származtak és ugyanabban a faluban vagy városban laktak (esetleg különféle falvakban vagy városokban) – a frátiria, a hetairia, az amkari, az artelj; a céh.¹

Ami egy ilyen szervezet alapeszméjét és alakját illeti, ennek alapelemei már korábbi korszakokban mutatkoztak a vadaknál. Valóban tudjuk, hogy a vademberek klánjaiban külön titkos szervezetük van a harcosoknak, varázslóknak, fiataloknak, stb. Kézművesmisztériumok, amelyek a vadászatban és hadviselésben való ismereteket hagyományozták át, egy szóval „klub”-ok, amint azokat Miklucho Maclay elnevezte. Ezek a „misztériumok”, titkos szövetségek voltak valószínűleg a későbbi céhek előfutárai.²

¹ Meglepő, milyen pontos kifejezést talál éppen ez a fölfogás Phitarchos ismert helyén vagy Numa törvényhozásában az ipari kollégiumokról: „És ennek folytán – írja Plutarchos – ő volt az első, aki küzte a városokból azt a szellemet, amelyből kifolyólag az emberek azt mondták: „Én Szabinus vagyok”, vagy „Én római vagyok”, vagy „Én Tatius alattvalója vagyok”, és egy másik „Én Romulus alattvalója vagyok”, aki kiküszöbölte a különböző leszámazás gondolatát.

² H. Schurtz műve, amelyet a korosztályokról és titkos férfiszövetségekről a barbár civilizáció idejében írt (Altersklassen und Männerverbände: eine Darstellung der Grundformen der Gesellschaft, Berlin 1902) s amely akkor került a kezembe, amikor ezeknek a soroknak a korrekúra-íveit olvastam, egész sereg tényt tartalmaz, amelyek a céhek eredetének ezt az elméletét megerősítik. A művészet, úgy fölépíteni a közös házat, hogy a kivágott fák szellemei ne legyenek megbántva; a művészet, úgy kovácsolni a fê-

E. Martin-Saint-Léon főntemlített művére vonatkozóan, meg kell jegyezni, hogy nagyon értékes adatokat közöl a párisi ipari szervezetekről, – Boileau: Livre des métiers című könyvényomán – és jó összeállítását adja a Franciaország különféle vidékére való községekről szóló adatoknak az összes bibliográfiai utalásokkal. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Paris (úgy, mint Moszkva vagy Westminster) „királyi város” volt és ezért ott a középkori városok szabad berendezkedései sohasem fejlődtek ott ki annyira, mint a szabad városokban. Egyáltalában nem mutatják „a tipikus testületek képét”, sőt inkább a testületek Parisban, amelyek „közvetlenül a királyi hatalom védelme alatt születtek és fejlődtek” (amit a szerző különös előnynek tart, holott különös hátrány volt. Könyvének számos helyén ő maga is világosan bemutatja, hogyan bénította és semmisítette meg a császári hatalom Kómában és a királyi hatalom Franciaországban a céheket), sohasem jutottak el a virágzásnak arra a csodálatos fokára, és nem szerezték meg azt a befolyást a város egész életére, mint Franciaország északkeleti részén, Lyon-ban, Montpellier-ben, Nimes-ben, stb. és Olaszország, Flandria, Németország stb. szabad városaiban megszereztek.

XI. A vásár és város a középkorban

(A 129-ik oldalhoz.)

Rietsehel, a középkori városokról szóló munkájában (Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis, Leipzig 1896) azt a nézetét fejezte ki, hogy a középkori német községek

meket, hogy az ellenséges szellemek ki legyenek engesztelve; a vadászat titkai és az álarcos táncok szertartása, amelyek azokat hatásszá teszik; a művészet, megtanítani a fiuknak a vadászat művészetét; a titkos utak az ellenség varázshatalmának megtörésére és ezzel együtt a hadviselés művészete; a csónakok, halászhálók csapdák és madárhurkok készítése és végül a nők művészete, a szövés és festés, – mindez a tevékenység a régi időkben csupa műfogásból és ügyességből állott, amelyeknek titokban kellett maradniok, hogy hatékonyak legyenek. Ennélfogva a legrégebbi időktől kezdve a titkos társaságokban, vagy „misztériumokban” csak azoknak adták tovább, akiket előbb gondos vizsgálatnak vetettek alá, mielőtt beavatták volna. H. Schurtz kimutatja, hogy a vademberek élete át meg át van szöve titkos társaságokkal és vadászok és harcosok klubjaival, amelyek éppen olyan ősi eredetűek, mint a házassági szertályok a klánokban és megvan bennük a későbbi céhek minden alapeleme: titkosság, függetlenség a családtól és néha a klántól is, saját istenek közös tisztelete, közös étkezés, törvénykezés a társaságon és testvériségen belül. A kovácműhely és csónakház valóban rendszerint a férfiklubhoz tartozik; és a hoszú házakat („palaver”) külön kézművesek építik, akik értik a módját, hogyan kell a kivágott fák szellemeit elűzni.

eredetét a *vásárban* kell keresni. A helyi vásár, amely a püspök, egy kolostor vagy a herceg védelme alatt állott, kereskedőkből és kézművesekből álló népeiséget gyűjtött össze maga körül, de földművelőnépeiséget nem. Bizonyítékok erre a kerületek, amelyekbe a várost osztották, amelyeknek központja a vásártér volt és amelyek mindegyikében bizonyos ipart üző kéz művesek laktak: rendszerint az óvárost alkották, míg az újváros falu volt a herceg vagy király tulajdonában. Mindkettőben más és más jogviszonyok uralkodtak.

Kétségtelen, hogy a középkori városok korai fejlődésében a piacnak fontos szerepe volt és hozzájárult ahhoz, hogy a polgárok gazdagságát növelje és a függetlenség érzését adja nekik; azonban, amint Kari Hegel, a középkor német városairól szóló nagyon jó és kimerítő munka ismert szerzője (A német városok keletkezése, Leipzig, 1898) megjegyezte, a városi jog nem volt vásárjog, és Hegel azt a fölfogást képviseli (ami az e könyvben lefektetett nézeteket még inkább támogatja), hogy a középkori városnak kettős eredete volt. Bennük „kétféle népesség volt egymás mellett: az egyik falusi, a másik tisztán városi”; a falusi népeiséget, amely azelőtt mint faluközösség volt szervezve, a város bekebelezte.

A kereskedőcéhek tekintetében különösen föl kell említeni Hermann van den Linden munkáját (Les Gildes marchandes dans les Pays Bas en Moyen Age, Gent 1896, „Recueil de travaux publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres”). A szerző nyomon követi politikai hatalmuk és erejük fokozatos fejlődését, amelyet lassankint az iparos lakosság, különösen a takácsok fölött megszereztek, és leírja azokat a szövetségeket, amelyekben a kézművesek tömörültek, hogy növekvő hatalmukkal szembeállhassanak. Az a fölfogás, amelyet ebben a könyvben kifejtettem, amely szerint a kereskedőcéh abban a későbbi korban lépett csak föl, amely nagy részében a városi szabadságok hanyatlásának korszaka volt, H. van den Linden kutatásai-ban megerősítését találja.

XII. Kölcsönös segítséget szolgáló berendezések Németalföld falvaiban mai napság (A 174-ik oldalhoz.)

A németalföldi mezőgazdasági bizottság jelentése sok idevágó példát tartalmaz és Christian Cornelissen barátom volt olyan szíves, hogy ezekből a vastag kötetekből kikereste számomra a megfelelő helyeket (Uitkomsten van het Onderzoek naar den Toestand van den Landbouw in Nederland, 2. kötet, 1890).

Nagyon elterjedt az a szokás, hogy valakinek cséplőgépe van, ami sorra jár a tanyákon, amint az ma mindenütt

szokásos. De itt-ott akad olyan falu, amelyik cséplőgépet tart a közösség számára. (I. köt. XVIII. 31. old.)

A parasztok, akiknek nincs elég lovuk az ekéhez, szomszéd-ijuk lovait kölcsönzik ki. Általánosan szokásban van községi bikát vagy csődört tartani.

Ha a falunak földmunkát kell végeznie, hogy új iskolát építsen, vagy egy paraszt számára, aki új házat épít, rendszerint „bede”-t rendeznek. Ugyanezt teszik a bérlőnek, akinek ki kell költözni. A „bede” általában nagyon elterjedt szokás, és senki sem mulasztja el, akár szegény, akár gazdag, hogy lóval és kocsival jöjjön.

Az ország több részén megvan az a szokás, hogy a földmunkások közösen bérelnek legelőt, hogy tehenet tarthassanak; az is gyakran előfordul, hogy a bérlő, akinek van ekéje és lova, főlészántja napszámosai földjét. (I. köt. XXII. 18. old. és tov.)

Ami a mezőgazdasági szövetkezeteket illeti vetőmag vásárlására, zöldség szállítására Angliába és így tovább, ezeket mindenfelé megtaláljuk. Ugyanígy van Belgiumban, 1896-ban, két évvel azután, hogy a földműves szövetkezetek először az ország flamand vidékein életre keltek, és csak négy évvel azután, hogy Belgium vallon részében is kezdtek megalakulni, máris 207 ilyen szövetkezet volt 10.000 taggal. (Annuaire de la Science Agronomique, I. köt., 1896. 148-149. old.)